

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1961. LXV. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÓTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

VARGA JÓZSEF

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR

Szerkesztőség: Budapest, XI., Ménesi út 11–13.

TARTALOM

<i>Varga József</i> : Ady irodalomszemlélete	253
<i>Bodnár György</i> : A publicista Kaffka Margit	286
<i>Barta János</i> : Mikszáth-problémák II.	299

Kisebb közlemények

<i>Bán Imre</i> : Apáczai Tamás kölesön-ügye. — <i>D. Zöldhelyi Zsuzsanna</i> : A cári cenzúra Petőfiről	322
--	-----

Vita

<i>Tamás Attila</i> : Hozzászólás az Arany - vitához	324
<i>Bisztray Gyula</i> : Egy ferde közlemény a legutóbbi Mikes - kiadásról	326

Adattár

<i>Papp Géza</i> : Ismeretlen Kochanowski-fordítások a XVI—XVII. századból	328
<i>Vargha Kálmán</i> : Móricz Zsigmond kiadatlan levelei	340

Szemle

Révai József: Válogatott irodalmi tanulmányok (<i>Béla Miklós</i>)	344
Hatvany Lajos: Irodalmi tanulmányok (<i>Komlós Aladár</i>)	346
Tolnai Gábor: Évek, századok (<i>Klaniczay Tibor</i>)	349
Horányi Mátyás: Eszterházi vígasságok (<i>Staud Géza</i>)	353
A Petőfi Múzeum évkönyve, 1959. (<i>Törő Györgyi</i>)	355
Vértesi Arnold: A tengeri rák (<i>Szekeres László</i>)	357
Csathó Kálmán visszaemlékezései a Nemzeti Színházról (<i>Kardos Pál</i>)	359
Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából (<i>Martinkó András</i>)	363

Programosan, tüntetően nem volt „literátor-olvasó” „... bízok a magam predestinációs, kvalitásos sorsomban, voltomban. Még is csak az került s kerül elébem mindig, ami nekem, számomra a legérdekesebb, legfontosabb és legszükségesebb” — vizsgáltta magát 1913 decemberében János-kórházi betegágyán, a karácsonyi termés néhány könyvét számbavéve.¹ S amikor halála előtt alig egy évvel, már nagy betegen, válaszolt Kőzhalmi Bélának, a Könyvtári Szemle szerkesztőjének kérdéseire — „melyek azok a könyvek (nemcsak magyarok), amelyek állandó vagy újra meg újra visszatérő olvasmányai és hogy átmenetileg mely könyvek gyakoroltak önre mély hatást?” — egész életére visszapillantva is csak megismételni tudta a már egyszer mondottakat: „De az olvasnivalóimban is vallom predestinációs hitemet: mit el kellett olvasnom, kezembe került, akár boltból, akár kölcsön, akár a vasúti kocsiban találtam. Vagy legalább is evvel vizsgálatom magam, ha néha kétségeim vannak: vajon okosan, gurmand-módra, jól válogattam össze s fogyasztottam el irodalmi fogásaimat?” — fejezte be kedves olvasmányairól tett vallomását tűnődve.²

I.

Nem volt literátor-olvasó — de a nagy, a szenvedélyes olvasók közé tartozott, akiket egész életükben elkísér az ifjúkor első nagy olvasás-élménye, s akik azt az ajándékot is megkapták a Sorstól, hogy mindig „gyermekszemmel” tudnak olvasni. „Nagyon korán kezdtem olvasni, nagyon sokat olvastam, sokáig nem válogattam az olvasnivalók között s néhány év óta megint e nem gazdaságos módszerre tértem. Állandó olvasmányom voltaképpen nincs is

* Ez a tanulmány az Ady irodalomban is az első kísérlet Ady irodalomszemlélete elemzésére, s a szerző is első nekifutásnak szánja azt e sokágú, nehéz kérdéseket feladó téma megközelítésére: ezt a történeti módszerű tanulmányt követi majd Ady esztétikai nézeteinek s ars-poétikájának számbavétele (bár ezek az Ady életműben játszott történeti funkciójuknak megfelelően már ebben is érintődnek).

¹ Könyvek és jóslások. Nyugat, 1914. I. 1. Vall.-ok és Tan.-ok. Bp. é. n. (1944). Athenaeum, 208.

² Ez a gondolata a „Petőfi nem alkuzik”-ban, 1910-ben jelentkezett először: „Holott Petőfi ragyogóan, majdnem példátlanul azok közé az emberek közé tartozott, akiket egy nagy francia kvalitásos embereknek hív nagyon szerényen. Akik mindent tudnak, megtanulnak, ami nekik kell s akik okvetlenül megleglik azokat az olvasmányokat, amelyekre szükségük van”, (Vall.-ok és Tan.-ok, 109.) — védte meg Petőfit Pulszkytól, aki a tanultságáért dicsérte meg azt. S a három különböző időpontban írott idézetből az is kiderül, hogy Petőfi-vel együtt magát is ezek közé a kvalitásos emberek közé sorolja. A gondolat ősforrása: Ady párizsi noteszkönyve: „Dumas ifj. rendszeresen semmit sem tanult. A hazard megtanította mindenre. Mint Molière mondta: „azok közé a kvalitásos emb. közé tartozik, kik mindent tudnak, pedig semmit sem tanultak.” Párisban és Napfényországban, Athenaeum, 1949. 312.

más, mint a Biblia, de vissza-visszatérő olvasmányaim szépszáma. Például *Jókai* regényeit, olyikat talán negyvenedikszor olvasom, emlékezéssel, néha-néha és néhol-néhol az első olvasás nagy szenzációjával. Külön örömöm megtalálni a még gondosabb *Mikszáth*-nál is, egy-egy anekdotának, ötletnek, furcsaságnak ismétlődését, elváltozását. Tanulságos olvasmányok ezek annak, aki a mostani Magyarországot szeretné kicserélni egy kevésbé úrival, káprázóval, de frissebb erejűvel, jobbal. *Petőfi*-t igazán, gyakran most néhány év óta olvasom és szeretem, de *Arany* nagy bűnbánó megtérésem után se lett gyakran óhajtott olvasnivalómmá. *Shakespeare*-re petőfiesen áradozót nem írnék, de szintén kellett és ma is sokszor kell mesés világainak némelyikében el-elbarangolnom.

Különös, hogy ama »mélyebb hatást« reám az olvasmányoknak micsoda vegyes társasága tette hét éves koromtól máig. Hét éves koromban kaptam, nem éppen jól választott ajándékképp, *Kisfaludy Sándor* összes verseit: nekem ez a megnyílt mennyország volt. (Most jut eszembe, hogy *Csokonai Vitéz Mihály*t majdnem legsűrűbben forgatom ma is könyveim közül s ő is nagyon fiatal koromban mámorosított meg.) *Sue*-regények s hasonlók után *Goethe* forgatott fel s a *Torquato Tasso*-t diákkoromban majdnem egészen lefordítottam. Ha jól emlékszem, *Byron*, *Baudelaire*, *Vajda János* és *Tolnai Lajos* voltak nagy, mély szenzációim. Ha még tovább sorolnám őket, még furcsább, vegyesebb s együtt komikusabb volna a névsor” — válaszolta *Kőhalmi Béla* kérdéseire.³ Ady sorait minden tekintetben csak megerősítik és gazdagítják más írásaiban tett vallomásai, s a kortársak emlékezései. „Akkoriban *Kisfaludy Sándort* olvastam, tudtam, hogy *Guzmics Izidor* vallásos író volt. . . Egyébként pedig meghaladtam a nyolc életesztendő” — emlékezett gyerekkorára *Egy ló-hősnő* című, nagy autobiografikus értékű és szimbolikus mondanivalójú novellájában⁴. S amikor *Mikszáth*ról a negyvenéves írói jubileuma alkalmából írt, akaratlanul is elárulta, hogy az akkor feltűnt *Mikszáth*ot is már nyolc éves korában olvasta: „*Mikszáth* huszonöt év óta, ahogy első írását olvastam, ugyanaz a félelmes író nagyrú!” — írta 1910-ben, harminchárom éves korában.⁵ „Tízéves koromban olvastam a »*Karthausi*«-t — vállotta meg *Párizsban* egy asszonynak, aki a »*Katinkáig*« megtett útról faggatta.”⁶ S „az olvasási düh, amely a mindszeinti két utolsó év alatt fogva tartja, s válogatás nélkül falatja vele a nyomtatott betűt, akár *Jókai*-regény az, akár ócska kalendárium, *Kisfaludy Sándor* verseskönyve, vagy ponyváról vásárolt füzetke, s amely kilenc-tízéves korában elfogja minden testmozgással járó játéktól” — csak *Nagykárolyba* kerülve hagyott alább, csillapodott egy kissé, — mint *Ady Lajos* testvéri visszamemlékezéseiből tudjuk. S önvallomásai csak megerősítik öccse feljegyzéseit: bámulatosan korán és sokat olvasott. Olvasási kedve egész életében elkísérte: amikor például a *Tömörkény* halála alkalmából írott nekrológja, „*Mikszáth* kaszát vásárló parasztja” egy passzusa miatt vitába keveredett olvasóival, vita közben elmondta, hogy „pár hónap előtt egy falusi könyvtár minden olvasható olvasnivalóját elszedtem s megtaláltam a kaszát vásárló parasztot”.⁷

S az iskola mit adhatott egy ilyen mohó szenvedélynek? A nagykarolyi katolikus iskola, — ahol a gimnázium alsó osztályait végezte — úgy látszik, hogy semmit. Ezekben az években még mindig fontosabb a szenvedély magányos lobogása: az iskola mellett — és talán helyett

³ Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól. Szerkesztette és bevezetést írt hozzá: *KŐHALMI BÉLA*. — Lantos kiadása, Budapest é. n. (1918) 81—82. L. ehhez: *VARGA JÓZSEF*: *Ady* Andre elfelejtett vallomása kedves olvasmányairól és ismeretlen levele *Kőhalmi Bélához* c. publikációmát. ItK 1958. 4. 510—512.

⁴ *Budapesti Napló*, 1906. IV. 8. *Ady* Andre összegyűjtött novellái. Bp. é. n. (1939) *Athenaeum*, 272—274.

⁵ A legfröbb író. *Vasárnapi Ujság*, 1910. 20. sz. Vall.-ok és Tan.-ok, 188.

⁶ *Katinkáig*. *Budapesti Napló*, 1904. IV. 3. *Párizsban* és *Napfénysországban*. *Athenaeum*, 1949. 24—27.

⁷ *Nyugat*, 1917. V. 16. Vall.-ok és Tan.-ok, 221—222.

is — a nem „kötelező” olvasmányok: „A vakációkon, főleg az 1890—1892. években hihetetlen mennyiségű regényt olvas össze, jórészt magyar regényeket. (Vas Gerebent, Jókait, Jósikát, Eötvöst és Keményt.) Ebben sem volt program, vagy tervszerűség, hanem a véletlen döntött benne: ti. egyik érdmindszenti birtokos családnak könyvtára elsősorban magyar regényírókat tartalmazott” — írja Ady Lajos. Második párizsi útja első napjai egyikének hajnalán Comte szobrát látta meg egy világos ablakon át, és valósággal felujjongott: „Olyan ez, mintha mese volna. Ami vagyok, ennek a könyvnek köszönöm. Sorsom kezembe adta tizennégy éves koromban Comte könyveit.” Ez a rendkívül fogékony ifjú Comte könyveiből — amelyeket egy filozófiai folyóirat ismertetett nagyon részletesen magyarul, — a múlt század második felének talán legnagyobb hatású szellemi irányzatával, a pozitívizmussal ismerkedhetett meg. Bár Comte „vallást” is csinált filozófiájából — a párizsi hajnalon látott szobor Comte házában állott, ahol a „hivők” jöttek össze — Ady mégis a haladás gondolatát olvashatta ki a mester háromfázisos (teológiai-metafizikai és pozitív) fejlődési koncepciójából és főleg a pozitívizmus számára legfontosabb terrénumból, a szociológiából. Ady nem szokott feleslegesen ujjongani: a tizennégy éves korban megismert gondolatok is segítenek majd eligazodni a fiatal nagyváradi publicistát a kaotikus magyar valóságban.⁸ Úgy tetszik, hogy ebben az időben áramlott be műveltségébe erősebben a világirodalom is. A Comte-élményére emlékező kis párizsi jegyzetével csaknem egy időben írt — már idézett — *Egy ló-hősnő* c. novellájában említi, hogy: „Legénykedő korba jutottam már”. . . „E kérdések idején olvastam éppen Dosztojevszkijt és Ibsent először. Kiplinghez még nem volt szerencsém.”

Ha az Iskolára gondolt Ady, csak Zilah jutott eszébe. Párizsi útja előtt még egyszer szétnézve az őt felnevelő magyar világban, Zilahra is ellátogatott. S ott a sarkon, a Wesselényi-kollégium új épületével szemben, a ködös novemberi estében kiszakadt belőle a szerelmes forróságú vallomás: „Aki vagyok, az négy zilahi esztendő által vagyok. És más nem lehetek. E négy esztendőnek minden perce determináló perc volt. Minden perce végzetesen szabogatta ki utamat.⁹ A zilahi négy iskolai esztendő — a kálvinista Wesselényi-kollégium — legszebb hagyományainkat: a nemzeti függetlenségért való harcot, a magyar polgárosodás Zilahon megvalósult szép példáját, a nemzetiségi türelmet, egyszóval: a még „szabadelvé” nem vált magyar liberalizmus klasszikus ideálját oltotta be Adyba. A Kollégium nemcsak nevében, de szellemében is őrizte Wesselényi emlékét. Falán ott függött annak a Zilahy Károlynak a képe, aki rövid élete munkásságával is a reformkor eszméit őrző nemesebb Magyarországot képviselte.¹⁰ Irodalmat itt tanult tulajdonképpen Ady Endre. Későbbi publicisztikájában a tankönyveket — főleg a történelemkönyvet — úgy emlegeti majd, mint az úri Magyarország ideológiájának a terjesztőit.¹¹ A *Petőfi nem alkuszik*-ban így tesz szemrehányást: „Milyen felségesen képzelte el a tengert és még csak tengert sem láthatott soha. Hogy máma el lehessen drága, hasznot hozó tankönyvekben róla mondani: a magyar róna volt az ő világa.” Az akkor használt Beöthy Zsolt-féle tankönyv kétségtelenül az uralkodó 67-es szellem jegyében fogant, előtérbe állította a nemzeti jelleg és jellem kérdését és bizonyos nacionalista színezete is volt. De ezt a tankönyvet — amelynek első kiadása éppen Ady születési évében jelent meg —

⁸ Comte háza (Páris, június 30.) Budapesti Napló, 1906. VII. 4. Párisban. . . 105. Comte rendszerét a Magyar Philosophiai Szemle mutatta be 1887—1891 között tanulmányosorozatban igen részletesen magyarul. Ady ezt olvashatta, mert könyvalakban csak 1901-ben jelent meg Kun Sámuel fordításában Comte szociálphilosophiai értekezéseinek első része. Korai publicisztikájából s néhány verséből arra is következtethetünk, hogy hatott Adyra Comte filozófiájának másik nagy gondolata: az emberiség imádatának vallása.

⁹ Itthon vagyok. Szilágy, 1903. XI. 26. Vall.-ok és Tan.-ok, 19—20.

¹⁰ KAKASSY ENDRE: A román—magyar testvériség versének centenáriuma. Korunk, 1960. 10. 1173—1179.

¹¹ „Kinizsi Pál ölt ellenség hulláival agyar-fogain táncolta táncát, mint ifjaink okulására minden tanulságos könyvben megolvasható.” Vall.-ok, és Tan.-ok 128, 105. Petőfi nem alkuszik.

még nem a század első évtizede irodalmi forrongásának egyik vezető konzervatív harcosa, hanem a nagy tudós ígéret, Beöthy Zsolt, szépprózánk történetének kutatója írta, akinek könyvéről maga Mikszáth írt elismeréssel. A tankönyv nagy értéke, hogy a régi magyarság kincseivel gazdagon ismertette meg a kor diákjait. Ady egyik korai novellájában rajzolta meg „Takács tanár úr” alakját, aki „akár Apáczai Csere János életének egy még eléggé nem megvilágított epizódjáról prelegál, akár valamelyik Arany-ballada ismeretlen sajátságáról van szó... Csillogó szemmel lapozgat a Beöthy-tankönyvben.” Adynak jó emlékei is lehettek erről a tankönyvről, s talán ez is magyarázza, hogy amikor a Magyar Könyvtár jubileuma alkalmából cikket írt a Budapesti Naplóba — közvetlenül az irodalmi háborúság kirobbanása előtti évben — Beöthyre is talált jó szót.¹² A másik tanköny Greguss Ágost tankönyvként használt könyve volt *A balladáról*. Ebben külön fejezet foglalkozik Arany balladáival: ismerkedése és egyben egy életen át tartó viadala Arannyal tulajdonképpen itt kezdődött el.¹³ Az életre szóló nagy iskolai irodalmi élmény azonban nem a tankönyvekhez, hanem két tanárához fűződik: az egyik Vajdával ismertette meg — mert ez az iskola már akkor (életében) tanította Vajdát, igaz, hogy erre a Beöthy-tankönyv is lehetőséget adott: ha röviden is — foglalkozott a költővel, s példatárában közölte a Sirámok egyik darabját — a másik Goethe Tassóját fordíttatta vele. Vajda versében az „új poétai civilizációt” — Goethe művében pedig az osztálytársadalmak művésze sorsának tragikumát ismerhette meg. S végül Zilahon mélyült el Ady klasszikus: latinos—görögös műveltsége is.¹⁴

„A zilahi olvasó években a Budapesti Szemle, Természettudományi Közlöny, Magyar Nyelvőr és valamelyik magyar történelmi folyóirat köteteit hozta haza tízes-tizenötös turnusokban s olvasta már akkor is gyöngye és miopsz szemével imbolygó gyertyaláng mellett féléjszakákon keresztül. Emlékezetem szerint verses műveket nem igen olvasott. Petőfi kötete mindig volt, de nem tudnám megmondani, hogy vajon sűrjen forgatta-e... Tudom, hogy sűrjen forgatta a zilahi diákevekben Vörösmarty-t is, s különösen a Csongor és Tünde ragyogó költői nyelvét előttem valósággal extázissal magasztalta. Reviczkyt is ezekben az években ismerte meg (előbb mint Vajda Jánost)”, hogy még egyszer Ady Lajost — ezeknek az éveknek mégis csak leghitelesebb tanuját — még akkor is ha ellentmondásba kerül önmagával: verses műveket nem igen olvasott és közben Vörösmarty költői nyelvét dicsérte — idézzük.¹⁵ Egyik — ezekben az években játszódó — novellájából tudjuk, hogy ekkor már Schopenhauert is ismerte.¹⁶

¹² A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I—II. Összeállította: BEÖTHY ZSOLT. Az Ady-iskolázásához legközelebb eső, 1888-as, ötödik kiadást használtam. — Takács tanár úr. Szabadság, 1900. I. 6. Ady E.: Novellák. II. 31. Áll. Ir.-i és Műv.-i Kiadó. Marosvásárhely 1957. — Egy jubileum. Budapesti Napló, 1907. XI. 20. — MIKSZÁTH KÁLMÁN: A szépprózai elbeszélés. (Beöthy Zsolt könyvéről.) 1886. Írói arcképek. Művelt Nép. Budapest 1953. 140—43. — KOVALOVSKY MIKLÓS: A. E. önképzőköri tag. Budapest 1943. 13. — Az Ady-korabeli iskolát korhűen jellemzi HATVANY LAJOS: Ady, I. 495—498. Szépirodalmi 1959.

¹³ GREGUSS ÁGOST: A balladáról. Bp. 1886. Arany balladáiról. 176—186. L.: „Menekülj, menekülj innen” c. versét, amelyben a „dacos Hunnia” „balladát akar, balladát, balladát.”

¹⁴ „Ha Both István nem velem olvastatja fel a világ legszebb versét, azt a tavaszról zengő Vajda verset!... Ha Kerekes Ernő lelkesedése bele nem kerget, hogy Tasso nagy monológját sirjam el magyarul...” (Itthon vagyok). Majd megismétli ezt a vallomását „A Szilágyi bűne” című — a lap fennállásának 25. évfordulójára küldött — írásában: „Dr. Both István Vajda Jánossal össze-vissza-turbálta a lelkemet és uszított.” — Szilágyi, 1908. V. 14. Vall.-ok és Tan.-ok, 20. 44—45. — Ady Nagykarolyban ismerhette meg a hellén szépségideált. Több novellája tanúsítja ezt (Régi tavaszi háború, Szép papunk története, Timót pap lemondása), de Zilahon tanult igazában görögül, kedves tanárjától, Kincs Gyulától.

¹⁵ Az Ady Lajos könyvből vett idézetek rendje: ADY L.: A. E. Amicus 1923.: 23., 34., 35.

¹⁶ Ila nemet mond. Pesti Napló, 1908. XI. 17. A novella meséje 1894-ben játszódik. „Már voltak közöttünk olyanok is, akik Schopenhauert ismerték” — így emlékezett vissza Ady ebben. Összegyűjtött novellái, 409—412. ADY L.: 86.

Justh Zsigmondot is ekkor olvasta.¹⁷ S valószínűleg ekkor kerültek a kezébe Tolnai Lajos regényei is, amelyek akkor szinte évről évre jelentek meg.¹⁸ S a Csokonai-hagyományt őrző Debrecenben majd megerősödhetett a költő iránti érdeklődése is. Itt és ekkor hallotta először Nietzsche nevét is.¹⁹ Földessy Gyula jegyezte fel Ady-élményei között, hogy: „valamiképpen Komjáthy Jenőről is beszélgettünk, de az egészből csak az a biztos benyomásom maradt meg, hogy Ady annakidején szintén meghatódott olvasója lehetett »A homályból« költőjének, épp úgy, mint a kilencvenes évek versszerető ifjúsága.”²⁰ Adyban hát egyszerre élt benne a magyar múlt — ezért tud majd publicisztikájában egyformán idézni Apáczai Cserétől, Károlyi Sándortól és Kossuth Lajostól — és saját napjaink élő irodalma. S ami a legcsodálatosabb s bennünket leginkább érdeklő: ez a páratlanul friss szellem műveltségébe felszívta mindazokat a nedveket, amelyek majd költészete fáját táplálják, amelyek magyar társadalomlátásának jellemző színét adják s publicisztikája korai érettségét, majd saját költői hangja megtalálását magyarázzák. Elég ismét csak Tolnai Lajos és Vajda János nevét leírni. De e két néven túl is: bár Ady kétségtelenül nem válogatott az olvasnivalói között, és ha a Könyvtári Szemle szerkesztője kérdéseire tovább folytatta volna válaszát, e névsor valóban még „furcsább, vegyesebb és komikusabb” lett volna,²¹ mégis érdemes figyelni arra, hogy az igazi, a döntően nagy élményt a 67-es Magyarországgal szembenálló irodalomtól kapta. Ahogy fejlődésében jelentős mozzanat a diákkorban átélt egyházpolitikai harcok emléke — amelyek a reformkor szellemének utolsó villanásai voltak a dualizmus korának Magyarországon — úgy irodalmi műveltségében, majd tágabban irodalomszemléletében is nagyon fontos tényező a kiegyezés még európai légkörében született magyar irodalomhoz való vonzódása: Jókainak tulajdonképpen ezt az „aranykorát” szerette igazán: az *Eppur si muove*t idézte, — gúnyosan, megkérdőjelezve: „A csittvári krónika diákjai azt álmodták, hogy száz esztendő múlva nem lesz templom Magyarországon és sehol. Kórházakká, kultúrpalotákká, menhelyekké alakulnak a templomok. Szegény, néhai, nagy Jókaink olyan időben írta e regényét, amikor Magyarországon ez a hit minden Európa felé tekintő magyar ember hite volt. Akkor sokaknak fájta a büszke, drága,

¹⁷ „Szegény néhai Justh Zsigának olvastam el — tizenhét év után fölmelegítetten — egy regénykékét, mivel most régibb írónk könyveivel mulatok”, róttá fel 1911. dec. 3-án a Világban kedvelt rovatában a „Szelíd, új jegyzetek” közé — a magyar arisztokrácia életén eltűnődve. Valószínűleg „A kiválás genezise” cím alatt összefogott ciklus első darabjára, A Pénz legendájára gondolt Ady jegyzete írásakor, s ez ismét csak Ady páratlanul friss tájékozódására vall. A ciklus egyes darabjai ugyanis 1893-ban (az említett) 1894-ben (Gányó Julcsa) s 1895-ben (Fuimus) jelentek meg. Témája okán Ady ez utóbbira is emlékezhetett. — Egy színi kritikájából az is kiderül, hogy Justh paraszt-színjátész kísérletéről is tudott: „Leglevegősebbül, legleketlenebbül mégis csak a színpad bánt el a paraszttal. Néhol még csúfondárosan meg is rontotta. Ahol a paraszt népszínművet látott, sok helyütt elkezdte utánozni a színpadi parasztot. Talán Justh Zsigmond tudott volna erről beszélni. A mi komoly, értékes népünket nem vettük komolyan, míg komoly és értékes volt.” *Parasztzívék*. Bp. N. 1905. V. 14. Vall.-ok és Tan.-ok, 368—69. Justhban a regényíró is becsülte: „Ez a regényke a maga idejében finom, sőt értékes volt s okvetlenül különb a későbbi Herzeg regényeknél,” írta az elébb idézett jegyzetében, s csak Justh társadalom-látását nevezte „naiv”-nak.

¹⁸ A Képes Családi Lapok közölte 1894—95-ös évfolyamában „A sötét világ”-ot. 1894-ben jelent meg második kiadásban „A jubiléumok”, s 1892-ben kiadott „Elbeszélések” című kötetében volt olvasható második ízben „A szentistváni Kéry-család” is, s nemrég láttak napvilágot olyan jelentős Tolnai-művek, mint „Az urak”, „A báróné ténsasszony”, „Az új főispán”, „A nemes vér.” Ady e korbéli műveltségéről az idézettekben túl jól tájékoztat még egy-két könyv, pl.: *HETEY ZOLTÁN: Ady Endre — Ady Bandi (Fasiszta szerző fasiszta szellemű, antiszemita műve, de a nagykárolyi évekre vonatkozó anyaga életrajzilag hiteles.)* ¹⁹ Nietzsche és Zarathustra. Bp. N. 1908. III. 5. Vall.-ok és Tan.-ok, 169.; *KARDOS LÁSZLÓ: A huszongyévés Ady Endre*. 1922.; *ADY L.: 26.*

²⁰ *FÖLDESSY: Újabb Ady-tanulmányok*. Berlin 1927. 72.

²¹ Megemlíthette volna pl. Dumas fils-t, aki — számunkra már csaknem érthetetlenül — szintén hatással volt Adyra: a Dumas-król mindig elismeréssel írt, de különösen az ifjabbra szerette: „nekünk... ki volt ez a nagyszerű, babonairtó, isteni fickó” — írta róla. (Egy lábnyom és egy szobor. B. N. 1905. VIII. 19. Egy új szoborra. B. N. 1906. VI. 12.)

úri templom olyan falvakban, ahol emberek, testvéreink disznóól-lakásokban éheztek, kínlódtak s szereztek ezerféle nyavalyát.”²² Innen vonzódása a kiegyezés utáni korszak neves publicistájához, a Kákai Aranyos néven író Kecskeméthy Aurélhoz. „Az emigráció után hazakerült egy sereg európai magyar. Pár év alatt leszedték róluk a civilizációs keresztvizét is a honi erkölcsök. Hát e honi erkölcsöket istápoljuk talán? A hatvanas-hetvenes évek s aztán a kilencvenes évek nagy európai áramlata után álljunk Mokány Berci mellé?” — kérdezte egyszer Kákai Aranyossal érvelve. „Mert Kecskeméthy Aurél már maga magyarmaró lelkével magyar volt egészen, fájdalmasan és mindig magyar.” — írta másutt.²³

Egy bontakozó tehetség, egy költő olvasott itt, aki: tudott olvasni. A kezébe került könyvek közül az lett élménye, amelyből a maga számára kaphatott valamit. Ez az az ifjúkorban felhalmozott kincs, amelynek majd irodalmi ítéleteiben, vélekedéseiben, megállapításában egyformán fontos szerep jut.

II.

Irodalomszemléletét is csak költői-világnézeti útjából, fejlődéséből érthetjük meg. Ady Endre önmaga legjobb irodalomtörténésze: életműve korszakhatárainak, pályája fordulóinak a kijelölésénél biztosan támaszkodhatunk a saját véleményére. Az *Új Versek* megjelenése előtt néhány nappal *Író a könyvéről* címmel cikket írt a Budapesti Naplóba, s ebben költői tehetsége kibontakozásáról is vállott. „Majdnem kilenc évig aludtak e versek — a Budapesti Napló rázta fel őket. Majdnem kilenc évvel ezelőtt jött fel — Debrecenből az az irkaalakú könyv, mely — tetszett. A húszéves diák már szkeptikus volt s érezte, hogy a versei rosszak. A rossz versekért megveregették a vállát s emiatt hosszú éveig nem mert verseket írni. Merre induljon az ember, ha olyan jeleket kap, hogy máris lecsücsülhet a jámbor költők kollégiumában. — Aztán vert a vihar és ereszt után kellett nézmem. Nőtt a horizont, távolodott az ég s én egyre szomorúbbaknak láttam a magyar felhőket. És asszonyok is jöttek elébem. És egy asszony akarta, hogy ne legyek néma. És végtelen vágyak és szomorú szomjúságok epesztettek. Nyomorúságosnak éreztem itthon az életet s már régen nem is vagyok én itthon.”²⁴ Későbbi írásaiban is — önéletrajzaiban, nyilatkozataiban — mindig hangsúlyozta költői hangjának lassú, kései megtalálását. „De viszont valami dacos cinizmus görcsölte le itt az ujjaimat. Azért nem érdemes írni, hogy az emberből Kiss József legyen” — emlékezik majd a Nyugat Ady-száma élén megjelent önéletrajzában váradi éveire.²⁵ Sorait olvasva igazat adhatunk azoknak, akik pályakezdésének figyelése közben mindenekelőtt a tudatosságát veszik észre. A fiatal Ady irodalmi tárgyú újságcikkeit is csak úgy lehet olvasni, mint egy lélek útkeresésének dokumentumait.

Előszót ugyan még Ábrányi Emillel íratott a *Versek* elé. Igaz, hogy ebben a felkérésben nagyobb része lehetett a műfordító Ábrányi iránti tiszteletének, aki Byron: *Don-Juan*-ját néhány évvel előbb fordította le s a magyarul megszólalt versesregény első vakációján lett a jogász Ady életreszóló nagy élménye, mintsem, hogy a hazafias ódák költőjét ideállá akarta volna emelni.²⁶ S ez nem is lehetett másként: a valamikor nemes hajtásokat nevelő nép-nemzeti

²² A fekete lobogó. Franklin 1950. 81. Eppur si muove?; Jókai olv.-ira I. még „Turi Sándor” c. nov.-ját. Nov.-ák. II. 190—92.

²³ Ignotus könyve. B. N. 1906. I. 25. Vall.-ok és Tan.-ok, 155. Gróf Gobineau. B. N. 1904. IV. 1. Párisban. . . 23. Ady Kákai Aranyos „politikai- társadalmi tragico- humoristicus Krónikájá”-t olvashatta. (Pest 1869. 388.) Ebben szállt sikra Kákai a polgári Magyarország minél tökéletesebb megvalósításáért. Élesen Kossuth-ellenes — a Petőfi nem alkuszik Kossuth-portréjára innen is kerülhetett talán néhány vonás — de ugyanakkor élesen vármegyeellenes is volt. — Ady műveltségéhez I. még: FÖLDESSY: i. m. 88—90. — HATVANY: i. m. I. 462—63.

²⁴ Budapesti Napló, 1906. I. 28. Vall.-ok és Tan.-ok, 38—39.

²⁵ Ny. 1909. VI. 1. Vall.-ok és Tan.-ok, 14.

²⁶ L.: ADY L.: i. m. 50.

iskola, amely a magyar reformkor talaján született „nemzeti klasszicizmus” irodalmi értékeit kodifikálta — ekkor már csak szürke epigonokat adott (Ábrányi persze más és több volt ezeknél), Adynak itt nem volt mit keresnie. Még jóval a *Versek* megjelenése előtt írt kritikát Berczik Árpád *Himfy dalai* című darabjáról. Adynak csak elutasító mondanivalója volt a darabról. Elutasította mindenekelőtt azt az „irányt”, amelynek az ideológiai légkörében ez az írás született: „Az irodalomban nincs jogcíme annak, ami *csupán nemzeti*, általános emberi vonások nélkül. Az *örök emberi* hassza át a nemzeti irány produktumait, mert csakis így számíthatnak komoly értékre” — foglalt állást akaratlanul is Arany és Reviczky híres vitájában a kozmopolita költészetről. S megmondta azt is, hogy a hagyományokhoz való nyúlásnak az a helyes mikéntje, hogy az író egy letűnt korszakból elhozza az eszmét.²⁷ Ismert ma már, hogy Adyban a gondolkodó s az ezt kifejező művészi publicisztika korábban érett meg, mint a költő: már régen a „saját formáját” adta publicistaként, amikor mint költő még nem lelt rá az igazi hangjára. Ez a hallatlan publicistai-gondolkodói tehetsége épp ezekben a korai színi kritikáiban érlelődött, amelyeket együtt szoktunk emlegetni: az idézett Himfy-bírálat s a Thury *Katonák*-járól írott kritika. Amennyire csak elutasítani tudta a hivatalos konzervatív irodalom államilag támogatott tehetségtelenjeit — úgy figyelt fel minden olyan hangra, amely összhangzott a benne vajúdo világnézettel, és segített neki is a „bálványrombolásban”. Vonzódása *A Hét* körül csoportosult írók közül mindenekelőtt a kispolgári demokratákhoz, Thuryhoz, Bródyhoz — innen érthető. Így lesznek ennek a korszakának a félf feudális magyar világgal múltban és jelenben így vagy úgy szembenálló írók a hősei. Bennük kereste a *felkészülés korában, forradalmi demokratikus világnézete kialakulása előtt* a „példákat” és a „szabadítókat”. Írásai közül is ezért válnak ekkor — az *Új Versek* megjelenéséig tartó periódusban — reprezentatívva olyanok, mint (az idézeteken túl): Egy ravatalnál, Strófák, Amit a régi porták mesélnek, A koldusok poétája, Csokonai Vitéz Mihály, Találkozás Gina költőjével. Ismeretlen Corvin-kódex margójára, Ignotus könyve. Thuryt „igaz íróembernek” tartja, aki „a nagy, súlyos igazságok hivatott szószólója, mestere.” A *Katonák*-ról írva is azt reméli, hogy Thuryból olyan író lesz, aki „hivatva van szociális bajainak feltárására.” Leírja bírálatában azt a két szót is, amely vezérszava lesz kritikáinak ezekben az években „élet és igazság”. Ennél nagyobb dicséretet nem talál ekkor Ady irodalmi műre.²⁸ Thuryban is, Bródyban is szerette a kis emberek életének, a Bolygó Kis Erzsébetek tragédiáinak íróit. Sokat kapott a fiatal Ady Isbentől, Hauptmanntól, Zolától is, akik közül az utóbbi kettő joggal lett a naturalizmus klasszikusa, az ő művészetükben valósult meg legtisztábban a művészi irányzat fő törekvése: az Élet és az Igazság művészi kifejezése, s ők hatottak erősen Ady magyar kortárs példaképeire, Bródyra és Thuryra is. Bródy Sándornak küldi majd a győztes irodalmi forradalom megvívása után *Város megvétele után* című versét — „ki talán nem is tudja, hogy mennyi mindent csinált és folytatott le a csatornátlan országban” — írja dedikációjában, ezzel is hangsúlyozva, hogy elődjeként vállalja azt a Bródyt, akit a Nyugat nem vállalt.²⁹ Gárdonyi Gézá, Kóbor Tamást, Ambrus Zoltánt, Ignotust tartja igazi íróknak — szemben az „író emberkével”. Az előbbi táborban említi *A Hét* körén kívül Peteleit, Mikszáthot, Tóth Bélát, az akkori Herczeget és az induló Hevesi Sándort is. Közéjük számítja nagyváradi szerkesztő társát és barátját, Bíró Lajost is, aki erősen hatással volt az útkereső Adyra. A félf feudális magyar világ provincializmusa ellen tiltakozott ezen keresztül is, s azokhoz érezte közel magát, akik megdöbbentenek, kétségeket támasztanak, hazugságokat oszlatnak.³⁰

²⁷ Himfy dalai. Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. I. 15. Vall.-ok és Tan.-ok, 279—281.

²⁸ Thury Zoltán. Szabadság, 1900. XI. 30. i. m. 137. *Katonák*. Debreceni Hírlap, 1899. I. 7. Vall.-ok és Tan.-ok, 277—279. L. még „Száműzöttek” c. krocki-versének „A katonák” c. betétjét (D. H. 1899. II. 9.).

²⁹ A dada. Bródy S. Nagyváradon. A szerző a színpadon. N. N. 1902. III. 4. 23. 25. i. m. 329, 332—333.

³⁰ Író emberkék. N. N. 1903. I. 4. — Egy cinikus ember meséi. N. N. 1901. XI. 5. i. m. 141.

Bár a *Nyugatban* azt írja majd később, hogy a Kiss József példája is visszatartotta váradi éveiben a versírástól — ezekben az években öt tartja „az egyedüli, nagy élő magyar költőnek”, aki „puffanó hazugságokkal, hazafias frázisokkal sohsem írt még verset”. Cikkeiben minduntalan elárulja, hogy *A Hét* című lapot állandóan olvasta: üdvözli Kiss Józsefet *A naphoz* című verse alkalmából, s itt most már felerősítve ismétli meg a korábban írottakat: „Olvassák el pedig a sallangos népnemzeti költők, akik útszéli, üres frázisokkal úzik és monopolizálták a hazafiságot.” S az a későbbi megjegyzése Kiss Józsefről már a nagy költő Ady és az árnyékba került féltékenykedő egykori példakép barátságtalan viszonyát árulja el. De kifejez még valamit: Ady ezzel azt is akarta mondani, hogy azért a semmiért, amit az akkori Magyarország adott az Ady fellépésekor kétségtelenül legjelentősebb élő poétának, nem érdemes költőnek lenni. Csokonai Tempefőijének még mindig aktuális panasza ez a Széll Kálmánok Magyarországon.³¹ *A Hét* körül csoportosuló írókhoz való vonzódása különben sem volt egyértelmű: egy alkalommal például „klikk”-nek nevezte ezt az írói gárdát, amelynek Ignotus és Kóbor Tamásnál kívül önmagukat kiírt, túlélt harcossai vannak.³² Megjegyzése fakadhatott személyes sérelemből is — mégis egy nagy igazságot fedett fel: ez *A Hét* körüli irodalom épp az Ady tehetsége kibontakozásának éveiben veszített progresszivitásából. Túlságosan szűk volt lázadásuk társadalmi alapja, és a századforduló imperializmusba forduló magyar és európai világának a kérdéseit erről már nem lehetett egészében megválaszolni. Liberális s legjobb esetben is kispolgári demokraták maradtak akkor, amikor Adynak a radikális polgári demokrata világnézete is kevésnek bizonyult lassan a feltornyosult gondokkal való szembenézésre. S ma már azt is látjuk, hogy kissé túlbecsülte őket az akkor író legnagyobb kortárs, Mikszáth és az akkor már halott, de hatásával nagyon is jelenlevő Arany rovására. Mindkettőtől elriasztották akkor még a külsőségek: Mikszáth úriás kényelme, „cinizmust” sejtető életfilozófiája és politikai állásfoglalásai, s Arany egekbe emelése a népnemzeti iskola epigonjai által. S az is valószínű, hogy a témaválasztás, — a kisemberek világa — a polgárisultabb, városiasabb nyelv is közelebb állhatott Adyhoz, mint a múlt századi hagyományokhoz még némileg kötődő Mikszáth vagy Arany művészete. Egy jó félévszázad távolából azonban *A Hét* körül csoportosuló írók művészete szelíd domboknak tűnik a mikszáth-i és arany-i hegyek közelében: a korabeli magyar élet valóságos gondjait-bajait, a nemzeti élet akkori centrális problémáit — másként — éppúgy kifejezte Arany öregkori magánya, csaknem teljes elnémulása és a dzsentrit írásai fókuszába állító Mikszáth művészete, mint a városi-polgári irodalom modernbb témaválasztása és hangja: „termékeny” félreértése volt ez Adynak, és saját maga megtalálásához segítette hozzá.

Biztos szemmel tájékozódott a századforduló zűrzavaros, sok talmi csillogást mutató, de kevés igazán maradandó értéket adó művészetében: mindebből azt választotta ki, ami máig igazi értéknek bizonyult. *Búcsú Siker asszonytól* című versében az *Új Versek* születési évében majd egyszerre határolja el magát a „tilinkós álparasztoktól” és a „finom kultúrlegényektől”. S ez a már nagy verseit író Adynak visszapillantása az addig megtett útra is. Korai írásaiban az akkori divatozó naturalizmust marasztalta el, és a realizmus, a valóságot tükröző, eszményt hordozó irodalom mellett tett hitet. S ekkori novellái is ezt mondják, a naturalizmussal vitakoznak: *Felboncoll szív* — adta a jellemző címet egyik debreceni írásának: „Még nem tudom, hogy írom meg, de a tárgy meg van. Csak a részletek, ez fontos...” mondta ki a divatos naturalizmus esztétikai krédóját. S mintha csak erre felelne egy másik, ekkor tájt

³¹ Egy vezércikk. Szabadság, 1900. V. 5. N. N. 1902. III. 18. L. még: Kiss József. B. N. 1907. XII. 13. Ny. 1913. XII. 1. Kiss József ünnepén-, s Az öreg szakállas című versét. Vall.-ok, 167, 205. „... lapjával, a Héttel fölnevelhetett bennünket új írókat és új olvasókat. . . lírája szemérmes líra, új muzsikájú s ő maga egy kietlen, sötét irodalmi korszaknak majdnem egyetlen, hűséges lámpahordozója volt, hírnök lélek, versfaragó, de a legművészebbek közül való, aki már költő, sőt nagy költő” — jellemezte kegyetlenül pontosan 1913-ban. — L. még: KOMLÓS: Ady és *A Hét*. Itk. 1955. 3.

³² Elfelejtett affér. Szabadság, 1901. IV. 17.

született novellája költő hőse: „Badarság, badarság az egész dolog: Fantázia. . . élet kell, élet, valóság.” S ez a válasz csak azt árulja el, hogy Ady a naturalizmus kiindulópontját — az életábrázolás igényét — magáévá tette, csak művészi sallangjait utasította el. Erre vall *Paraszttragédia* című dramatiszt-balladája életképe is, amely mintha az olasz verizmus ismeretét mutatná, és ismét az életből vett témák mellett áll ki. Mindemellett is bonyolult, — néha egyenesen zavarosnak tűnő — a fiatal Ady irodalomszemlélete: keveredik benne a hagyományos világnézet fogságában vergődő vidéki ember provincializmusa az utját kereső nagy költő zseniális meglátásaival. (A tárcatárgyakról)^{32A}.

S a századvég ismert — minden művészetet átható — irányzatát, a szecessziót is egészségesen értelmezte: „De nehogy azt higgye valaki, hogy én a divatos seccsio híve volnék. Nem, a világért sem. . . nem tetszik a művészetbe vitt szertelenség sem. Az én seccszióm a haladás harca a vaskalap ellen”. Idegenkedése — mondhatnám — undorodása a „divatos modernizmustól” végigkíséri egész korai korszakán. Láta azoknak olcsó sikerét — „A Heitai—Makai féle léha törpeségek úsznak az anyagi és erkölcsi elismerésben” — míg — „szegény Reviczky Gyula pedig részletekben halt meg, — állította párhuzamba riasztóan a kétféle írói utat. Ezekről a finom kultúrlegényektől valóban nem volt Adynak mit tanulnia: ezen az úton csak a polgárság olcsó szórakozási igényeit kielégítő íróvá lehetett volna. De a népszínműveket író „áparasztok” útja sem volt semmivel sem biztatóbb: „Igazságot, életet a népszínműbe, mert a színpad nem cirkuszporond s a századvég embere nem kardnyelésen bámulól atyafi” — mondta ki velük szemben is a maga igazát. S mint eszmény, korai írásaiban a hazug romantika és ezzel együtt a népszínmű elítélése gondolati egységben jelent meg az életet művészet hirdetésével. Hiszen ugyanolyan hazugul romantikus volt a faluról festett idillikus kép, mint a polgárszórakoztató városi irodalom témaválasztása: „Higgye el, aki akarja, hogy az életben csak egy probléma van: a tisztas munká és a születési előkelőség harca. . . Éljen a romantika a maga ostoba naivságaival sokáig! Te „óh nagy közönség, merülj el a romantikában a színpadon, az elmaradottságban az életben s aztán a világ haladjon” — látta meg az összefüggést e művészet tartalma és társadalmi célja között. Az a tisztánlátása nyilatkozott meg ebben, amely már első cikkében kimondatta Adyval: „Az irodalom eszmék, áramlatok hatása alatt áll s hű tükre a társadalomnak, honnan alakjait veszi.” S amely a szecesszió is a megújulni készülő világ egyik előreküldött hírnökeként látta vele: „Egyelőre a legmagasabb téren folyik a harc. A művészetben, irodalomban. . . egy nagy világátalakulás első, igénytelen előcsatározása.” Ezért az írás a kor lelke Ady számára művészi eszmélése első pillanatától fogva. S ezért búcsúzott olyan megrendülten — prózában írt „strófiákban” — Zolától: „Nagy látó volt és nagy harcoló volt ő.”³³ Az akart lenni Ady is, és ezért utasította el magától azokat a művészi lehetőségeket, amelyek gyors és könnyű sikert ugyan igen, de művészi továbblépést annál kevésbé jelentettek volna számára. A „finom kultúrlegények” és a „tilinkós áparasztok” útja egyformán zsákutca volt számára. Ő már akkor a „Mindennek” jött s magyar kortársai közül azért álltak szívéhez azok a legközelebb, akik erre a „Mindenne” esetükben — legalábbis a kor magyar valóságára — segítettek rányitni a szemét. S éppen ezért üt át e zsurnalisztikus célú és jellegű írásain is egy nagy tehetség készülődése.

^{32A} „Jó magam igen zöld irodalmi ifju voltam, ki Puskint faltam s rettenetesen hatott rám a szláv miszticizmus, de emellett Endrődi Sándorra is esküdtem s szent hitem volt, hogy a magyar irodalmat meg kell tisztítani, szóval népies nemzeti tartalomért esengtem és nagy poétának tartottam még Pósa Lajost is” — írta önirónikusán erről az időről Nagyváradon, (A hétről, N.N., 1901, III, 9., Dyb.)

³³ Az idézetek lelőhelye: Szil. 1898. V. 8. ÖPM. I. 22. Felboncolt szív. Debrecen, 1899. IX. 30. i. m. II. 24. Debrecen, 1899. VI. 15. Kávéházban, i. m. 18., Paraszt-tragoedia. DRU. 1899. I. 4. ÖPM. I. 62., Seccszió. D. H. ÖPM. I. 19. Debrecen, 1899. IV. 29. A hétről. ÖPM. I. 125. Debrecen, 1899. VII. 15. ÖPM—I. 170.; Debr. Hírl. 1899. I. 9. A piros bugyelláris. ÖPM. I. 67. Debr. 1899. X. 28. ÖPM. I. 214. — ÖPM I. 21. Seccszió. D. H. 1899. IV. 19. ÖPM. I. 119. N. N. 1902. X. 1. Vall.-ok és Tan.-ok, 245. 1. még a szecesszióhoz: „Mai Trubadurok” c. versét (Dongó. 1900. I. 14.)

„Az első nagy stációt befutottam” — vallotta meg a zilahi kollégiumnak 1903 sorsfordító őszén. S hozzátette: „Szentlélek lovagja voltam, becsületes újságíró.” Amit az újságírástól a költői álmokat melengető Ady magyar viszonyok között megkaphatott — mind megkapta. Ember azonban bőkezűbben még nem fizetett vissza kölcsönt a Műhelynek: ragyogó nagyváradi publicisztikája volt a „tandíj”. S ekkor írta meg a Nagyváradon maradt barátok közül is az egyik legkedvesebbnek — aki mellett az országos figyelmet is meghozó harcot vívta — Somló Bódognak levélben nagy dilemmáját: „Első nagyobb dolognál nem elegendő, ha esztétikámmal tisztázom a kérdést. Hátra van a nagyobb. Most már mennyit kell lealkudnom a sikerért és a publikum nivójáért, de úgy, hogy sem én ne vessem meg magam nagyon. Se azok, kik nem tartoznak számolni avval, hogy én leszállítottam a magam értékét.” Mintha csak korábbi publicisztikája gondolatait tömörítené e frappáns levélmondat.

Ady a művészetét fogalmazása pillanatában társadalmi vetületében nézte, és esztétikája tisztázása közben is mindennél nagyobb kérdés volt számára írásai valóságos környezete: a publikum nivója, az érthetően várt siker, de ugyanakkor önbecsülése megmaradása, s az olvasótól várt reális megbecsülés. Összetetten feltett kérdésére sem Somló, sem pedig a hazai valóság már nem adhatott választ. „Írói bátorsága igazolását” párizsi útján kapta meg „egy-két tragikus franciától”. Jehan Rictust, a koldusok poétáját ismerte meg elsőnek, de az igazi nagy szenzációi Baudelaire és Verlaine lesznek. Verseiket fordítja, későbbi szép cikkei is: *Charles Baudelaire él, Halott költő kritikája, Verlaine és Carrière* — mind ebből a nagy élményből merítenek. Mindkettőn a korokkal szemben hozták létre a lírában forradalmat jelentő nagy művészetüket: a polgári társadalom magányossá vált emberéről énekeltek akkor, amikor a közéletben a nagy francia forradalom liberalizmussá vedlett szent elveivel ágáltak a kis Fórum-emberek. Tőlük tanulta meg Ady, hogy: alkudni nem lehet. A művésznek menni kell a maga útján, „Engem bátorított” — írja meg majd halála félszázados évfordulóján Baudelaire-ről. Bátorították őt e tragikus franciák a mindent kimondásra, az új érzések, az új sugallatok, az új hangulatok kiénekelni merésére.

Párizsban tárult fel előtte a polgári művészet is a maga egészében. Légióját láthatta a csak közönségsikerre számító daraboknak, Feydeau-tól a mégiscsak művészi igényben fogant Rostand-okig. „Nem szeretem Rostand-t. Ékes beszédű kókler” — írja róla. Nyugtalanító gondja lesz Adynak most már: az író a polgárság szolgálatában kérdése s a polgárság és a művészet viszonya. Tapasztalnia kellett, hogy kora polgári irodalma mennyire elfajzott a nemes tőről és hogy még a jobbak is a „Strindberg-igazságokig”, a paradoxonokig jutnak csak el: „Az a mai embernek az ő nagy baja, hogy olyan igazságokkal él, melyek fordítva is és százféleképpen is igazak. És szellemesek és formásak a szomorú árgyélusát. Ki kell kerülnie a lelki, művészi és intellektuális életnek arról az alagútról, melynek két végében — úgy képzelem az ember néha — Sienkiewicz és Wilde állanak. A léleknek nem múlt kell és nem százértelműség, de valami, ami új és pozitív is. A Strindberg-igazságok kezdik az embert csömörlíteni.” Ezeknek a sok értéket is hozó íróknak a példája sem csábíthatta Adyt követésre. Esztétikáját nem gazdagították — legfeljebb negatíve — saját tehetségét felszabadítani segítő igazságokkal.³⁴

³⁴ Az idézetek lelőhelye: Itthon vagyok (idézetem): A. E. vál. lev. Szépirodalmi 1956. 75.; Váradon szerzett műveltségéről l. Ady L.: 86. Fehér Dezső. N. N. 1903. X. 3.; mint 1902-es cikkei s Ady L. k.-e. (86. l.) bizonyítják: itt és ekkor lett nagy élménye H. Spencer evolúciós-rendszer. Nyilván része volt ebben az 1900-ban megindult H. Sz.-nak is, amely szélesen kolportálta S. tanait; a magyar felvilágosodás hagyománya iránt Vázsonyi 1902-es (Hajnóczyról tartott) előadása kelthette fel a figyelmét. (L. A dem. magy. uttörői. N. N. 1902. VI. 5.) A koldusok poétája. P. N. 1904. III. 12. Párisban. . . 12.; Charles Baudelaire él. Ny. 1917. XI. 1. Vall.-ok és Tan.-ok, 269.; A Palais Royal vége. B. N. 1904. VIII. 19. Párisban. . . 68; az Érdekes Újság Dekameronja számára írt életrajzát. Vall.-ok és Tan.-ok, 15.;

Valami mélyről feltörő, fájdalmas hangra figyelhetünk fel már Ady debreceni, majd még inkább nagyváradai cikkeiben. Debrecenben panaszolta el először a kihűlt klasszicizmus és a siker emberek közé került tehetség fájdalmát (*A hétről*). „... eszmét akartunk lehelni egy eszmétlen korbá” — degengett fel benne Nagyváradon, már a konzervatív irodalommal való első vitájakor az igazi új irodalom valódi hivatása. (*A fiatalok*) „Kemény cinikus emberek vagyunk, de elbőgjük mindjárt magunkat” — tört fel belőle a fájdalom Tolnai Lajos ravatala fölött. A diákkori Tolnai-olvasás szenzációja annak halálakor tudatosult benne, és ekkor mondta ki: „Mellékesen pedig legelső íróembere volt ez országnak, — és még ezt meg is bocsátották neki. . . De hogy látni és bírálni mert, azt nem bocsátották meg soha.” Az egyre jobban a reakcióba, a haladás ellen forduló magyar politika ekkorra már fogékonnyá tette Ady lelkét a korukkal szembe forduló magyar író elődei értésére s bennük a saját őseinek a megtalálására. Ezekben az években látta Ady egyre szomorúbbaknak a magyar felhőket, s így élte meg a félfudális Magyarország kulturális elmaradottságát, barbárságát: a Magyar Ugaron motívumát, s az ez ellen lázadó Magyar Messiások tragikumát. Ezek az élményei is munkálnak majd *A Hortobágy poctája* ciklus-kezdő vers születésekor — amely mintha Reviczky: „Pálma a Hortobágyon”-ára is alludálna, ekkor lesz életreszóló élménye, hogy hazája „a magtalan áldomók” hona, hogy e föld „a lelkek temetője”, hogy „kik itt éltek, sosem éltek”, hogy itt kipányvázott lelkek élnek, s hogy „ki magyar földön nagy sorsra vágyik, rokkantan ér el az éjszakáig”. Ez láttatja vele másként a távoli magyar-múltat is: így születik meg olyan csodálatos verse, mint a *Szent Margit legendája*, amelyben Margit nem érzi jól magát a környező feudális magyar világban, és Nyugatról vár valakit, aki más, finomabb, nemesebb, mint hazai kérői, a vad magyar urak. Így lesz korából kinőtt magyar „Mátyás bolond diákja” is, aki magyarul akart dalolni, hisz a Földön már Dante is élt, de a titokban írt magyar nótákat zokogva tépte el, mert környezetében úgy sincs azoknak értő lelkük. Saját költői kibontakozásával — nagy költővé alakulásával — együtt így jelentkezett érdeklődése a magyar hagyományok iránt is. S az eddig formáló élmények — a magyar élet, *A Hét* körül csoportosuló írók néhányja, Párizs — mellett ez lesz a legfelszabadítóbb élménye, ez gyökerezeti be a múltunkba, s nem engedi, hogy csupán új érzéseket hozó, lázadó európeér legyen: magyarság-európaiság, ódon-ság-modernség a korban rajta kívül majd csak később, Móríciban megvalósuló szimbiózis születik meg ebből a vonzalomból. A *Magyar Ugaron* s a *Magyar Messiások*-ciklusból sarjadzanak ki a Vajda-, a Csokonai-cikkek és versek és az *Ismeretlen Corvin-kódex margójára* — ekkori gondolatait összefoglaló írása. Biztos kézzel választja ki őseit a magyar múltból: ekkor találkozik Gina költőjével, Vajda Jánossal: „Magyar árvaság, Montblank sivárság” — tapint rá Vajda tragédiájára. „Én szent elődöm, nagy rokonom . . . lelkemnek atyja” — vallja róla. Ady Vajdában szerette a népnemzeti iskolával már jó félévszázaddal azelőtt szembe forduló költőt, aki épp azért az irodalmi élet peremére szorult: Lelkének atyja volt, hisz az Ady kifejezte új érzések az ő lírájában szólaltak meg először. A váli erdő, Gina, egy erdőtüz be mást juttatott eszébe, mint a földhöz tapadó kis epigonoknak. Tisztelt Vajdában egy magatartást — amit majd *Néhai Vajda János* című versében fogalmazott meg, amelyet a *Holnap*-antológiát Vajda emlékének ajánló nagyváradai *Holnap*-osok ünnepségére

Három Baudelaire-szonett. B. N. 1904. X. 21. XI. 6. — Paul Verlaine álma, B. N. 1905. XII. 10.; Kézről-kézre. B. N. 1905. IV. 7. Feydeau darabja.; Az orr. Szil. 1904. X. 20. Párisban. . . 79.; A Strindberg-igazságok. B. N. 1905. IX. 12. Ady Párizsáról: BÖLÖNI: Az igazi Ady. 41—53. 1955-ös kiadás. Említett cikkében Baudelaire-t „a líra egyik legbüszkébb, bujkálóan is legtisztább fejedelmé”-nek nevezte, de azt is mondta róla, hogy „előkelő burzsoá, aki persze művész arisztokratává verte föl magát”. — Felrémlt Ady előtt Duval (Jean Lorrain) sorsa is: „Látjátok, feleim, író testvéreim, mik vagyunk. Egy kicsit mindnyájunknak ez a sorsa. Pedig istenek akarunk lenni s előttünk nyargal nyomorult halálunkig az új művészetnek, a hírnek és a pénznek délibábjá.” B. N. 1906. VII. 5. Párisban. . . 107.

irt, de jellemzően a gondolati rokonságra az Illés szekerében, A Magyar Ugaron és A Magyar Messiások motívumát folytató, *A téli Magyarország*-ciklusban helyezett el, — egy magatartást, amely a kiegyezés korának koncosztó és -leső világában „Durcásan, büszkén csörtetett tovább Rakott, hívó, bő, nagy asztalok táján”, s aki így „Dalolt, virrasztott, pusztult csöndesen” — s ezért lett Ady irodalomtörténeti látásában a „Kétféle velszi bárdok” korában a 48-as hagyományokat teljes jelentésükben átmentő igazi költő. Mert Ady ismerte és idézte is Vajdának a polgárosodásért való harcát, szembefordulását a nemesi Magyarországgal: „Az a Vajda János egy hazátlan bitang volt. Egy Jakab”. . . írta róla, s idézte kései versét, mintegy politikai végrendeletét, a *Crőd-t*, amelyben a nagy magányos költő a polgári Magyarországot álmolta meg és a nemesség alkonyát jósolta. Majd általánosította is Vajda példáját: „Szent Istvántól kezdve Széchenyin keresztül, Petőfin, Vajdán és minden nagyon át. Jakabok voltak Magyarország nagyjai. Szomorúak, elégedetlenek és gyalázatos reformerek. Haladó pártiak” — ismételte meg azt a jelzőt, amellyel a kormánypárti sajtó — a szociáldemokrata Weltner Jakab nevének általánosításával — bélyegezte meg a haladás táborában harcolókat. (*Vajda János*) S a világnézetében is egyre inkább magárataláló Ady így fordult el az ifjúkorában rajongásig szeretett Reviczkytól (*Nyári este*n) Vajdához: a kereső Ady még azonosulhatott Reviczky érzelmi lázadásával — a Magyar Ugart feltörni akaró költőnek már tartalmaz, Őt segítő mondanivalójú költő előd kellett. De e gondolati-költői kapcsolaton túl is Ady Vajda filozófiai lírájára is visszhangzott. Ezt a lírát is a kiegyezés korának eszmei „vakuuma” — társat nem találó lázadása, embertelen magánya szította magasra Vajdában: Vajda egy kis — a lét végső kérdéseit ostromló — remekére (*Emléksorok*) emlékezett, valószínűen *A Nagyra-nőtt Krisztusok* írása közben:

„Elmúlni ily pillangó lét után!
Eltűnni és nem tudni, hogy hova?
Megsemmisülni, mindörökre tán;
Nem látni többé a napot soha!

Ember, mulandó, koldus vagy király,
Emeld föl és hordd magasan fejed!
Hős vagy, fenséges, mind, ki a halál
Gondolatát agyadban viseled! —

tőprengett és bátorított, magasztosított fel egyben Vajda, s Ady nagy humanista mondani-
valójú versében később így írt:

„S mert halhatunk bármelyik percben
S célunk mégis az örökkévalóság,
Minden igaz ember ezért hős,
S az emberszívben van a legtöbb jóság.”³⁵

Tolnai és Vajda mellett ekkor idézte Csokonai Vitéz Mihályt is. S bár erre az alkalmat az évforduló, Csokonai halálának centenáriuma adta, mégsem alkalmi Ady válaszája. E három névben s a mögöttük álló életművekben az fejeződött ki, hogy a polgári demokratikus forradalom lelkévé szegődni akaró Ady az utolsó száz év magyar irodalmából azt a három nevet írta zászlajára, amelyeknek viselői legjobban szenvedtek a feudális magyar élet terheitől, s akik leginkább óhajtották — igaz, hogy nem forradalmian — a változást, s akik ebből a népet sem akarták kihagyni. „S a mi fájásunk volt az, ami fáj” írja majd a *Nyugat* — Hatvany Lajos kezdeményezte — Csokonai-ünnepsége prologus helyett szóló programversében. „Mindnyá-

³⁵ Egy ravatalnál. N. N. 1902. III. 21. Vall.-ok és Tan.-ok, 145.; B. N. 1905. XI. 4. Vajda János; Egy kis tévedés. B. N. 1905. VIII. 5. L.: FÖLDESSY GYULA tanulmányát: Ady nagy elődje: V. J. Újabb... i. m. 95.

junknak atyánknál atyábbja” — mondja róla ugyanott. (*Vitéz Mihály ébresztése*) Majd amikor a háború alatt a *Nyugat* egyik békéért áhítózó száma elé *Névtelen sorok*-at írt, ugyanott „ősi testvér”-ének nevezte, s az őt megillető vers első-helyet „A békekötésre” már címében is programot adó versének engedte át. „Ő volt honjában legbújdosóbb magyar, De fényküllőzött fél magyar eget.” Ezt szerette Csokonaiiban: a magyar feudalizmus továbbélő éjszakájába világosságot hozó költőt, a differenciáldótt emberi — azaz polgári, már nem feudális — érzelmek első magyar énekesét. Csokonai valósággal tüneményként robbant be a magyar lírába: egy százféle sebből vérző országa X VIII. század végén egy Európával — a francia felvilágosodással — együtt lélegző zsenit adott. S Ady Csokonai-élménye épp azért esett 1905-re, mert benne is ekkorra érlelődött meg az európai magyarság, a magyar Európa eszménye. Párizs láttatta meg vele, hogy ez a kis ország, ez a szám szerint kis nép csak akkor tudott és tud nagyot adni, ha a haladó eszmék vallásában és megvalósításában együtt lélegzett és lélegzik az érthetően haladottabb, mert szerencsésebb fejlődésű Nyugattal. Így lett a Csokonai-évforduló alkalom arra, hogy Ady a maga pillanatnyi költői képét megrajzolja: az *Új Verseket* író Ady állítja Csokonait a nyárspolgárral — a konzervatív, a megszokott ízléshez ragaszkodó emberrel — szembe, s a koalíció „hazafias” demagógiájának légkörében Csokonai magyarságát hangsúlyozza: „Be magyar voltál, be magyar. Oh, fájdalmasan magyar. Az elejéből való a magyar fajtának. A keveséből. A finomabban megalkotottjából. A vívódóból. A szenzibilisből. Az egész világgal, minden gondolattal, minden érzéssel együttélőből.” Így azonosult Adynál a magyarság fogalma: a haladáséval: a haladó magyar — az európai magyarral. „A dal első magyar zsenijének” látta Csokonait, akinek az életében a saját sorsát nézte. S már ebből az első írásából is kiderül, hogy a magyar felvilágosodásnak Csokonaiiban megtestesült népi ágát érezte közel magához. Kazinczyt tisztelte: becsülte kultúrát terjesztő, ízlésnemesítő, pallérozó munkáját, de a nyelvújítás pörében féltreérthetetlenül Csokonai mellett állt ki. „A nagyképű írástudók akkoriban javították és rontották a nyelvet”. Ady szemében azonban Csokonai volt a „legpompásabb nyelvújító” — aki a paraszti magyar beszédből gazdagította költői nyelvét: „... a nyelv gazdagítás helyes reguláit Vitéz Mihály szabta meg legjobban. Igen: avult szavakat napfényre hozni, a nyelv lelke szerint új szavakat csinálni, új összetételeket, szerény, gyönyörű tájszavakat fölkarolni s idegen szavakat magyarokká gyűrni” — írja majd a *Nyugatban* *A költői nyelv és Csokonai* című könyv margójára — szerzőjét írásával „meglegyintve”. S ebben a vitacikkében vallott egyúttal művészeté genezisééről is: „mi fennen hirdettük már nyolc esztendő óta, hogy mi Balassáéktól, kurucéktól, s Csokonaitól ösztönöztettünk. Mélyebben, éltebben járván, Petőfinél csak a bátorságot, Madáchnál, Vajdánál az új poétai civilizációt kellett észrevennünk, Aranynál alig valamit, Aranyt hagytuk zsenijével együtt az ügyes tanítványoknak... Csokonai nemcsak trubadúr volt, de a civilizáció énekes, korának européerje s a legmagyarabb kultúrember” — ismételte meg az 1905-ben írottakat. „Kazinczyék eldobtak egy gyönyörű nyelvet ugyanakkor, amikor egy nyelvet akartak bolond apostolsággal megjavítani. Kettős volt a baj s a baj oka: Nyugatról jöttek hirtelen a fogalmak s az akkor intelligensnek mondható magyarság nem tudott magyarul. No jó, Csokonai véletlenül tudott, de rajta kívül — akár Vörösmartyt, sőt Aranyt bálmuljuk — csinos játék volt minden költői nyelvészkedés.” Ady gondolataiban lehet némi történelmietlenséget, utópizmust gyanítani, de egy nagy igazságot nem lehet tagadni: ezen keresztül is az elsikkasztott, igazán soha meg nem valósult magyar polgári forradalom szószólója beszélt, aki a magyar nyelv tragédiáját is a magyar demokrácia tragikus elmaradásából, felemás megcsinálásából olvasta ki.³⁶

³⁶ Csokonaival foglalkozó Ady-írások. Csokonai Vitéz Mihály. B. N. 1905. V. 21. A költői nyelv és Csokonai. Ny. 1910. X. 16. Van-e magyar nyelv? Ny. 1910. XI. 16. Szavak a patvarban. Ny. 1910. XII. 1. Az idézetek a három elsőből valók. Vall.-ok és Tan.-ok, 151—152, 189—191, 236—238. Névtelen sorok. Ny. 1915. XII. 1.; Ady még egy verset szentelt Csokonainak: Csokonai Vitéz Mihály. B. N. 1908. V. 10. s a Magyar Pimodán-ban írt többször is róla.

S e szellemi űskerésés mintegy zárótelekeként visszanyúlt történelmünknek addig a valószínűtlenül távolbaveszett pillanatáig — a magyar Napkirály, Mátyás koráig — amikor ez a nemzet nemcsak kevesei jobbájában, de vezető rétege nagy részében is együtt lélegzett Európával: a humanizmus, a reneszánsz századát idézte meg, a magyar múlt fénykorát. Egy *Ismeretlen Corvin-kódex margójára* jegyezte rá síró panaszkodását. A kultúra-pártoló nagy királynak panaszkodta el, hogy a kultúra megbecsülésében milyet zuhant ez az ország. Az úri Magyarország épp ekkor mutatta meg igazi arcát: a Béccsel való „nemzeti” harc ürügyén a legsötétebb feudális középkor akart ismét triumfálni, Ady ezt látta, és érezte „kompország” jobbainak, Nyugat és Kelet, a Haladás és Maradás két partja között hányódó lelkeknek a tragédiáját. Érezte a becsapottak csalódását, akik azt hitték, hogy a Kárpátok alatt is Európa virrad, és próbáltak együtt élni a nyugati haladással. S akkor derült ki, hogy a középkor sötétben meghúzódó képviselői csak az alkalmas pillanatot várták, hogy kilépjenek rejtekükből és mindenre rácsapjanak, ami európai — magyar. Ez az élmény idéztette Adyval „az első magyar kultúremler”, Szenczi Molnár Albert emlékét, a hiábavaló küzdelmet látva a magyar elmaradottsággal mondta, hogy „És Apáczai Csere Jánosok vagyunk”, s ekkor érezte közel magához Mikest és Kazinczyt. Közvetlen elődei közül a tragikusan meghasonlott — öngyilkosságba sodródott — Grünwald Bélát és Péterfy Jenőt említette, akiknek a zuhanásában is azt látta, hogy: „... menekültek, mihelyt tisztán láttak”. Magyar sorsokat látunk itt magunk előtt, akik az életüket áldozták arra, hogy a magyarság szekerét rántsák a haladás széles, nemzetközi útjára. Ady e nagyerejű, konfessziós, s éppen azért erősen szubjektív prózai remekében már megfogamzott és megfogalmazódott az a közös élmény, amely a leendő *Nyugatot* majd világra segíti jönni: a félfudális magyar világ kulturális barbárságának utálat, a tiltakozás, a panasz az ország elmaradottsága láttán, s az új, a változás igénye, „Csaba új népe” készülődött itt, hogy legalább a művészetben teremtsen meg a nép álmához méltó szép országot. Az Ady megidézte hősök között ekkor még nincsenek forradalmárok, csak jó szándékú reformerek. Örökségüket ezért tudja majd a *Nyugat* egésze vállalni. S Ady vajdó, még ki nem alakult forradalmi világnézetét árulja el a cikk kicsengése, a „hit”: csak az igazibb Magyarországot szimbolizáló erdélyi magyar múltban tud reménykedni, abból próbál erőt meríteni. Elvont „hit” ez: szimbólumai közül hiányzik még a hadak útján menetelő „más nép” s a „vörös Nap”. Sokat elárult a jobbat akaró kevesek közös gondolatairól az is, hogy ez az írás a *Figyelő*ben jelent meg, s a *Nyugat* majd azt írja neve alá: a *Figyelő* új folyama. S Ady ekkori érdeklődésében már együtt van az az író-gárda, akiket az utódok közül Németh László látott elsőnek együtt a *Nyugat elődei*-ként hasonló című, ítéletében, megfogalmazásában már klasszikussá érett tanulmányában. Névsorát azzal egészíthetjük ki, hogy Ady inkább tisztelte elődjeként a *Hét*-nek a kispolgári elégedetlenséget kifejező néhány íróját, mintsem a lap liberális polgári szárnyát; világnézetének szélesebben megalapozott demokratizmusa mellett tanúskodik ez már műve genezisekor.³⁷

Ady ekkor ezt a máris gazdag termést hozó első korszakát olyan nagy írásai zárták, mint: az *Ignotus könyve*, *Író a könyvről*. A Magyar Ugaron, a Magyar Messiások gondolatai összegződtek ezekben: „Az intellektuális kultúra magyar hívői az első keresztények sorsára jutottak. Szomorú és lopott életet élnek. Zsoltáiraikat katakombákban éneklék” — mondta el annak az Ignotusnak a könyve (*Olvasás közben*) ürügyén, akit akkor magyar kortársai közül talán a legtöbbre becsült, s akiben jól látta meg a születő új irodalom leendő vezérét is. Vele együtt mutatta be a kiválni készülő magyar szellemi elitet: az intellektuális kultúra nagy magyar bajnokát tisztelte benne. „Az eleven megértés és biztatás ő” — írta róla, és a mondat második része az új irodalom szervezőjére utalt, de az első fele majd gúnyos értelmet kap, amikor Ignotus „eleven megértéséből” a liberális polgár „mindent” megértése lesz. Az *Új Verseket* beharangozó cikk — „Író a könyvről”, — még egyszer vall ekkori gondjairól: ebben panaszkodta el, hogy a

³⁷ *Ismeretlen Corvin-kódex margójára*. *Figyelő*, 1905. IV., X. 15. Vall.-ok és Tan.-ok, 75—80.; NÉMETH LÁSZLÓ: *A Nyugat elődei*. Tanú, 1932 november. 68—90.

továbbbéli feudalizmus az irodalmat is a saját képére formálta. A falusi Magyarország irodalma volt ez, amely már régen nem termelt igazi értékeket. A régi porták nem hiába mesélték Adynak, hogy a múlt század kultúrahordozó rétege — a dzsentrí — a nyolcvanas évek táján megszűnt kulturális életet élni. Ezen a talajon lett „örjítőben tipikus magyar” Hazafi Veray János. „Ő lelkekből született. Hóni lelkekből. Terjedelmes lélekmezők vannak a magyar glóbuszon, melyeknek ő volt a halma. . . Mi úgy ahogy vagyunk, nagy falu vagyunk”. . . „kevéssel van több könyvünk tíznél, melyet rátartí literatúra magáénak vállalna. Tudományos életünk kezdés, irodalmi és művészeti viszonyaink miserabilisek” — adott képet másutt kora Magyarországnak elsomorító visszamaradottságáról. Nem csoda hát, ha Adyban megfogamzott az újat teremtés vágya. E periódus zárókövében, az „Író a könyvéről” című cikkében saját korát már ugyanúgy korfordulónak látta, mint a Bessenyiék idejét: irodalmi tájékozódása, érdeklődése is hozzásegítette Adyt, hogy felkészülése korában ezt felismerje, s főleg, hogy az *Új Versek* csodálatos akkordjai már a megtalált igazi hangján zengjenek fel.³⁸

III.

Az első orosz forradalom s a dualizmus korának legnagyobb belpolitikai válsága, a Szabadelvű Párt s a koalícióban egyesülő „ellenzéki pártok” közötti küzdelem látványa az 1905-ös választásokon — a küzdelem a hatalomért — felnevelte Ady forradalmi demokrata világnézetét. „Darabont.” lett Ez a választása nem azt jelentette, mintha ugyanazt értette volna „darabontás”, mint a nemzeti követeléseket bizonyos társadalmi reformokkal leszerelni akaró Fehérváry-kormány értett. „Darabontása” a haladó eszmékkel való azonosulását, a nagy társadalmi reformerekkel való egyetértését jelentette, s alkalmat látott ebben is a magyar feudalizmus és nacionalizmus elleni harcra. A saját nyelvén beszélő nagy költő Ady ez már: a felkészülés kora lezárult, s az ezt követő évek a megvalósulást hozták meg. Költői útjának ezt a most már élete végéig tartó periódusát a *Nyugat* megindulásáig bonthatjuk egy külön korszakra: az 1906—1907-es évek jellemző vonása, hogy az új irodalom még nem szerveződött táborba; Ady egyedül küzd, s ha lírájában még nem is, publicisztikájában már a várva-várt forradalom hírnöke. Az őt, sorsát annyira jellemző módon ezekben az években is úgy alakult irodalmi érdeklődése, hogy olvasmányai is segítettek neki művészete teljes kibontakozásában.

A *Válasz Tóth Bélának* adja meg e pár év jellemző hangját. Az *Ignotus könyve*, az *Író a könyvéről* és ez a *Válasz*. . . egy gondolat mind gazdagabb kibontása. Míg azonban az előbbiekben a panasz volt az uralkodó szólam, addig ebben már felzúgott a magára lelt, a forradalmi demokrata világnézetét megtalált ember hangja: „Hiszem és vallom, hogy a forradalmi megújulás kikerülhetetlen Magyarországon. Itt van már a csodálatos, áldott vihar az ő hírnökeivel, szent sirályaival. Társadalomban, politikában még csak a nyugtalanság sikoltoz. De irodalomban, művészetben, tudományban már itt van a villámtűzes bizonyosság.” A gyülekező új irodalom első nagy vitája ez a figyelni kezdő konzervatív táborral. Ady meg is vallja hogy nem az őt ért támadásért szállt vitába Tóth Bélával: a jövődő féltése készítette erre. Tudta, hogy az új irodalom, az új művészet: az új Magyarország lelke lesz; a születőben levő ország benne küldi előre magát. Rokonának érzi a világkultúra olyan nagy haladó óriásait, mint Ibsen, Heine —

³⁸ Amit a régi porták mesélnek. B. N. 1904. I. 2. Jóslások Magyarországról Athenaeum, 1936. 19—20.; Hazafi Veray B. N. 1905. VII. 19.; — az idézet a Bernstein-darabról (A jászol) szóló Ady-kritikából való. B. N. 1906. IV. 7. Vall.-ok és Tan.-ok, 399. — Novellái közül „A Török menyasszonya” címűben fogalmazódtak meg ekkori gondolatai. B. N. 1906. XII. 16. Ö. gy. n. i. 14—16. Ebben a fejezetben vetődött fel Ady költészete magyarságának a kérdése. KOMLÓS ALADÁR írt erről nemrég „A nemzeti művészet nyomában” c. úttörő, kitűnő tanulmányában. Más megközelítéssel — a nemzeti, magyaros stílustörekvések hatása — ő is arra a konklúzióra jut, hogy Ady költészetében a magyar hagyományokhoz való visszanyúlás ekkor történik meg. KOMLÓS: Tegnep és ma. 1956. 232., 234., 244.

csakúgy, mint a „hazug Poe”-t, Wilde „méltatlanul gyalázott szomorú árnyát”, vagy Baudelaire-t, Verlaine-t, Maeterlincket. Más életeken keresztül voltaképpen magát, illetve a születő új magyar művészetet igazolja. S ha ezek az életművek különböző jelentéseket tartalmaztak is önmagukban, Ady velük való azonosulása mégsem volt csupán gesztus: a nagy példaképek voltak számára, akiknek a műveiből — elhagyva a dekadens, s más korhoz kötött sallangokat — mindig a neki kellett olvastatni. S ekkor gazdagodott ez a névsor egy új névvel, amely a legerősebb fényt adta neki a századelő összevissza zűrzavaros európai világában való tájékozódásra: második párizsi útján lett nagy élménye Anatole France cikkeinek, beszédeknek ekkor megjelent gyűjteménye, a *Vers les Temps meilleurs*. Benne azt az embert látta Ady, aki a kor nagy művészbuktatóit kikerülve — a közéleti cselekvést, az agitálást választotta, s eljutott a szocializmusig. Ez „Anatole France vallása”. Történelem-értésében segítette: nemrég írta meg a Villa Said öregedő, de szellemiekben a legfiatalabb európainak számító lakója *A jéher kövön* történeteit és elmélkedéseit. Egyik legékesebb darabja ennek a gazdag könyvnek a Gallio, Anatole France relativizmusának és mély történelmi látásának ez az együttes remeke. Míg a korinthusi prokonzul a halhatatlan istenekről vitázik vendégeivel — művelten, okosan — addig a kikötő zsinagógájában Pál apostollal vesznek össze a zsidók, aki az atyáiktól örökölt hitet akarja megmásítani. Vitájuk veszekedés, hangjuk dadogó: mégis — mondja ki megfogalmazás nélkül is a nagy történelmi felismerést France — ezek között a piszkos, mosdatlan, műveletlen emberek között érlelődött a jövő. Ezért állt Anatole France is a külvárosokban szervezkedő proletárok mellé, mert nem akart a század Galliója lenni. S ezért lett Ady számára is az akkori Európa „legemberibb embere, fényes íróművésze”, aki a szocializmushoz is közelíthette. S ez az Anatole France bátorításán megerősödött történelmi érzék is segíthette Adyt abban, hogy felismerje a hagyomány értelmét és jelentőségét. A francia radikálisok inspirálják ebben, akik szobrot sürgetnek a Róma ellen küzdő La Barre loagnak. Ady megérti és magyarra fordítja a tanítást. Ha a szabadgondolkodó, egyházellenes harcokat vivó Franciaország La Barre-nak állít szobrot — a feudalizmus ellen küzdő Magyarország állítson szobrot Dózsa Györgynek. (*La Barre—Dózsa György*) Verssé is ekkor érik benne a Dózsa-hagyomány. (*Dózsa György unokája*) Ady veszi észre először a kétféle hagyományt — a lenini terminológiával élve: az egy társadalomban élő „két kulturát”, a vezető rétegek és a dolgozó osztályok más-más kulturális hagyományát. Ady szenvedélyesen a népi hagyományokat vállalta, és ebből is elsősorban az osztályharcos hagyományokat. Ebben közrejátszott a koalíció „hazafias” politikája, amely lejáratva a nemzeti-szabadságharcos hagyományainkat. Így marad némileg háttérben Rákóczi és Kossuth, és ezért kerülnek erősebb fénybe: Károlyi Gáspár — Pázmánnyal szemben — Bethlen, Martinovics, a magyar jakobinusok, Tancsics Mihály. S ebben a koncepcióban kap más tartalmat a Csaba-legenda is *A Hadak Útján* című versében. S ez a felismerés mondatja ki vele gúnyosan az igazságot *A Jóna-kút* címmel írott novellájában: Magyarországon egy élelmes írónak különben is kötelessége a múltat ápolni. A daliás, úri, dicső múltat, ama gyönyörű, régi jó idöket.³⁹

*

³⁹ Válasz Tóth Bélának. B. N. 1907. III. 2. Ibsen meghalt. B. N. 1906. V. 23. Heine Henrik keserű. B. N. 1906. XII. 30. Vall.-ok és Tan.-ok, 42., 50., 54. A hazug Poe. B. N. 1905. XI. 17. — Anatole France vallása. B. N. 1906. VIII. 22. Párisban. . . 144—146. „Vers les Temps meilleurs” I—III. Páris, 1906. A fehér kövön-t — Jaurès lapja, a l’Humanité közölte 1904-ben folytatásokban: 1905-ben jelent meg könyvalakban. Magyarul Gábor Andor fordításában a Magyar Könyvtárban adták ki a Gallio-t. La Barre—Dózsa György. B. N. 1906. XI. 13. Párisban. . . 186., 187. — Pázmány idegen volt Ady számára: más összefüggésben így írt róla: „Ha nekünk nem lett volna már Balassánk, Gyöngyössink, még inkább Zrínyink, egy kicsit Pázmányunk, de azután Mikesünk, Szabó Dávidunk, Vörösmartynk, Berzsenyink, s Csokonaink.” Ny. 1912. II. 1. Vall.-ok és Tan.-ok, 240.; Mivel „A Hadak útja” c. versében más tartalmat ad a Csaba-legendának, s ezt az új értelmét vállalja annak, ezért lesz későbbi versének demonstrative: „Csaba új népe” a címe. — *A Jóna-kút*. Népszava, 1907. V. 30. Novellái. II. 207.

A lírájában egyre magasabb ormokra törő Adyt mutatják azok a cikkei, amelyekben a szimbolizmust magyarázza (*A belgák, A Grand Guignol, Költők*). Mintha az igazi nagy Verlaine-élménye is ekkorra esne: „Boldogtalan, másokért szenvedő, Istennel megbékélt, mégis tiszta ember, nagy poéta volt: ez az igaz” — védi meg majd emlékét a galád, utálatos rágal-maktól. Vele fordult meg az a század, amely Napóleonnal kezdte és „stílusosan Nietzschevel végezte”. S ezért áll Victor Hugo és Verlaine nagy pörében szenvedéllyel Verlaine mellé. Hugót, a múlt század politikai eszméjének, a liberalizmusnak nagy énekesét ekkor távol érzi magától. Távolíthatták a romantikus Hugótól mindenekelőtt a maga másféle költői alkata s a magyar kortárs Hugo-epigonok, akik Arany elkoptatott nyelvén a Függetlenségi Párt „eszmeit” verselték meg. De ez az idegenkedése egyben kifejezte saját eltávolodását a liberalizmustól, — kiábrándulását a liberális frázisokból. A csalódott Ady, a magyar „Victor Hugó”-kat maga előtt látó Ady mondja azt a múlt századi Európa lelkiismeretéről, hogy verbális készsége volt csak nagyobb, mint egy, a politikai eszméktől megrészegült szatócsé. S a „szatócs” gyakori emlegetése ismét csak Adyra árulkodik: arra az Adyra, aki a polgárságot ekkor már hitvány, élelősködő rétegnek látja. Majd csak politikai költészete kibontakozásával egyidőben akar ő maga is korának Victor Hugója lenni: azaz úgy hafni verseivel, eszméivel, mint Hugo hatott. — Verlaine-nel valóban megfordult a század. Vele ismét az Ember lett a poézis első tárgya. S Ady azért vonzódik hozzá, mert úgy érzi, hogy az emberről dalolva többet mondott el a korról is, és hogy művészi gyakorlata, a szimbolizmus — „Az öreg allegóriának ez a pompás megújulása. Ez a kivonata s megértetése az életnek” — az igazi, az Ő mondanivalójához s a századhoz méltó „modernség”. „Ez az ősi művészet s ez a legújabb, tehát örök” — „Együtt összefogni az életet, dalt írva róla, földrajzi könyvben is: ez az íróművészet” — mondja még. S az „életdarabkákat” adó naturalizmust, mint álmodernséget, csak elutasítani tudja most is, s Zolát is azzal menti, hogy ami igazi érték benne, az a szimbolumokban is való látni tudása. „Költők pedig azok, akik túljárnak politikán, helyzeten, divaton és jargonon. Költő az, aki nem disznótorokról hozza a világnézetét, de akiben benne szenved, sír, átkozódik, újjong a kor” — hirdeti programosan, s hiába figyeli a párizsi irodalmi vitákat, máris a hazai gondokhoz nyúlt, a „kis tanya emberek” ellen beszélt. Mert erről a művészi magaslatról látszanak csak igazán kétségbeejtően sivárnak az itthoni irodalmi állapotok. Az, hogy „Magyarország kicsi literatúrájának védő-szentje: szent Anekdota, hogy a világot foglalkoztató nagy kérdésekben még egy Mikszáth se tud eligazítani. Mikor érkezik el már nálunk is annak a belátása hogy az írás művészet, amelynek megvannak a maga külön művészi törvényei? Az anekdota-írók, a magyar író-jelesek nagy része, a fiatal generáció egy részét is tönkretették?” — kérdezi és állapítja meg egy ma már elfelejtett szerző könyve kapcsán. Így lesz a Zétát író Gárdonyi—író: erején felül. Ady maga is azt érzi néha, hogy még az ő művésze sem mentes ettől a tehertől, „Egy csúf rontás” ül tollára:

Szűz borzongások, pompás szavak,
Új nagy látások királyfia volnék
S lelkemen, szép pogány lelkemen
Egy csúf rontás ül, pusztít, bitorol még.

Jaj, hányszor csupán krisztuskodok
S minden ígém kenetesen terül szét
Jaj, hogy elfut a tollam alól,
Ami igaz, ami esztelenül Szép.”

...

...

„Egy urambátyám röpdös körül:
Múlt századokból nagy pipafüst-szárnnyal:

Egy ősem: Tollamra néz, dohog
S kezemre csap a füstös pipaszárral”

— magyarázza Ady a maga nem-meréseit az olykor benne is öntudatlanul feltámadó prédikátoros múlttal.

S ez az Ady írja meg kritikáját az induló Kosztolányi első kötetéről, a *Négy fal között*-ről. Nagy összefoglalása ez egyben addigi kritikai elveinek: „Hogy lehetne valahogyan erősebben eljegyezni az étlettel Telekes Bélát” — kérdezte az az Ady, aki maga is az *Élettel* — Ady szóhasználatában ez egyben a Kort is jelenti — eljegyződve vált nagy költővé. S az ekkor jelentkező magyar nőírókról írva — tőlük is az érzések teljes feltárását kérte számon, s az *Élet* megcsókolására biztatta őket, s egyben az intellektuális költészet felé is szeretne volna elindítani ezeket. Olyan tanácsok ezek, mint a Juhász Gyulához írott levelében olvasható: „... vívódó, nagy-nagy intellektussal porban fetrengő gyermeklelkiallapotba hulló talentum: ez az igazi lírikus.” Az önmagával is vitatkozó, saját esztétikáját alakító író vallomásai ezek. Kosztolányi lírájával szemben is az a legnagyobb kifogása, hogy emberi dokumentumokat nem kínál. „Irodalmi író”, „abszolút költő”-mondja róla, s ez a forradalmi verseit is lassan írni kezdő Ady szájából bizony nem hangzik éppen dicséretként. Ady kritikája nagy vallomás az élet-irodalom igénye, annak esztétikája mellett. De Ady azt is tudta, hogy a kortárs magyar kultúrában missziót teljesítenek a Kosztolányi-féle költők is; a polgári líra vívmányait oltják az epigon magyar költészetbe. Ebben a kritikában már előrevetítette árnyékát a *Nyugat* körül csoportosuló írók különféle törekvése, újathozása is. Ady a csak formai újathozókat is becsülte, mert a félféudális Magyarország epigon irodalmához, kultúrájához mérte művészetüket. Életesztétikája kialakításához Anatole France-tól is kaphatta az inspirációt: „Nem szabad megtagadni az életet. Az exkluzív művészet ezt teszi. Jönniök kell időknék, mikor élet és művészet megcsókolják egymást. Küzdeni kell ezért a csókért, mert ez lesz az expiació minden Judás-csókért” — vont le a tanulságot a maga számára Anatole France példájából Ady Endre.⁴⁰

⁴⁰ A belgák. B. N. 1906. VIII. 15. Költők. B. N. 1906. XII. 18. A grand guignol. V. U. 1907. IV. 7. Párisban. . . 139—140, 197—199, 246—248. Az idézetek az első két cikkből valók, bár a harmadik is — más téma ürügyén — vall a szimbolizmusról; Verlaine-ről: Verlaine és Carrière. V. U. 1910. VI. 26. — Vall.-ok és Tan.-ok, 263. Másik Verlaine-cikke Halott költő kritikája. V. U. 1907. XI. 10. — A Wagram-óda c. novellájának hőisével mondatja ki utálatát a szatócsok világával szemben: „Ez az ember azt csinálja, amit ő akart s amit ő nem mert csinálni fiatal korában. Aszkéta, vad, hős, lázadó és mártír mer lenni a gazember. Büszke, akit csengő pénzért nem énekeltehet minden erszényes, pökhendi szatócs.” Ö. gy. n. i. 29. — Ady Victor Hugói vágyairól. L. BÖLÖNY: Magyarság, emberség. Magvető 1959. 99. —; Egy kis irodalom. B. N. 1906. VIII. 24. Párisban. . . 147—148. — SALGÓ F. LÁSZLÓ: Zátonyon c. regénye kapcsán írt a magyar anekdota-írókról. B. N. 1906. II. 4. Vall.-ok és Tan.-ok, 158. — Az „Egy csúf rontás” pár verse: A fiaim sorsa. B. N. 1907. VIII. 11. — TELEKES BÉLA: Versek. B. N. 1906. IV. 8. ALBA NEVIS: A hét csoda. B. N. 1905. V. 29. Erdős Renée. B. N. 1906. I. 2i. Nil versei. B. N. 1906. II. 18. KOSZTOLÁNYI: Négy fal között. B. N. 1907. VI. 1. Vall.-ok és Tan.-ok, 163, 152, 154, 159, 163—166. — Ady E. vál. lev.-i 124. Az irodalmi író kifejezést először Kosztolányira alkalmazza Ady, s azután — számunkra paradox módon — Mikszáth méltatásában bukkan fel újra. S ha ma, amikor éppen társadalomlátásáért becsüljük leginkább Mikszáthot, nem is értjük Ady jelzőjét, mégis a másodszori szóhasználat segít mélyebben megérteni Ady esztétikai szótárának egy jellemző-jelentős szavát: „Bizonyos, hogy önmaguk kegyetlen ostromozásából s az élet lángjának elemésztéséből élő és író poétáknak imádott írója sohse lesz Mikszáth”, — segít értelmezni Ady saját jelzőjét, amelyet maga is paradoxonnak tart ebben az esetben, s amelyet értelmezni segít már maga a cím is: A legiróbb író. (Vall.-ok, 187.) A. esztétikájához l. még: Az *Élet* szobra. (a mában élés motívuma) Jövendő, 1904. VII. 24. Párisban. . . 56—58; s „Új vizeken járok” c. versét.

IV.

Az Idők eközben nemcsak Ady forradalmi demokratizmusát teljesítették ki, de egy táborba gyűjtötték a jobbat, az újat, a mást akarók kis magyar csapatát is: *Csaba új népe* felébredt végre a félévszázados rontás álomból és elindult egymás felé:

„De ütött mégis a mi óránk,
Kuckójában ki-ki riadt,
S vállalt magyar bajnoki sorsot,
Egy örülten szép hit miatt.

Nem jöttünk égi Hadak-Útján,
Sorsunk vad ösvény, Föld s a por,
De, im, egy új Csaba-legenda
Lelkünkben lázasan dalol.

Egy riadó zúgott emitt föl,
Amott egy izzó gondolat
S kihúzta kardját hüvelyéből
Ezer ébredt eszme lovag.

És egymásfelé már csörtettünk,
Mint rég eljegyzett cimborák
Festő képét, poéta versét:
Fölkínáltuk egymás borát.

Bekalandoztuk a világot
S mosolygott ránk a szabad ég
S esküdöttünk, hogy szent masszával
Be lesz töltve a szakadék.

Hunnia sivár szakadéka,
Ez a mindennél szomorúbb:
Itt lesz, esküdtünk, vén úrfiknak
S alj-aggoknak termő toruk.

Megtaláltuk az őseinket:
Mennyi bús homlokú magyar,
Kinek azért kellett pusztulni,
Mert újat, emberit akar.

Megnyíltak lángolón előttünk
A Bólyai- s Csere-sírok,
S hozzánk szegődtek szép sorjában,
Az árnyas magyar mártírok.

S minden halott, ki élt magyarnak,
Javitónak is valaha,
S mi seregünk légi szárnyán
A magyar Isten lovaga.

És mi mind, Csabának új népe,
Egymásra-lelten esküszünk,

Hogy a Bakonyok-Bakonyából
Minden rest álom messzetűnt.

Itt már csak igazságvetés jön,
Mert a bűnösök már nagyok:
Adjon a Sors belénk oly bosszút,
Amilyent Csabának hagyott."

Az *Ismeretlen Corvin-kódex margójára* gondolatai fogalmazódtak itt újra a társakra talált ember hitével megerősítve. „Csaba új népé”-nek érezte magát ez a kis sereg — a szimbolikus történelmi névvel is demonstrálva mozgalmuk mélyen nemzeti voltát — akik a bajbajutott magyarság segítésére érkeztek. Ami sokukban csak ösztönösen élt, így vált világossá Ady strófaiban.

A Nyugat-kora egy nagy vallomással, s három, egybefonódó, egyetmondó nagy vitával köszöntött be Ady Endre életében. A *Magyar Pimodán*-ról vallott Ady, arról a társadalmi kényszerről, amely a jobbakat narkotikum keresésére készítette. Korukból menekültek a francia Pimodán-hotel látogatói is. Míg Baudelaire-ék, Gautier-ék az önnön eszméit eláruló polgári társadalomból próbáltak szabadulni — Adynál az „italozási kényszer” világosan a Magyar Messiásoknak lett egyetlen Menedéke. E mámor Ady idézte magyar rabjai — Csokonai, Katona — mind-mind törpe korukkal, a Templom-torony perspektívájú, a Jobbaknak mit sem adó magyar étellel kerültek szembe. Így lett ez az írása mintegy összefoglalása is addigi gondolatainak, költői útjának, amely megértet sok mindent a múltjából, de amely már eljövendő vitáknak is előrevetítette árnyékát: a nemcsak a konzervatívok részéről meg nem értettséget kapó, de az éppen csak hogy összekerült saját táborában is feszengő Adyt is látjuk ebben már, aki a művészetéről írva, azt is kénytelen bevallani, hogy a Művészet nemcsak a feudális-katonai erkölcsöket ápoló Spártától, de a kalmár világtól is egyformán távol van. A nagyburzsoáziává váló polgárságból lassan teljesen kiábránduló Ady szavai ezek, aki már 1906-os párizsi nyarán is leírta: „Minden új művészet ma még szükségszerűen s kényszerűen-polgári művészet. Még, ha ostromolja is a burgeoisiet. Majd lesz valamikor igazán új művészet.” — remélte már akkor. S a Nyugat-kor Adyja azt is tudta, amit egy kortársa darabja kapcsán így fogalmazott meg: „... a magyar társadalmat minden negyven-ötven évben meg kell verni, mint egy rossz gyermeket. ... Ma megint a verés, a szükséges verés idejénél tartunk, mint a Kazinczyak föllépésénél, mint Petőfi idejében s Grünwald Béla és Péterfy tegnapi korában.” Gondolkozásában így van már jelen Petőfi nevével a nagy megújítani akarók kötelező öröksége mellett a forradalmi hagyomány is. Az ő új művészete ezt a „szükséges verést” akarja szolgálni. Tájékozódásában, irodalomszemléletében múltból és jelenből ezért kerülnek ekkor előtérbe azok, akik ebben segítik: ősei vagy vele együtt küzdő kortársai.

Az új irodalom alig gyűlt táborba, máris viták keresztűzébe került: „Beöthy Zsoltnak hogy higyen és lásson” — küldték antológiájukat, a konzervatív tábor egyetemen tanító vezéralakjának a nagyváradi *Holnap*-osok. S ez már sok volt az úri Magyarországnak: a *Nyugat* után, a *Holnap* is jelezte, hogy egyre több lélekben világítanak az Ady gyújtotta fények. Ő volt a nyugtalanság hozója — de benne csak összegeződött egy nép jobbainak a nyugtalansága, újat keresése. A vitákban mindig Ady költészete volt a célpont, s ez mutatta, hogy korábban indult, idősebb, nagy tekintélyű társai mellett is ő van a megújulás élén. Rákosiék, Beöthyék benne látták az új irodalom lelkét, akit vagy el kell némitani, vagy tehetségét a maguk táborában kell kamatoztatni, vagy legalábbis kompromittálni kell. Mert erre is történt kísérlet. Ady megírta *A duk-duk affér* című cikkét, amely kétségtelenül pillanatnyi megingás, utatvezetés volt részéről. Megtagadott minden közösséget a modern magyarokkal: „Bántottam, kik védtek, szerettek S őleltem a Júdásokat: igazuk van, akik megvetnek”, — írja, majd tiszteletre méltó őszinteséggel a duk-duk kavarta hullám lecsillapulása után *A mentő Glória*-ban. De Ady duk-duk cikke nemcsak lépremenés volt: a maga torz voltában is élő kérdéseket feszegetett.

Már a Magyar Pimodán-ban is írt a műveletlen, ügyes pesti újságírókról, akik Erzsébetfalvát könnyedén tévesztik össze Erzsébetvárossal; arról is vallott ott, hogy az általa ütött réseken mások ugráltak be a bevett falak közé: „a kis népszerűsítő” voltak ezek, akik aprópénzre váltották Ady átvirrasztott éjszakáinak, nyugtalan napjainak „fiai”-t, a líráját. Sokszor elpanaszolja majd még, hogy hányan élnek az általa hozott vívmányokból. S ez Adynál nem egyszerűen egzisztenciális kérdés — a konkurrens pályatársak kérdése — volt, de sokkal több ennél. Az Ady-utánczók tehetségtelenségükkel sok esetben paródiát csináltak az ő vívmányai-ból, amely nála mindig csak az eszköze, takarója volt az új gondolatainak. S ráadásul: mellette küzdő, értő barátai is alig értették. Ignotus ezt meg is írta, ami Adyt roppant bánthatta: hogy várjon értést a túlsó oldalon, ha az érte, vele együtt harcolók is úgy írnak róla, hogy versei-nek az érthetelenségét vallják be. Ezek miatt a gondjai miatt — amelyek az évek folyamán jócskán felgyülemlettek, s az egy pillanatra megnyílt szelepen át most valósággal kisüví-tettek — került a duk-duk cikkben a modernség, az irodalmi forradalom és a hagyomány kérdése előtérbe. „Csupán a viharért nem jártam viharban” — írja majd harcaira vissza-tekintve. S Ady a „modernséget” sem a modernségért csinálta. Ez az idegenkedése, az új és a forradalom viszonyának helyes értelmezése jut majd kifejezésre akkor is, amikor a futuriz-musról ír — elutasítva azt. *Seregesen senkik jönnek, Kezdenek nyakukba venni, Türelmetlen jó barátaimhoz, Zendülés váram alján, Szegény árva rigóim*, az Oláh Gábornak küldött *Mert másokért csatáztam* című versei tanúsítják, hogy Adynak évek során át állandó gondja volt a korabeli Ady-utánczás problémája. „Nem banni immár semmit-semmit S nótáink bár rossz kölykök zengik, De élni, élni” — „Mme, utálom a szajkóimat” — írja versben is, prózában is még 1913 körül is. A kis Adyból-élők nem látták be, hogy *Az elsőség jósága* problematikus dicsőség, hisz Élet van amögött, s aki ezt adta a Műért, azt megilleti az elsőség. Ady „duk-duk”-cikke már kifejezte a tiltakozást a *Nyugat* szerkesztői politikája ellen is, amely efemer viv-mánnyal jelentkező tehetségeknek is megnyitotta a folyóirat hasábjait. S a hagyományokról mon-dottakban — mintahogy a modernségről írottakban is — csak összegeződtek Ady gondolatai: a modernség hínáros útvesztőiben már indulásakor bámulatosan helyesen tájékozódó — azokat kikerülő — Ady beszélt így s egyben az az Ady, aki tudta, hogy azért lett igazi nemzeti költő, mert művészetébe beolvasztotta az előtte járt nagy magyarok, a Csokonai, a Vajdák örök-ségét is. Ady gondolkodói nagyságát mutatja, hogy tudta: a duk-duk kavarta vihar „úri vihar” — s innen csak a „jövendő fehérei”-hez lehet menekülni. Csaknem egy időben a „duk-duk” vitával, a *Népszava* hasábjain is vitáztak Adyról. A vita lényege az volt; vajon Csizmadia Sándor tematikailag proletárabb lírája, avagy Adynak a nemzeti élet egészét felölelő, moder-nebb költészete fejezi-e ki inkább a munkások vágyait. Ady három ragyogó írásával zárta le a maga részéről ezeket a vitákat és adott választ a kérdésekre. A konzervatívok címére küldte *Magyar lelkek forradalma* címmel prózában írt strófáit. „Bizonyos, hogy soha magyarabbul, bátrabban nem ébredt föl még a sokszor félreismert magyar géniusz” — írta és ismét csak az Apáczaiék, Kazinczyék s most már a Kemény Zsigmondék és Aranyék korával is rokonította a saját törekvéseiket. Az új irodalom nemzeti voltát domborította ki — felelve egyúttal Rákosi Jenőék kozmopolita vádaskodásaira. Az általuk hozott művekben megtestesült intellektuális kultúrát, jövőt építő nagy értéknek látta s egyben figyelmeztetett: „Nagy, végzetes bárgyúság volna a magyar társadalomtól, ha nem fogadná el új íróit és művészeit.” E nagy írása mellett versek sokaságát küldte a túloldal címére: „Muszáj Herkulesnek” látta magát, akit a dühödő támadások készítenek az újra és újra való feltápaszkodásra. Ugyanezt mondta az *Idő előtt elmúlni* is, majd *Az én bűnöm*-mel, a *Morognak a vének*-kel, a *Hosszú az erdő*-vel, a *Szétverek majd köztetek*-kel, a költőcske Mihálynak küldött fölényes hangú *Üzenet*-tel folytatódott ezek a ver-sek, amelyet már *A harcunkat megharcoltuk* verseit is maga mögött tudó Ady írt, hogy aztán ezt az egész ciklust a *Nyugat*nak küldje új kötetében. 1913-ban bukkan fel újra ez a motívum *Még mindig háború* — címében is árulkodó versében, mutatva, hogy az Ady körüli harcok egész életében zajlottak. Ha a konzervatív tábornak küldött strófákban a „magyar lelkek forradal-

mát” hangsúlyozta — a szocialistáknak írott *Irodalmi háborgás és szocializmus* a Petőfi-korszak új mása értelmét magyarázta meg. Míg kortársai az industrializálódással (Ignotus), a városi élet kialakulásával (Ignotus—Schöpflin) magyarázták az új irodalmi mozgalmat — s csupán türelmet kértek annak — Ady az egyetlen, aki kortársai közül páratlan tudatossággal látta, hogy „Ez az egész új, mai irodalmi kalamajka sohse lett volna meg a szocializmus magyar felnövekedése nélkül”, hogy az csupán „gyermeke a szociális háborúnak”, habár természetesen nem szocialista irodalom. Ő látta először együtt az új irodalom szimbolizmusát, „érthetlenségét”, a nem értett, vagy érteni nem akart szocializmussal. S az egésznek a kicsengése — újabb bizonyíték irodalmi és társadalmi harcok mindig együttlétére is Ady gondolkozásában — Tóth Bélának küldött válasza egy passzusának ebben az összefüggésben való megismétlése: „Az új, elátkozott (ráadásul nem is politikai programmal dolgozó) magyar irodalom: valószínű előfutárja Magyarország megkéséett, de most már nem sokáig halasztható, szociális átalakulásának.” Kevés példát tudunk az irodalomtörténetből, hogy egy költő ennyire tisztán látta volna saját művészete társadalmi értelmét és hivatását. A magyar irodalomról szinte csak Petőfi és József Attila nevének említése kívánkozik ide. S mert ezt tudta, szólt bele versével — *Küldöm a frigy-ládát* — a *Népszava*-vitáiba, amely mégiscsak legnagyobb értéke volt ennek a polémiás korszaknak, s küldte ebben a helóta-költő szívet „ez ó frigy-ládát” „véreinek” „a helóta népnek”, ekkor már tudva azt is, hogy a hitét, a reménységét csak rájuk bízhatja jó lelkiismerettel.⁴¹

*

Az irodalmi megújulást kiváltó okok különböző magyarázata már jelezte, hogy a *Nyugat* sok felől érkező, s az újat többféleképpen értő embereknek szükségszerű szövetségéből jött létre. Senki sem tudta olyan világosan ezeknek egymásrautaltságát, de egyben senki sem viselte olyan nehezen az állandó alkalmazkodást, a kompromisszumok sorát, mint Ady. Írásai sorában árulta el, hogy szűknek érzi mondanivalója számára a *Nyugat*-adta fórumot: az elsősorban művészi újra esküvő barátai, társai törekvései mellett Ő a maga forradalmi mondanivalójának szerette volna biztosítani a *Nyugat* teremtette publicitást. „Egy demokrata Magyarország (bocsássanak meg konzervatív testvéreim a *Nyugat*nál) elintézi a mi nyelvkérdésünket is” — írta mentegetőzve, amiért még a magyar nyelv ügyét is a politikával látja együtt. „Majdnem bünt követek el, de politizálok” — írta még korábban ugyancsak a *Nyugat*-ban, amikor arra

⁴¹ A Magyar Pimodán. Ny. 1908 jan—febr.; Magyar lelkek forradalma. A Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachja 1909-re. Ebben az egész vita-ciklus — Ady után — a „Magyar lelkek forradalma” címet kapta. Irodalmi háborgás és szoc.; Szocializmus, 1908—09. Vall.-ok és Tan.-ok, 80—94, 45—52. u. itt. A duk-duk affér. A d. d. a.-hoz. Új Idők, 1908. XI. 15. Füg. M. o. 1908. XI. 26.: a vitákra vonatkozó id.-ek ezekből. Az ezentúli első id. „A le Foyer ügye”. B. N. 1906. VIII. 12. Párisban ... 136; a köv. FÉNYES SAMU: Az ártatlanok: B. N. 1908. IV. 10. Vall.-ok és Tan.-ok, 171.: A. B.-nek ded. Holnap anth. az Eötvös Kvtárban; Ady érthetlenségéről: IGNOTUS: Kísérletek, 1910. 138. u. itt. az új ir.-i, mozg. értelmezéséről: 17—95: SCHÖPFLIN A.: A város. Ny. 1908. I. 353—361; A kis népszerűsítő. B. N. 1906. X. 5; La fanciulla del West. Ny. 1911. VIII. 1. Vall.-ok és Tan.-ok, 267—68. (a futurizmusról), PÁNDI: Irod. háborg. és szoc. Forum, 1949. I. még A. levelét Hatványhoz: Ady I. 201. Csizmadiáról először: N. N. 1902. XII. 5. Az első prol. költ. „Küzdelem” c. verseskötetének hirdetését vette át a *Népszavából*; az Ady-korabeli A. utánzásához id: Vall.-ok, 121 és az id. verssor a „Tiltakozni és akarni” c. versből. L. még a „Petőfi nem alkuszik”-nak azt a részét, ahol a *Felhők* utánzóiról ír. Igenlő értelemben ír erről Dutka „A föld meg a város” c. k.-e. kapcsán: Vál. tan-ok és cikkek (1954, 261—62.) A „modern” ir.-ról l. még ebből az időből: Wedekind táncol c. cikkét. B. N. 1908. IV. 11.; az „Irod. háborg. és szoc.-hoz.: WELTNER: „Milliók egy miatt” Ady és Csizmadia c. fej. ét és: Ady-Múzeum, I. 59—113. II. 72—76.

keresett választ, hogy „Van-e magyar nyelv?” S amikor a szegedi ügyészség pörbe akarta fogni „Egy bűnös vers”-e — a *Rohanunk a forradalomba* — újraközlése miatt, az affér kapcsán nyilatkozott: hogyan is áll ő a *Nyugaton*nál a „politikás” versekkel: „Furcsa az én dolgom ezekkel a politikás versekkel, melyeket sok dühvel, kedvvel irogatok néha s melyekért mindig lehordanak esztéta barátaim. Ők azt tartják, hogy az ilyen versekkel lefokozom magamat és meggyengítem egyéb poézisomnak emberibb és súlyosabb dokumentumait. Nem tehetek róla, hogy érdekel, izgat, foglalkoztat a saját magyarságom s a magyarság együttes kinja, problémája, sorsa. Nem tudom a történeteket előkelően, finoman a múltba vagy a jövőbe transzponálni és mert talán a vers leginkább az erőm, verssel üvöltök bele a politika kakofoniájába. Az efajta résztvevést a ma politikai harcaiban legjobb erőnkkel s mindig a fölszabadulni vágyók mellett olyan nobilis, de muszáj adónak tartom, mint a milliomosok jótékonyágát. — Hogy bűnös versemmel izgatni szerettem volna, ez több, mint valószínű, ez természetes,” — vallotta, s itt voltaképpen egy korábbi gondolatát bontotta ki teljes gazdagságában: „Az vagyok, bajtárs mindenkinnek, aki világosabb Magyarországot akar. Ezt szinte fájdalmasan valiom be azoknak, akik viszont kozmopolita kitűnőségükkel túl vannak a magyar problémákon. Én bennük vagyok, bennük élek, sőt missziót érzek.” — írta mindjárt a *Nyugat* megindulásának évében. Az évek előrehaladtával ez a szakadék nemhogy betemetődött volna — sőt tovább mélyült. Ahogy Ady lírája — mind mélyebben megélve korának bajait — még jobban telítődött politikával, úgy derült ki egyre nyíltabban, hogy két erős szín van a *Nyugaton* belül: Ady ennek úgy vonta le a konzekvenciáit, hogy szabadon beszélő verseivel előbb a *Népszavá*-hoz, majd 1910-től — az akkor alapított — *Világhoz* ment. A tízes évek elején kirobbant irodalompolitikai vitában, melyben az volt a kérdés, hogy kikre koncentráljon a *Nyugat*: újabb és újabb tehetségekkel kísérletezzen-e, vagy pedig a már beérkezett nagy írókat kolportálja, Ady Osvátékkal, Ignotusékkal szemben a hangsúlyt az utóbbira tevő Hatvany Lajossal értett egyet. Ez az egyetértés ékes példája annak, hogy adhat két ember különböző okból igen-feleletet ugyanarra a kérdésre. Hatvany válasza mögött egy üzleti — habár kétségtelenül az írók érdekeire tekintő — szempont húzódott meg: Ady válaszával az Ő mondanivalójával egybehangzó írói művek mellett állt ki. „Hajh, mennyi költő” — sóhajt fel majd néhány évvel később a *Nyugaton*ban ironikusan célozva annak az Osvátnak az irodalompolitikájára, aki mellé állott végül is, nem utolsó sorban a *Nyugat* egysége kedvéért és egzisztenciális okokból Hatvanyval szemben. *Nyugat*-beli barátai *A menekülő élet* után hanyatlást láttak Ady lírájában. A szóbeszéd *A magunk szerelme* megjelenése után Hatvany levelében fogalmazódott meg. „Apropos, művész, te túlságosan irodalmasítod ezt a fogalmat, mely igazában minden nagyobb és ható élet koncepciója” — válaszolta Ady Hatvany művészi koncentrációt, a flaubert-i példát tanácsoló levelére. S ebben az egy mondatban benne van Ady egész esztétikája: Ő sohase húzott határvonalat a művész élete és az életet teljesen, egészében élők között. Az élet esztétikának a sűrített összefoglalása ez — most már nem kis kortársak köteteli margójára írott széljegyzetként, de a *Nyugat* egyik vezető esztétája címére küldötten megfogalmazva. Azzal a páratlan tisztánlátással, amivel a *Nyugat* társadalmi geneziséét megvilágította, magyarázta meg Hatvanynak a maga szükségszerű „nem koncentrációját”: „Magyar xernességem talán csak hasonlítva ízetlen kissé, szokatlan és »művészietlen«, de bizony ez szükséges élet és legelsőrendű művészet. Lehet, ha választhatnék, más sorsot és művészetet választanék, de hidd el, hogy művészietlen és koncentrálatlan voltom külön művészet és külön példája koncentrációságnak. . . Semmiféle más kultúrtársadalomban nem élhetne ilyen élet-szabású élet, de te, aki ismered a »Magyar globust«, tudsz találni erre tudományos, sőt szívbeli magyarázatot.” Ennek a nagyszerű levélnek a gondolatai öltöztek versstrófákba a *Hunn, új legenda*-ban. Ady már szimbolikus verscímével azt mondta, hogy egy új hunn legenda beteljesülését látja a saját életében, hogy ami másutt már nem feltétlenül szükséges, nálunk még nélkülözhetetlen: csak a nemzettel összefonódottan, egygyéváltan lehet nagy költőnek lenni. A záró strófa csattanása pedig ismét burkolt vita egyben az elsősorban formai újat hozó társakkal:

„A tolakodó Gráciát ellöktem,
Én nem bűvésznék, de mindennek jöttem.”

...
„Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolga
Hulltommal hullni; ez a szolga dolga,
Ha a Nagyúr sirja szolgálakat követel.”⁴²

Adynak ebbe a „magyar dac”-ába keveredik azonban egy fájdalmas akkord is: Ő is tudta, hogy magyar szükségesség az, hogy „nekünk az irodalomból kell kisejditenünk az Életet s a Halált”. Az elfáradás perceiben fel-fel tört belőle egy baudelaire-i, verlaine-i művészet igénye: a korukat nem közvetlenül, csak áttételesen, moralitásában, atmoszférájában ábrázoló lírikusok példája. De mindig fölébe kerekedett ennek: ismerte saját lírája társadalmi hivatását.⁴³ A *Hunn, új legenda*-t író költő udvarolt egész szomorú magyarságával azért Petőfi emléke előtt „mert nem tudott csupán versíró lenni.” S ez az Ady ajánlotta a *Kétféle velszi bárdok*-at azoknak a poétatársainak, „akiknek az élet s a magyar élet több a poézisnál”. Innen érthető éles l'art pour l'art ellenessége is: „... én az Élet minden megkapott enyhével és halálos (és egy kevés, jogot-adó munka címével is) utálom a l'art pour l'art dogmáját”. „... egy emberlélek, egy kor hatása és iránya, egy rajongó hit a kimondás kötelességében: egy én, aki a légműlönbeket érdekelheti, s ha némi gyatrasággal is, de ki tudja magát bontani a Napra és elének — ez szebb minden dogmatikus szépnél.” Ady törvényt, célt látott a művészetben — ez hitelesíti a *Huszdik Századba* írott, idézett sorait.⁴⁴ S ha az ő kritikáiba is beszüremkedett olykor a kor kritikáját uraló impresszionizmus, Adynál ez nem annyira zavaró mozzanat, mint a kis „Én”-ű kortárs kritikákban, akik legfeljebb csak önmagukat reprezentálták: Ady Én-je azonos a forradalmár költő Adyval, s érdeklődésének mágneses terében úgy rendeződnek el a jelenségek, hogy végső fokoz a társadalmi harcok ügyéhez való viszony az a mágnes, mely vonzza vagy taszítja az elemzett művet. S bár kritikáiban ő is él a kor kritikai közhelyeivel — „az írónak annyi joga van, amennyi ereje” (Ignotus), magyar író az, aki magyarul ír, ha színvonalasan ír — mégis —

⁴² Az id.-ek rendje: Ny. 1912. II. 1. Disputa; Ny. 1910. XI. 16; Világ, 1913. VIII. 23; B. N. 1908. IV. 10. Vall.-ok és Tan.-ok, 240, 237, 63, 171. L. még levelét Hatványhoz: „De tudod-e te, hogy nekem még a Nyugat-ban sem lehet mindent megírnom, mert megcenzúráznak ott is... És ma már tudom, hogyha egyáltalában van a Nyugat-nak ügye, már nem az enyém — semmit.” L. HATVANY: Ady I. 198. Majd 1909-ben: „A Nyugat már nem az én ügyem, habár a Nyugat rögtön jött és magáévá tette az én ügyemet” (Félelem és irás. Nyugat, 1909. XI. 1. Vál. tan.-ok és cikkek, 285.); I. még Bölöni: A Nyugat és a forr. (M.—E.) Magyarság—emberség, Magvető, 1959. 523—528. — Irodalompolitika. Világ, 1911. XII. 30. — Hajh, mennyi költő, Ny. 1914. VI. 1. Vall.-ok és Tan.-ok, 212—213. HATVANY: Ady I. 254—255. A „Ki látott engem”-ben „A kényszerűség fája”-ciklus egész problémája a „Hunn, új legenda” köré épül. Ennek a kötetének már a prologusában az előző k.-e. bírálóival vitakozott: (l. pl. BALÁZS BÉLA kritikáját a Ny.-ban, aki A. klasszicizmusát látta a k.-ben — a régi motívumok összegeződését — s nem látta meg, hogy ebben vannak a legnagyobb forradalmi versei. Ny. 1913. I. 836—838. Ugyanez a félreértés ismétlődik meg IGNOTUS kritikájában a „Ki látott engem?”-ről. — Adyt bántó személyes mozzanatok kitergetésével súlyosbíva. IGNOTUS: Új kötet Ady. Ny. 1914. I. 277—279. I. ehhez: Ady: A poéta élete. Ny. 1914. V. 1. Vall.-ok. 65. Ady életet esztétikájának rokona Kaffka kritikáiban található: L. Á. Hullámzó élet c. k.-ét, ill. ezt elemző kritikánkat. ItK. 1961. 2. 241—243.

⁴³ L. „A civódó magyar” c. versét:

„Hadd ne bánjam már, mit csinál a magyar,
Legyek két ország: Élet és Halál fia:
Komédia minden, komédia,
Néztek immár nagyobbakra is.”

⁴⁴ LESZNAI ANNA: Hazajáró versek. H. Sz. 1909. XX. k. Vall.-ok, 184.; I. a l'art pour l'art-ról. Vall.-ok, 201.; Ny. 1911. IX. 16. Disputa, I. még „A XXX. századból”, s „Szép a Szép” c. verseit.

éppen az említett mágneses vonzás miatt — az Ő szótárában ezek más értelmet is nyernek. Nem akarjuk mentegetni Ady-kritikáit: nem ezek miatt lett ő nagy költő. Akad elsiegett, régi barátságot, jó szolgálatot honoráló írás is ezek között. De lehetetlen nem látni, hogy kritikáin is átút egyedülálló tisztánlátása. Senki nem tudta olyan őszinte örömmel üdvözölni a csak művészien újat hozókat is, ha valóban nemeset hoztak; „olyat ütött a magyar anekdota-novellára és irodalomra, amelyet még műfaj ortodoxia nem kapott,” — írta Szini Gyuláról. Ő fedezte fel az „új Gárdonyit” aki megfinomította a magyar anekdotát. Látása, ítélete mindig biztos. Becsülte Ő „az új, városi összetett lélek líráját” megteremtő költőtársait is. S el tudott tűnődni Molnár Ferenc színpadának titkán is: a sikerért mindenkinek kedvében akarni járó kettősségén, avagy Hatvany Lajos „problémáján”, életének rejtélyén. Emberismerete, látása félelmetes volt. Hatvany Lajos írta erről egyszer, hogy milyen shakespeare-ien jellemezte az ő apját, — akit alig ismert — halálakor. „Nagy” és „titkos” tudománya volt Adynak az emberi Sorsokat alakító fátumok meglátása.

S bár dedikált verset még Szomory Dezsőnek is, mégis akkor örült igazán, ha az étellel birkózott az író-hőse. Ezért állnak ekkor közel hozzá Móricz, Kaffka, Révész, Krudy. Észrevette *A vörös postakocsi* sajátos — társadalmon kívüli — társadalmiságát; Révész Béláról, mint „... a magyar proletároknak külső rímeket lemosolygó, legnagyobb költőjéről”-írt a *Nyugatra*. Kaffka és különösen Móricz, már-már testvéri közelségben voltak hozzá. Kaffkában, akivel „egy fajta a fajuk:” mindkettőjüknek közük volt a dzsentri-hez, — a prózairót becsülte igazán. Bár csak a verseiről írt, és több saját versét dedikálta neki, a kortársak úgy emlékeznek, hogy a *Szinek és évek*-et nagyon szerette. A *Hét krajcár* Móriczát pedig az az Ady üdvözölte csaknem összeégető szeretettel, aki megérezte, hogy megjött végre a várva-várt igazi értő társa, aki „egymaga fölé egy forradalmi szabadsapattal”. Így csak a nagy elődökről írt, s a kortársak közül majd csak Jászi Oszkáról. Móricz érkezéséből is a magyarság életerejét olvasta ki: „Csak egyetlen egy újjongásomat bocsátom szabadon — írta — ez a mi fajtánk, újra itt van egy ragyogó, kis ember belőle, tehát minket akar a jövő s reánk van szüksége.” ... „Meglelted a magyarságot, melyről már azt kezdtük hinni, hogy nincs is.” Bartók és Kodály találták csak meg éppen ezekben az években népdalgyűjtésükkel olyan sikerrel a magyarságot, mint Móricz. Ady versben küldött „levelet” neki, kötetét ajánlotta Móricznak: a „másik”-at szerette benne, az Élet-íróját, akinek a mondanivalójához rim-ruhák sem kellettek. „Irigyelte” az „okosan elkésző” író, irigyelte a józanságát, aki az íróasztala mellett duhajkodja ki magát. Magyar hősök meglátni és megírni tudóját szerette benne s — újabb bizonyosság emberismerése mellett — már az első kötetéből a fejlődés legnagyobb ígérését sejtette meg.⁴⁵

*

A tizes évek fordulóján rendeződtek el az Ady-műben a véglegesség igényével a még birtokba nem vett hagyományok és a már bekebelezett múltbeli értékekről alkotott kép is

⁴⁵ L. HATVANY: Én és a könyvek. — pl. a Lesznai vagy a Kabos Ede könyveiről írt kritikáit (ez utóbbi Ny. 1908. XII. 16) érzem ilyen „viszonzó” írásoknak. — Szini Gyula. Ny. 1909. I. 1. V. 271. — Az új Gárdonyi. Ny. 1912. XII. 16. Vall.-ok, 202. — Molnár Ferenc színpada. Ny. 1910. XII. 16. — Hatvany Lajos problémája. Ny. 1913. XII. 16. Vall.-ok, 191—192, 206—208. — Krudy Gyula könyve. 1913. IX. 1. — Révész B.-ról. Ny. 1912. X. 16. Kaffka Margit versei. Ny. 1918. V. 1. — Móricz Zsigmond. Ny. 1909. VIII. 16. A lap élén hozta a cikket a *Nyugatra*. Vall.-ok, 124. 204—205, 201, 227—228. 180—83. L. még „Levélféle Móricz Zsigmondhoz”; „A magunk szerelme” c. k.-ét ajánlotta neki, FÖLDÉSSY GYULA írja, hogy Móricz „Árvalányok” c. regényéről azt mondta Ady, hogy „abszolút tökéletes” regény. Újabb... 87.; l. még Ady: Móricz és a Nemzeti Színház. Világ, BÖLÖNI: Móricz és Ady. M.—E. 137—141. 1913. XI. 9. E fejezet végén még azt jegyezzük meg, hogy Ady 1913 második felétől haláláig szerkesztőként is jegyezte a *Nyugatot*. S hogy milyen erős volt Adyban a polgári művész öntudata, azt az Eötvös Károlynak szóló „Sokallják az éh-bért” c. cikkéből tudjuk: „Az irodalom végre helenőtt a köntösébe s az irodalmat ma már nem birtokos urak, úrfiak és válogatott cigánylegények csinálják, hanem írók.” Ny. 1910. I. 16.

ekkor módosult némileg: Petőfi, Arany, Mikszáth, Jókai, a magyar liberális nemzedék és a régi magyarság kincsei a fő témái ekkor Adynak.

Megsűrűsödtek ezekben az években a dzsentri-züllést ostorozó írások. Ady ekkor már — a Tisza-féle Munkapárt szervezésének az éve ez — látta a forradalmi remények zátonyrajutásának eshetőségét s ezzel együtt Werbőczy népének a hatalomba való még fokozottabb bekerülését. „A regény romlása” című írásában elmondta, hogy *A Vér városa* címmel tervezett regényét a század első éveinek Nagyváradáról azért nem tudja megírni, mert az akkori történelmi élményét — a dzsentri háttérbe szorulását — diszkreditálták az Idők: a dzsentri újra nyeregbe került. Ady a régi porták könyvtárainak megváltása óta — amelyek már elárulták neki, hogy ez a nagy hagyományokat őrző réteg a múlt század nyolcvanas éveinek elején megszűntette az intellektuális életet, — figyelemmel kísérte a dzsentri süllyedését, s 1910-re már versben is megfogalmazódott ez az aggodása: „Ez a mi szép, koldus úri fajunk Nyugtalanít”. — Ekkorra már megkezdődött az úri Magyarország haláltánca.⁴⁶

A korszak nagy remekét, a *Petőfi nem alkuszik* című Ady-tanulmányt nem lehet megérteni ezek nélkül az élmények nélkül. Ha csak annyit mondanánk, hogy Ady a forradalmár Petőfit idézte meg, közhelyet ismételnénk. Nagy vallomása ez Adynak ekkori önmagáról: hősével teljesen azonosult, és önmagát is belerajzolta a Petőfi-portréba, ahogy a középkor festői valamelyik figurában magukat is ráfestették az oltárképekre. — Éveken át készülődött erre az írásra: voltaképpen a hagyományokhoz való juss gondolatából nőtt az ki. Amikor 1907-ben a klerikális magyar arisztokrácia hangversenyezett a Petőfi-Ház javára, felemelte tiltakozó szavát: „... minden nagy magyar a miénk. . . nem sikerül lejáratni a mi nagyjainkat.” S 1909 késő őszén *Poéta és publikum* címmel elmondott vallomásában így beszélt: „S ma, mikor a forradalmár, fölséges Petőfi lényének meghamisítására összeállanak bigott mágnás-nőstények, beérkezett nagy írók, rabszolgatartók és diákonusok, zsidók és keresztények: már azért is érdemes felolvasó estét tartani, hogy egy ember, ha halk, ha rossz, de élőszóval is mondja meg: hóhó.” Nemsokkal később kiadta Petőfi válogatott verseit és ennek előszavában — *Piros és fekete* — s magában a válogatásban is a szociális forradalom Petőfijét keltette életre. S ekkor jött a Renaissance-folyóirat felkérése. Mert ne felejtjük: Ady ezt a tanulmányt nem a *Nyugat*-ba írta, ezért vághatott sokfelé: mindenekelőtt természetesen a konzervatívok felé, de Ady Petőfi-fiben a saját táborának, a *Nyugat*-nak is felmutatta a forradalmi örökséget s a maga politikás verseinek legigazibb őst, Petőfit. Petőfi példáját idézte Ady s ezen keresztül megmutatta a múlt század forradalmas Magyarországot, Petőfi-idejét. Egyetlen siratása ez az írás a magyar negyvennyolc elbukásának s ezt a magyar progresszió törekvéseinek féltése, kudarcra ítéltségének sejtése is sugallhatta Adynak. Hogy mennyire a dzsentri-csődöt átélte Ady beszélt itt, azt elárulják azok a sorai, amelyekben ezt az élményét Petőfiével közönsnek mondta: „De észrevette, hogy a falusi kúriák legwerbőczyesebb népe — kicsi kivétellel — talán még hitványabb és ártalmasabb az akkor úgynevezett arisztokratáknál.” Ez az élménye láttatja vele ahistorikusan a dzsentri valóságos történelmi szerepét: a Petőfi-vel a saját forradalmi halálát jósó szavait beváltató Magyarország így jelenik meg ebben a tanulmányban „Werbőczy és Kossuth nemzeteként”. Ady Kossuth-látását befolyásolhatta a Petőfit soha meg nem értő Kossuth valóságos történelmi alakja is, de alapjában mégsem ez, hanem a múlt század történelmi középosztályának dzsentri-vel süllyedése magyarázza azt. A frázis-hazafiak száján elkoptatott Kossuth mellett így magasodik fel a 67-es Magyarországot építő Deák alakja. Ady igazságtalan Kossuth-tal szemben, de ez az igazságtalanság valójában a történelem mezébe

⁴⁶ A dzsentri-züllést feljegyző Ady-írások közül említsünk meg néhányat: Az érsemjéni botrány. Egy kis süllyedés. Szegény Kazinczy Ferenc. B. N. 1907. IX. 25. és VII. 26. A regény romlása. P. N. 1911. XI. 12. Vall.-ok és Tan.-ok, 61—62. Az id. vers címe: Pimasz, szép arccal. L. már egy 1906-os cikkét: „Iszonyú dekadenciát mutat az a társ.-i réteg, mely még pár évtizeddel ezelőtt nálunk egyedül írt és olvasott.” Versek. B. N. 1906. I. 14. Vall.-ok és Tan.-ok, 154.

bujtatott szubjektívizmus: a jelen visszavetítése a múltba: Itt már tettenérhetjük Adynak a magyar liberalizmus nem függetlenségi eszméket képviselő nagy alakjaihoz való vonzódását is. De a Petőfi-tanulmány Ady — Révai nagyszerűen elemzett — „két lelkének” is nagy összegezése. A kapitalista civilizációnak, mint a fejlődés nem „non plus ultrájának” a megítélésében Ady csak összefoglalta az első párizsi útja óta benne munkáló élményt. Ez a Párizs nemcsak Anatole France és Jaurès, de Villy Párizsa is volt már 1904-ben is a számára, s ezért mondta róla, hogy: „A fél demokrácia pedig léha félemberek ideje”, s a 67-et megalkotó magyarok csalódásával hasonlította össze a harmadik köztársaságot megteremtő férfiak álmait a század eleje francia valóságával. Ebben a társadalomban lehet egy olyan „végtelenül ügyes író”, mint Rostand: siker-ember. Több színt csillogtatnak Adynak ezek a gondolatai: az alapszint mindenestre a polgári demokrácián már túllépni akaró író gondolatai adják, — de keveredik benne a szocializmust vállalni nem tudó művész, a tömegektől való távolmaradást, a nagyhatású, művészarisztokratizmust hirdető Nietzsche-től is tanuló Ady. S ebben a bonyolult probléma-komplexumban már csirázott a „Két meggyőződésű emberek” eszméje, akikre a kornak ez a tragikuma legerősebben nehezedett, akik nem tudnak menni sem előre, sem hátra, mert hátul föléggett a múlt: semmi sincs az indulás eszményeiből; elől pedig még csak erjed a jövő, s akiket Ady éppen ezért tartott nemcsak kor reprezentánsoknak, de a legbecsületebb embereknek is.

És még mennyi mindent elmond ez a tanulmány Petőfire is hitelesen — Adyról. A jelbeszédre kényszerült Ady irigyli Petőfi „látását”. Ám újra és újra a szép forradalmi Magyarországot és a saját sokat ígérő forradalmas éveiket sirató Ady szólal meg, hisz „Ami ragyogás lehetséges volt ezen a poros, szomorú levegőjű tájon, kidélíbabozta magát, elragyogott”. . . „S a nagyszerű önáltatások gyönyörű pár éves ködéből” — így veszett el egy véres, nagyobb ködbe Petőfi alakja. A kukoricás, amely előtt Ady megállni látja Petőfit, ezért válik szimbólumaiban ekkor a magyar életet kifejező Rengeteggé, s egyben a tizes évek Magyarországnak képévé.⁴⁷

S a historiai magyarság populus Werbőczyánus-sá válásának látványa íteltett emeg vele némileg másképp ifjúkorának olyan hőseit is, akikhez kegyetlennek kellett lennie, vagy akiket jobban kellett szeretnie, ha önmagát meg akarta találni. Az Arannyal szembeni ellenszenvé korai írásaitól végigkísérte s az Ignóus könyvéről írott cikkében kulminált. „És ha ezerszer kiátkoznak én még sem tartom másnak Aranyt, mint a kádenciázó magyar falusi nótárius fejlett típusának.” Az Arany dominiumán támadt élőködő epigonok ösképét találta meg gyilkos igazságtalansággal Aranyban. Majd amikor a *Nyugat* írói is keresik az őseiket, és Babits megírja ismert párhuzamos Petőfi—Arany-portróját, amely visszhangzott [ha implicite is] Ady: *Petőfi nem alkuszik-jára*, Ady minden bizonnyal erre válaszként írta meg strófáit Buda haláláról. Babits tanulmányában már a kortárs kritika meglátta, hogy Arany és Petőfi párhuzamba állítása mögött — valójában Babits és Ady húzódik meg. Adynak ez az írása már sokkal megértőbb Arannyal szemben, mint az előzőek: „szemérmes, kálvinista úr-parasztt”-nak tartja Aranyt, aki nem merete önmagát adni, s a Buda halálát — paradox módon — épp azért tartja legjobb „balladájának”, mert ebben Arany önmagáról való vallomásait véli kiolvasni. De az alapkoncepciót — a testvérharc nemzetgyilkos szerepét — az osztályharcokat értő

⁴⁷ Petőfi nem alkuszik. Renaissance. 1910. VI—VIII. Vall.-ok és Tan.-ok, 103—120. Ady annyira belerajzolta magát ebbe a tan.-ába, hogy pl. a Szendrey Júlia portré mögött nyugodtan sejtethetjük az Ady—Léda szerelem akkori nagy válságát. L. ekkori levelezését: Ady E. vál. lev. 321—330.; A Petőfi-Ház. B. N. 1907. X. 10.; Poéta és publikum. H. Sz. 1910. I.—II. Vall.-ok és Tan.-ok, 58.; A forradalmár Petőfi. (P. S. vál. forradalmi költ.-i. Összev. és elűljáró írással ellátta: A. E. Bp. 1910) — Villy Párizsa. B. N. 1904. XII. 20. Rostand és Sarah. Szil. 1905. I. 5. Párizsban . . . 89., 92. A tömeg problémához l. még: „Rodin, Pitrou és a szobrok.” B. N. 1905. I. 22. Két meggyőződésű emberek. Ny. 1911. VIII. 1. Vall.-ok és Tan.-ok, 60. Révai: Irodalmi tanulmányok. Szikra 1950. 140—144.; L. még „A márciusi Naphoz” c. versének köv. sorát: „Petőfi szavánál van szükség jobb szóra.”

Ady nem tudja elfogadni. Arany művészete legnagyobb értékének „nagyhatalmú nyelvét” — látja. Ez a Babitsnak válaszul is szánt Arany-portré nem azonos a Babits arisztokratikus Aranyával — de mennyivel több megértés van benne, mint a Babits tanulmányában Petőfivel szemben. Ennél többet csak a saját művészi ifjúságát megörökíteni akaró *Margita élni* akar-ban mondott Ady Aranyról, ahol már így látta:

„Arany János volt végső lobbanás,
— Süket és sötét volt a magyar lélek,
Majd harminc évet rossz álomban szunnyadt
— Míg csalt, ágált, élt a politikus had.”

„Politikus-had”-dá vagy Rákosi Jenő-féle publicistákká kellett zülleni az európai magyarság eszményét is megvalósítani akaró 67-es politikusoknak, hogy Arany János oda magasodhasson fel Adyban, ahol valójában is állott: a kiegyezésem Magyarországon magát rosszul érző, s Petőfi örökségéhez legalábbis hűségesebben maradni akaró, költővé.⁴⁸

S ez a történelmi élmény segítette megengesztelni a konzervatív táborba számító legnagyobb élő tehetséggel, Mikszáth Kálmánnal is. Mikszáth megítélésében az is zavarta, hogy az irodalmi harcok résztvevője volt, habár sohasem beszélt a Rákosiak hangján az újak törekvéseiről. „... Gőgös, igazi és szemérmes művész volt, de jól élni szerető, kényelmes magyar is, magához való ésszel” — ismételte meg még halála után is Mikszáth ama vonásait, amelyek korábban riaszthatták tőle. De ekkor már a mikszáthi mű valódi tartalmát is érti: „Szóval bizonyos, hogy úri kötelesség ez nálunk: legyen egy Mikszáth a háznál s a Háznál, ha be is csap bennünket. Mikszáth ezt tette, mert avval dobta magasra magát, amit semmire sem becsült s olyan művész volt, hogy úri gyámolítói ma se hinnék el.”⁴⁹ S a Jókai-szobor körüli botrányban is „Jókai-népének” dekadenciáját látta, és a nagy romantikus reneszánszát is a politikai megújhódástól várta: „penitenciázik Jókai, mert idealizálta népét”, a dzsentrit.⁵⁰

S csak ebben az összefüggésben érthető, hogy a Petőfi-tanulmányban jelentkező szimpátia a 67-es Magyarországot megeremlítő Deák Ferenc iránt — aki Eötvössel, majd Szilágyi Dezsővel s másokkal együtt még kétségtelenül európaian értelmezte a század uralkodó eszméjét, a liberalizmust — miért erősödött fel ezekben az években: a magyar politika meddő csatározása a közjogi harcok körül utáltatta meg Adyval a Politikát és a politikus-fajzatot, és ekkor kerülnek közel hozzá a nagy építők: Széchenyi, a reformkori országépítő álmok részbeni valóraváltója, Eötvös, a nemzeti és iskolatörvények megeremlítője, akik az európai polgári haladás útján szerették volna elindítani az országot. Furcsa ellentmondás ez, hogy a forradalmár költőhöz a forradalomból kiábrándultak kerülnek közel. Az egymásrataláláshoz megvolt a közös történelmi élmény: Ady a vármegyét a „darabont” korszakában megismerhette a maga

⁴⁸ Strófiák Buda haláláról. Ny. 1911. I. 1. Vall.-ok, 193—195. „Arannyal szemben valami versenyzésszerű ellenpózban állott; egyszer erős és egész arcán előmlő önérettel így nyilatkozott előttem: „én és Arany tudtunk legjobban magyarul, de neki nem volt bátorsága” — tudjuk ismét csak FÖLDESSY GYULA emlékezéséből. Újabb. . . 89—90. Valójában igazán soha nem békült meg Arannyal: a híres kuruc ballada hamisítási pörbe ő is beleszólt — Thaly K. regénye. Ny. 1913. VI. 16. Vall.-ok, 203—204 — s még Thaly magatartásában is az istenné emelt Arany mögött lemaradt „peches Arany-kortárs” Thaly sajátos maga megtalálását, önmaga adását látta. S a Kiss József ünnepére írt cikkében (már id.) is azt tartotta Kiss legnagyobb szerencséjének, hogy Arany után nem neveztek ki új Arany Jánosnak, és így az új ir. előfutára lehetett. — L. még POGÁNY J.: Arany kontra Petőfi (Babits tan.-áról) Ren. 1910. II. 514—522.; BÖLÖNY: Arany és Ady. M.—E. 147—150. o.

⁴⁹ Ki lesz a Mikszáth? Ny. 1910. VII. 16. A legíróbb író. Vall.-ok, 188, 187. L. még Politika és irodalom. Magyar Közélet, 1906. V. 2. Ady Endre: Az irodalomról. Magvető, 1961. 148—149.

⁵⁰ Ny. 1912. II. 1. Vall.-ok, 238. Jókairól. L. még Poéta király és felesége. N. N. 1901. XI. 7. Jókai és Jókainé. N. N. 1902. X. 14. Jókai szobra. B. N. 1905. II. 26. Jókai emberek. B. N. 1908. X. 8. A Jókai embere. Ny. 1911. IV. 16.

igazi mivoltában; láthatta, hogy azok a bizonyos nemesi privilégiumok a Bécs elleni védekezéssel együtt a haladástól is elzárják az országot. Gyulaiat is ezek között az utolsó nagyok között tartotta számon: ez felejtette el vele az öreg Gyulai esztétikájának konzervatív, az új irodalmi törekvéseket meg nem értő lényegét. Egy magatartást tisztelt benne is, mint annak idején Vajdában: *Harcos Gyulai Pál*, adta már a Hatvany vizsgatására írt verse címének is. Azt a Gyulaiat tisztelte, aki egész életében zsörtőlődve járt az általa is felépíteni segített 67-es Magyarország falai között. S közelíthette Gyulaihoz annak mély irodalomszeretete is. Csak Ő rá figyelve látta a különbséget közte és a közbetolakodott nemzedék, a Rákosiak, Kenediek között. A „Magyar lelkek forradalmá”-ban ezért beszélt róla olyan nagy megbecsüléssel: „Ő egy forradalmi korszaknak itt felejtett s becsületes múmiája. Ő nem akarta belénk fojtani a gondolatot, az új témát, az új érzést, s a szót. Ő jóindulatú volt s öntudatlan volt a maga ártalmasságában” — mondotta akkor Gyulaiáról. Ignotus is Gyulaiat búcsúztatva az utolsó olyan konzervatív magyart siratta benne, akinek még szent volt az irodalom. Adynak ehhez a vívódó nagy nemzedékéhez való közeledése különösen 1912 után lett erős, amikor már tisztán látta, hogy az ő forradalmi meréseiket hogy semmisíti meg Tisza a háborúra való készüléssel. *Kín és dac*, adta az Eötvös József emléke előtt hódoló verse címének, amelyben a sokat ígérően szép, forradalmi reményeket siratta: „Kín volt mindig itt a dacnak Legízelebb tápláléka” — mondta a vers nagy történelmi általánosítással, de a saját korára már az is módosult: „Kín van már csak itt s egy-két ember távol Kitekint daccal s új dacot kovácsol, Hogy hátha mégis csoda esik vélünk.”⁵¹ Verscímbe is bekerült ekkor már ez a gondolat: „Elveszett hit; elveszítlek” — mondta Ady verse címében, de a vers maga arról vallott, hogy micsoda fájdalom Adynak bevallania, hogy „nagy magyar hite a Hitnek, Eötvösé és Kemény Zsigmondé,⁵² Szilágyi Dezsőé, Grünwaldé, sokaké és másé, Elveszett Hit; elveszítlek.” E múlt századi liberálisok örököseit látta Ady a jelenben a magyar progresszió bajvívóiban, a radikálisokban. Azok között is ekkor a legnemesebben: Jászi Oszkárban. Könyvéről (A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés) a *Nyugat* vezető helyén írt: vallott ebben az írásában Jászi hallatlanul fontos szerepéről az Ő életében. „... a legnemesebb harcosok közül való” — írta róla, „S ha van valamit érő, továbbszálló, továbbküzdő szép és jó az én kicsiny munkámban, csak abban és ott, ahol és amiben a Jászi utakkal összetalálkozott.” Ezt a ma már történelmileg némileg másként látott szerepét Jászinak akkor az magyarázta, hogy Jászi a nemzetiségi kérdést a magyar demokrácia ügyével kapcsolta össze, s ennek megvalósulásától várta amannak megoldását. Ezért lett „A Jásziság” Ady — „akart” ideálja. „Magyar jakobinus” volt még ez a Jászi, patrióta-demokrata s nem a 19 utáni, a hatalomrakerült néptől megijedő, s attól magát elhatároló polgár.⁵³ Adynak ekkor már különben is nagy szüksége volt hitet erősítő-adó társakra: a forra-

⁵¹ Eötvösről. I. már 1907-es véleményét: A Szarvas-Csárda körül. B. N. 1907. VII. 23. Vál. 203; Éljen a vármegye. B. N. 1907. XII. 18. Vál. 230—232. Ebben pl. a centralistákéhoz kapcsolódnak A. gondolatai: Széchenyiről I. még: Margita élni akar. „Margita Párisba jött” és „Margita fia” c. részeit; Bíró és Pekár. Világ, 1912. II. 20. Vall.-ok, 240—241. „végzetes, nagy, zseniális, tragikus, szép lélek”-nek nevezte Sz.-t; Nyilatkozat Gyulai Párról. Füg. Mao. Vall.-ok, 183.; I. még HATVANY: Gyulai P. estéje. 1910-es kiad. 52. és Ady M. II. Kardeván cikke. 84. IGNOTUS: Kísérletek 109—121.

⁵² Akit Ady szintén a 67-es európai magyarok között látott mindig: „... harminc évvel ezelőtt nem úgy gondolták azt, hogy most van, azok akik az új Franciaországot meg akarták csinálni. Hogy is magyarázuk csak ezt meg? Talán avval, ha most Kemény Zsigmond élne odahaza nálunk ifjú erőben, krónikázó kedvben. Mi mindent nem mertek remélni az emberek 1867-ben Magyarország földjén s milyen kevéske vált valóra? Az eget verte a magyar lélek lángja... Hol ez a láng? Hol vannak az álmok? Milyen másként van minden, mint akkor gondolták...” B. N. 1904. XII. 20. Villy Párisa. Párisban... 90.

⁵³ Jászi Oszkár könyve. Ny. 1912. V. 16. Vall.-ok, 197—199. Az ugyanabban az évben írt „Margita élni akar”-ban így állított emléket Jászinak:

„Jászi Oszkár már évek hosszátán
Különb, mint sem kezem saruját oldja.

dalmas remények távolbaveszésével a pesszimizmus uralkodott el líráján, és csak néha vágta fel dacosan a fejét. „Az undor óráiban” Ady tudta, hogy:

„Egy-két szegény írődeák
Sohse állított meg még sorsot
— És népeket veszejtő, titkos
Törvényes, nagy tragédiát.”

Életének ebben a kései periódusában nyúlt vissza a régi magyarsághoz is. Vonzódása irodalmunknak ehhez a gazdag örökségéhez 1909 után — politikai lírája kibontakozásával együtt — kezdődött, de ezekben a későbbi években térképezi majd fel igazán a magyar múltat: oda menekül. „Kidalolatlan magyar nyarak” titkai tudójának vallja magát, amelyeknek a kidalolását rábízta a Sors. Már az első ilyen témájú versében — *Ilosvai Selymes Péter* — benne volt az elfáradás mozzanata is. Ekkor pedig akár a reformáció örökségét, akár a Dózsa-hagyományt, akár a kuruc időket idézte meg, — szintén mindben benne volt az ekkori őnmaga. A *szétszóródás előtt* című versében szinte összegeződik mindaz, amit témában, hangban, látásban a magyar reformáció irodalmától kapott. A nagy prédikátor költőnek, Szkhárosi Horváth Andrásnak a hangjára emlékeztető keménységgel leckézteti meg az ország vezetőit (*Nagy lopások bűne*). Elődeit tisztelhetta a reformáció íróiban Ady, akik a maguk korában szintén a feudális világ ellen harcoltak: antifeudális, antiklerikális, nemzetféltő voltak miatt érezhette közel őket magához. A Dózsa-motívum újra való felbukkanása 1914-ben — ha alkalomhoz kötötten is — a forradalmi ér továbbéléséről tanúskodott Adyban. S a kuruc-versek megsokasodása ezekben az években — amelyekben mindig magyar gondjairól beszélt Ady — a Magyar Pokollal való kétségbeesett viadalról tanúskodott. Az az Ady, aki jogászveiben Endrődi kuruc dalait olvasta elragadtatással, már régen a szegénylegények igazát értette a kuruc-korból. A *Ki látott engem?* című kötetében már egy egész ciklussá — *Sípja régi babonának* — álltak össze ezek, a szegénylegények ürügyén magáról, illetve magukról, a magyar progresszióról beszélő versek. Az *halottas ünnep* című versében Mikes nevében énekelte el a maga fájdalmaikat. Az átélt korabeli történelmi élmények készítették Adyt arra, hogy múltunkban is a tragikus mozzanatokot lássa meg: az elbukott Rákóczi-szabadságharc, Károlyi árulása, a becsapott szegénylegények, a „magyar fátum” ezekben az években lettek Ady lírájának nagy ihletői. A Mikeset aposztrofáló vers is tulajdonképpen ezt mondja: halottak napján az Ady megidézte Mikes az emigráció halottjait irigyli, akiknek — s itt Ady magát rajzolta bele Mikes alakjába —, nem kellett megérniük az „új rosszat”, az ellenség felülkerekedését, s a volt hívek árulását, szétszóródását. Az utolsó strófa árulkodik legvilágosabban az Ady—Mikes-rokonításról: a költőről ír itt Ady, aki fajtája bűneit is kénytelen vállalni. Mikes azonban csak ürügy volt Adynak arra, hogy nagy éiményét: a haladás ügye szószólójának magára maradását elmondhassa.⁵⁴

*

Hitvallásom és hős örületem
Az Ő diktáló, tiszta lelkétől függ.
Ez is asszonyosság, de szívvel állom:
A Jásziság én akart ideálom” (a „Mikor Margita visszajött” c.

részben.)

⁵⁴ Dózsa-versek: Egyszer volt csak, Még egyszer jönne. Endrődi olv.-ról. I. ADY L. 50. ESZE T.: Két szegény legény... It. 1950. 2. A ref. ir.-ának mély ismeretére mutat, hogy erre alludáló szavak már korán felbukkannak publicisztikájában: „... a mai magyar társadalomban a papi és világi fejedelmeké minden.” N. N. 1902. IV. 23. A társ.-i viszonyok. U. ez. a „Strófák”-ban. A „Magyar lelkek forradalmá”-ban így írt: „... atyafiságot tartok régi Erdély jeremiádozó, bús, elégedetlen, Európa-látta magyarjaival”. Vall.-ok, 51. Ady Ilosvain kívül bizonyára Farkas Andrásra, Csáthy Demeterre s Göröcsöni Ambrusra gondolt. L. még: KOMLOVSZKI T.: Adalékok Ady és a régi magyar költői nyelv kérdéséhez. It. 1956. 85—94. VARGA JÓZSEF: Szkhárosi Horvát András. It. 1955. 303.

A háborús évek jelentenek még egy külön periódust Ady irodalmi érdeklődésében, és gazdagítják némileg esztétikáját is. Egyetlen élő fájdalom Ady ezekben az években a „mag”-nak — a forradalomnak — „hó” alá kerülése, s az Ember — emberré válása, saját maga bemocskolása miatt. S fájdalomait csak növeli, hogy van idő, amikor csaknem teljesen egyedül marad. A konzervatív tábor a Gyóniról kiprovokált vélemény ürügyén indított hajsztát ellene: még egy utolsó kísérlet volt ez a már felnőtt új irodalom kompromittálására. Ebben a vitában is — mintahogy ezekben az években csaknem mindig — Móricz volt az, „akinek a szíve előbb dobogott” most is, — aki elsőnek állt ki Ady mellett. Azokat szerette akkor Ady, akik ki tudták vonni magukat a tömegőrületből, s vagy ellene szegültek, vagy legalábbis mást mondtak. Móriczot is azért becsülte, mert „nem csinált politikai kenyeret a háborúból”. S bár egyre rövidültek a kritikái, még felfigyelt Tersánszky és Barta szárba szökkenő tehetőségére: Barta Lajos könyvét „cselekvés”-nek, „tett”-nek tartotta: ezek a legdicséretesebb jelzők ekkor Ady esztétikai szótárában. Tersánszky kisregényét is azért szerette, mert az író a háborúban is az embert látta meg. Ady tudta, hogy „Most nincs igaz írás ideje”, s éppen ezért érezte az igazat mondó írókat annyira közel magához. Ekkor lett társa Babits Mihály is: a „Recitativ” című Babits-kötetről kritika helyett verset küldött: *Babits Mihály könyve* — címmel. A kötetben található a *Játszotam kezével* című, a konzervatívok haragját felkorbácsoló, háborúellenes Babits-vers és a *Haza a telepre* is. S a kötet megjelenése évében írta Babits a *Húsvét előtt*-et s az *Alkalmi vers*-et, amelyben Adys hangot ütött meg. Ezért voltak Babits szavai az Ady lelkének a szavai is egyben, s ezért látta Babitsot akkor „A sümpölygő aljak fölött: bércnek.” Ezeket a gondolatait írta meg Ady ars-poétikusan *Intés szegénylegényeknek* című versében, amelynek a mottója: „Becsületére jól vigyázzon minden nemes szegénylegény.” Ismét csak historikusan rokonította a haladó magyar múlttal a költőtársait, s a történelmileg kijegecesedett, a nép igazi érdekeihez hű, s a frázisokat együtt nem üvöltő magatartást várta el tőlük is. S ez az intése nem volt felesleges: Ady nagy fájdalommal volt ekkor, hogy liberális, sőt radikális barátai egy része is milyen megértő tudott lenni a háború iránt: „Dehogy is sért engem a pompás cinikusok, illeszkedők nagy fordulása, szinte lendületes kürtölése, hazudozása, melytől önmagukat sem tudják egészen megkímélni?” — s a kétségbeesés vígaszával azt hozta fel mentségükre, hogy azért kellenek ők, mert segítenek túlélni a retteneteket. „Olyan kellőek ők, amilyen kelletlenek mi néhányán, megátkoztak és némák, aludt-, nehéz-, vérfagy-darabok a vígan csörgedező vérfolyóban” — írta róluk. Különösen fájt neki a mindig nagyrabecsuált Ignotus „mindent megértése”: „miért bölcsebb és megértőbb ma, mint valaha?” — kérdezte. „Fáj nekem az Ignotus nagy tisztánlátása, a könyvből borzasztan kisugárzó” — írta Ignotus háborús jegyzeteiről. Ezek a gondolatai visszhangoztak a Jókai-renezánszról írott soraiban, is: a naiv váteszt — azaz: saját magát — állította szembe az Ignotus-féle komoly írástudóval, az előbbinek adva a pálmát, mint aki tisztábban, jobban lát a másikkal: „Megmaradok világos mezőkön” válaszolta Ady versével a barátok eltávolodására:

„Amit adtam: örökség s nem divat
S addig is, míg a Halál elhivat,
Magam vagyok: adó, jó s virágos

— énekelte igaza tudatában.⁵⁵

⁵⁵ Az egyetlenek sorsa. Ny. 1914. II. 340.; az Ady—Rákosi vita. Egy irodalmi per aktái. Debrecen 1940. 84. — A Baudelaire-t ünneplő cikkét is szép gesztusnak tartotta: a háborús ellenfél nagy fiát köszönhette halála félévszázados fordulóján. — Móriczról: Ny. 1915. III. 1. Levelek Mme P.-hoz. Vall.-ok, 127—128.; Daudet és Kiss. Ny. 1918. II. 16., Vall.-ok, 225; lev. M. Zs.-hoz. Világ, 1915. X. 17.: Szegény Zuboly emlékére. Világ, 1915. IV. 18. A bepanaszolt élet. Ny. 1915. XI. 1. U. itt. De versek íródnak. Vigasztaló A. France. 1914. XII. 1., IX. 1. Jeremiás siralmi — mindig. Világ, 1915. XII. 25. — Barta Lajos könyve, Tersánszky: „Viszontlátásra drága...” Ny. 1917. III. 16. Ny. 1916. XII. Vall.-ok, és Tan.-ok 68, 223,

Ady irodalomszemléletét szükségképpen tekintettük át egy fejlődésképben: nem irodalomtörténetet, vagy esztétikát írt Ő a szó tudományos értelmében. Írói esztétika ez, amely „saját szükségletre” készült. Mivel azonban ez az élet egyben a legrepresentatívabb, mert a nemzeti élet fő kérdéseit legvilágosabban látó magyar élet is volt a század első két évtizedében — ennek az irodalmi érdeklődésnek, esztétikának az eredményei általános érdekűek. Tanúsítják, hogy csak forradalmi demokratikus világnézettel lehetett irodalmi múltunk valódi fordulót kijelölni. Ebben az irodalmi látásban került először igazi helyére Petőfi. Így esett erősebb fény addig homályban levőkre (Tolnai, Vajda), s így látta meg valódi mivoltukban a kortársait (Móricz, Ignotus, Kosztolányi). Kritikái alkalmiak lehettek, mégis kitűnnek az összetartó pántok: a korhoz való viszony ezen a mércén a legmagasabb mérték. Ítéletei máig ható erővel bírnak: nevek csak azért fénylenek ma is sok esetben, mert az Adyé ragyogja be őket. Írói utakat kísért figyelemmel, és nem habozott revideálni korábbi véleményét. Felfigyelt vele rokon tehetségű írói indulásokra (Móricz, Gárdonyi, Gide).⁵⁶ S átút végül ezen az írásokon Ady gondolkozásának nagy hőfokú intellektuális feszültsége, izzása. S a különbség közte és a kortársai — Kosztolányi, Ignotus impresszionizmusa, Babits, Schöppflin tanulmányírói alaposága, Szabó Dezső értekezései, Móricz nehézsége — között csupán ezt szemelgett tartva ís: szembetűnő. „Drága tudás az én tudásom” — vallotta meg maga Ady. S talán ez a legnagyobb meglepetése Ady irodalomszemlélete nyommonkövetésének, hogy ez az „ösztönösnek”, zsurnaliszta-értesültségűnek ismert költő — aminthogy tájékozódásában az is volt — a legműveltebb magyar szellemek közé tartozik.

József Varga

LA CONCEPTION LITTÉRAIRE D'ADY

Endre Ady était le plus grand poète hongrois du siècle. Il a réalisé dans la littérature hongroise ce qu'ont achevé Baudelaire, Rimbaud, Verlaine dans la littérature française, Stefan George, Rilke en allemand; il a traduit dans la poésie les nouveaux sentiments humains émanant des conditions sociales changées. Cependant sa poésie lyrique a non seulement représenté les sentiments bourgeois mais elle a vivement accentué les grands problèmes nationaux qui ont préoccupé la société hongroise contemporaine. C'est justement les idées révolutionnaires plébiennes-démocratiques dont s'alimentent ses vers. Il a réussi de rapporter dans la langue de la lyre ce que son grand contemporain Béla Bartók a exprimé en musique.

L'auteur en mettant au point la formation de cette conception littéraire dans le cadre du développement du poète et de l'homme, l'examine à l'idée maîtresse de l'ordre chronologique. La première partie de l'étude est vouée à l'analyse de la culture intellectuelle et de l'érudition du poète pour la plupart sur la base de ses propres aveux et les réminiscences des contemporains. Ce sont les grands écrivains hongrois Petőfi, Jókai, Arany, Mikszáth, Csoknói, Vajda qui ont exercé un ascendant sur Ady, mais il a aussi subi l'influence de Goethe (dont le Torquato Tasso il a traduit presque entièrement pendant ses années d'études), de Byron, Ibsen, Dostoievski, Pouchkine, Zola, Heine, Poe, Wilde, les philosophes Comte, Nietzsche et Spencer. Dans l'essai ses lectures ainsi que ses articles et poésies ayant des sujets littéraires sont considérés comme les documents d'une âme cherchant ses débouchés; donc les trois chapitres qui succèdent au premier correspondent aux trois grandes phases de l'évolution de poète. La

217, s még: 67, 69. — A barátokról: I. Ny. 1915. III. 1. Levelek Mme P.-höz, Vall.-ok, 128. U. itt. 218—219. Ignotus háborús könyve. Ny. 1917. II. 1.; A feltámadt Jókai. Ny. 1916. V. 16. Vall.-ok, 216.; Tűnődés más költőkön. Az értelmetlen versek. Írók, kik védekeznek. A Világ „Távol a csatatéről” rovatában. 1915. X. 31. VI. 27., IX. 5. L. még: „Az én kálvinista-ságom”. Ny. 1916. III. 16. Vall.-ok, 21—22.

⁵⁶ Gárdonyiról: A história városa. N. N. 1903. I. 22. „Míg G. G. el nem egriesedett és annuskásodott, igen sok mély és szép dolgot írt. Írt egyszer a látás tökéletlenségéről”... majd ezután I. a Zétá-t 1905-ből s „Az új Gárdonyi”-t 1912-ből. Az Isten az irodalomban (Gide-ről), Ny. 1910. II. 1. ADY ENDRE: Az irodalomról. Magvető, 1961. 270.

première s'étend jusqu' à la publication des Poésies Nouvelles (Új Versek), son premier grand volume en 1906: c'est l'époque de la préparation dans la vie du poète, quand les personnalités du passé et du présent lui sont les plus proches qui l'ont aidé à retrouver son propre accent: ce sont les démocrates de la petite bourgeoisie de cercle de la feuille hebdomadaire „Hét” (La semaine), en suite, dès son premier voyage à Paris en 1904, Baudelaire et Verlaine, et ceux, qui ont souffert comme lui de l'état culturel arriéré de la Hongrie dans le passé, comme Tolnai, Vajda, Csokonai, ou dans la même époque, comme Ignotus. Déjà dans le premier chapitre se cristallisent deux idées centrales de l'auteur: Ady s'évertue à créer une esthétique pleine du sentiment de la vie, faisant profession de la primauté de la vie, de la réalité, dans une polémique sans trêve avec les opinions d'esthétique et de théorie de la littérature du conservatisme et de la décadence bourgeoise; chez Ady, même dans la théorie de la littérature, être Européen et Hongrois sont les idées qui occupent la place centrale; c'est le désir de faire la synthèse de l'innovation et de la tradition qui détermine le plus foncièrement l'évolution de ses vues en littérature. La prochaine étape de son chemins se fixe aux années 1906 à 1907, quand dans son journalisme il est déjà démocrate révolutionnaire, mais dans la poésie lyrique c'est seulement le grand artiste innovateur, et pas encore le révolutionnaire qui fait résonner sa voix et quand il est encore tout seul puisque la littérature nouvelle ne s'est pas encore organisé dans un camp.

La manifestation représentative de cette époque est l'article „Réponse à Béla Tóth”, dont la voix révolutionnaire est non équivoque. Dans cette période — pendant son deuxième voyage à Paris — son grande expérience devient la prise de contact avec l'oeuvre d'Anatole France par laquelle il se renforce dans la compréhension de l'histoire. Il s'approche en même temps au socialisme: cette expérience le plonge aussi dans des réflexions sur la tradition (cf. son article: „La Barre — György Dózsa”). Il se sent attiré de plus en plus vers les traditions révolutionnaires de la lutte des classes. Ses pensées sont apparentées au fond à la these bien connue de Lénine sur les deux cultures existant dans la même société, sur les deux espèces de tradition des travailleurs et de la classe dirigeante. C'est alors que Verlaine devient un vrai grand événement de sa vie: il raisonne dans toute une série d'articles brillants (Les poètes, Les Belges, Grand Guignol) en faveur du symbolisme, une tendance qui était aussi une particularité artistique caractéristique de sa poésie. Arrivé à cette hauteur il critique la méthode artistique de la littérature conservatrice hongroise, l'anecdote, et avec son esthétique puisée de la vie, qui s'est renforcée par le contact avec A. France, les vers des poètes contemporains (par exemple Dezső Kosztolányi). La dernière grande époque de sa vie est caractérisée par la conception littéraire du poète mûr démocrate révolutionnaire, témoignant du „Pimodan Hongrois”, qui amène les talents hongrois se mettant en opposition avec leur époque, tout comme les visiteurs de l'Hotel Pimodan français, à la recherche du vertige. Entretemps tout un groupement d'écrivains s'est formé autour de périodique „Nyugat” (Ouest) avec lequel, ainsi que les socialistes et les conservatives il s'explique sur le sens de l'effervescence littéraire du commencement du siècle, en se désolidarisant des pseudo-modernes et de ceux qui ne sont que des imitateurs, en déclarant que le renouvellement littéraire fait partie de la lutte sociale. Bien qu'il ait une certaine estime pour ceux qui n'apportent du nouveau que dans l'art, il se sent plus proche à ceux dont l'art exprime l'esprit de l'époque (Zs. Móricz, M. Kaffka etc.). La discussion avec les collaborateurs de Nyugat qui n'apportent du nouveau que dans le sens artistique, devient la plus aiguë dans l'échange de lettres avec Lajos Hatvany; c'est dans sa réponse et son poème à Hatvany qu'il rédige de la façon la plus catégorique son crédo esthétique vitale. Et le poète démocratique révolutionnaire retrouve son ancêtre le plus authentique dans le grand démocrate révolutionnaire du siècle passé (cf. son étude „Petöfi ne marchande pas”). En même temps le poète, qui prend en horreur la politique hongroise contemporaine, et qui voit clairement la déchéance de la „gentry”, se sent apparenté de très près à la grande génération libérale hongroise du siècle dernier: Madách, Széchenyi, Eötvös, Gyulai et leur représentants actuels, les radicaux hongrois (O. Jászi). Les années de guerre ne font qu'enrichir son esthétique: alors Ady appartient déjà aux esprits les plus clairs de l'Europe; à aucun moment il ne se rallie à la guerre. De ses contemporains hongrois il estime ceux qui font au moins une tentative de se dissocier de la folie qui est la guerre. Il saisit toute occasion de faire un geste d'hommage envers les gens de lettres qui ressortissent aux pays de l'„Entente” (Baudelaire, A. France). Finalement l'auteur parvient à la conclusion, que c'était non seulement le plus grand poète hongrois du siècle, mais l'analyse de sa conception littéraire, de son „art poétique”, démontre encore qu'il appartient aux esprits hongrois les plus cultivés.

A PUBLICISTA KAFFKA MARGIT

Kaffka Margit életét korán, váratlanul és önkényesen zárta le a spanyoljárvány. Utolsó nagyobb lélegzetű műveiben, az *Állomásokban* és a *Hangyabolyban* fáradt, rezignált hangon szól. A szépíró Kaffka Margit a *tükröző élet* nyugalomához menekül, s innen tragikus haláláig már ki se tud törni. De a gondolkodó, a *készülődő* író már elégedetlen a szomorú nyugalommal. Mióta a *Színek és évek* után szembekerült saját korával, s az élő történelem tüzes matériájából akart műveket formálni, szüntelenül küzdött benne a két eszmény: a *tükröző és a hullámzó élet* eszménye. A művekben a nagyobb távlatot igénylő műfajokban a tükröző élet híve mutatkozik meg: a tízes évek forradalmi fellendülésének és bukásának élményei s a háború első szakaszának tanulságai, melyek Kaffka szépprózáját táplálták a *Színek és évek* után, nem tudták előzni a rezignációt. Ezekben az években is látható volt, hogy ez a bátor asszony menekülés közben húzódott meg a fáradt életszemlélet mögött, de a kényszerűséget csak az írói állásfoglalást kísérő keserű hangulat sejteti. A gyorsabb mozgású publicisztika s a nyíltabban beszélő eszmeifuttatás kezdettől fogva nyersebb képet adott erről a belső küzdelemlről, s kifejezte a háború utolsó két évében megerősödő forradalmi erjedés hatását is, mely csak évek múlva ért volna művekké. Kaffka Margit cikkeiben és tanulmányaiban mindvégig „személyeskedik, tegeződik a dolgokkal”, térdig benne áll a küzdelmekben, nem elégszik meg a látvánnyal, hagyja, hogy megvérezze az élet szépsége. Érdemes végigtekinteni rajtuk: egy jelentős író világnézeti fejlődésének legközvetlenebb tükrözői, s talán egy életmű új, formálódó fejezetének töredékei.

*

Első publicisztikai írását 1905-ben küldi el a *Virágjakadásnak* névtelenül. Az *Azért sem az utolsó szó* még inkább „olvasólevél”, a folyóirat, ahol megjelenik, néhány fiatal ember rövid életű, kissé dilettáns ízű vállalkozása. Mégis: ígéretes indulás ez. A cikk első sorai még döcögnek, majd belevesznek egy naiv, hosszadalmas, tanítónénis hasonlat hínárjába. Közben azonban a „szerény vidéki asszony” hangja átforrósodik, s hirtelen telibetaláló gondolatokat dob a nagyreményű fiatalemberek tudálékos vitájába. Hogy igaz: a családi rendszer s benne a nő helyzete még szent törvény, s a meglévő rend, mely minden korban a természeti erők erejével hatott, míg uralmon volt, keményen sújtja az ellene támadókat. „Ám a merész és leigázott áldozatok vitték előbbre a világot.” S hogy igaz: várni kell, várni; be kell várni a revolúciós eszmék beérését; mindennek eljön az ideje, és Jerikó falai egy énekszóra összemulanak, ha előbb sok-sok időn át magától hámolt, ereszkedett a vakolat. „De a dolgot mégiscsak negyven esztendeig csinálta Mózes a pusztában — haragtól és szenvedélytől lihegve, villámok, mennydörgések között. És hát mondja valaki, hogy Rousseau-ék nem siettették a forradalmakat!” Okos, bátor, élő gondolatok, megkapó, tömör fogalmazás. A huszonöt éves író első vállalkozásával is bizonyítja, hogy megvannak benne a publicista fő erényei: érdeklik a közügyek, s szenvedéllyel reagál az élet köznapi jelenségeire.

A folytatás azonban egyelőre eléggé vérszegény.¹ Néhány alkalmi írás, pedagógiai eszmefuttatás jelzi az író publicisztikai érdeklődésének fel-feléledését. A legfigyelemreméltóbb ezek közül a *Selme*c című vitacikk.² A mondanivaló itt sem tud felemelkedni a közérdeklődés szférájába, de néhány elejtett gondolat arra vall, hogy Kaffka Margit látja a magyar élet változásait: „Kedves jó uraim — írja —, a romantika immár menthetetlen. A selmeci szende Góliátok, akik proletároknak születtek, megmozdultak és keresni kezdik igényeiket az államon és társadalmon.”

A sokrétű és folyamatos újságírói munkát Kaffka Margit ekkori életformája nem tette lehetővé, és nem is követelte meg. Sok író társa újságírásból élt, és a sokszor kényszerű cikkírással igyekezett megteremteni a „művek” megalkotásának feltételeit. Kaffka írói indulásától kezdve tanár volt, háztartást vezetett, gyereket nevelt, s nagy erőfeszítésbe került, hogy időt és energiát szakítson legbensőbb, leghűségesebben melengetett mondanivalói kifejezésére. Márvány utcai lakásából mindennap hosszú villamosozás után jutott el Angyalföldre, ahol tanított, otthon várta a gyermeke gondja, s a szabad időben és a rövid éjjeleken végre hozzájutott a szent „mellékfoglalkozáshoz.” Így panaszkodik Adyhoz írt levelében, amikor keserűen számol be a mostoha kiadói viszonyokról: „Bizony nem fogom én megírni azt a harmadik regényt — napi négy órát aludni öt hónapon keresztül —, így szűkölködni mindig! Hát akkor legalább hadd lustálkodom.”³

Kaffka publicisztikai munkásságában fordulatot ígér a radikális *Világ* megindulása (1910). Bölöni György — aki a lap belső munkatársa volt s aki szívesen tájékoztatott emlékeiről — közelről megfigyelhette Kaffka újságírói kísérletezéseit. Kétségtelen: első vállalkozásai nehezen igazodtak a napilap igényeihez. Jól mutatja ezt az Ady—Rákosi vitához kapcsolódó *Néhány „levélre”*⁴, mely végül is csak a kefelenyomat nyilvánosságáig jutott el. Ez a cikk hosszadalmas, nem veszi figyelembe, hogy széles sodrású vita keretében jelenik meg, s fölösleges megismételni minden előzményt; érvelése erejét csökkentik az epikus kitérők; magyarázkodása — különösen Babits támadott verséről szólva — erőltetett. S publicisztikai gyengeségeit nem tudja feledtetni az író kiállításának határozottsága sem.

A *Világ*ban szerzett újságírói tapasztalatok nélkül aligha születhettek volna meg akéőbbi érett Kaffka-cikkek. Számba kell vennünk azt is, hogy 1915-ben Kaffka megszabadult a tanítás robotjától, s ettől kezdve nagyobb lehetősége volt a sokoldalú írói munkához. Ezekben az években túl volt már nagy irodalmi sikerein is: a *Szín*ek és évek írójától nyilván szívesebben közöltek bármiféle, mint az induló ígérettől.

*

De az igazi fordulatot a világháború nagy élménye idézte elő. Kaffka Margitot a világháború mélyen megrendítette. Sorsa úgy alakult, hogy szinte személyes ügyként kellett átélnie az emberiség tragédiáját.

Közvetlenül a háború előtt kapta meg sorsától az asszonyi boldogságot, amiben végre megtalálta az emberi harmóniát is. Erre vágyott lelke és értelme első moccnásától kezdve, ezt kereste a *Nyugat* hőskorának zaklatott éveiben, s ennek hiánya kinozta válása után a dacos, „független”, magányos úton. Kissé későn jött, csendes idilljének hőse Bauer Ervin, Balázs Béla öccse volt. 1914 tavaszán ismerkedett meg vele. Nyolc és fél évvel fiatalabb volt nála, — alighogy befejezte az egyetemet —, nem a művészberek oly közeli és ismerős világából

¹ Kaffka Margit publicisztikai írásai megtalálhatók a *Hullámzó élet* c. kötetben. Bp. 1959.

² A Hét. 1906. 58.

³ ADY LAJOSNÉ: Az ismeretlen Ady. Bp. é. n.

⁴ Kefelenyomatban maradt fenn, melyet BÖLÖNI GYÖRGY bocsájtott rendelkezésünkre. A cikk egy része először BÖLÖNI Ady-könyvében jelent meg. (Az igazi Ady. Párizs. 1934. 326.)

jött — kutatóorvos volt — mégis benne találta meg igazi társát. Az a néhány levele, amely ez időből fennmaradt, s hozzáférhető naplótöredéke a szeretet, az aggodás, a bizalom, a „józan” meg gondolásokat legyőző boldogságvágy s a szellemi egymásratalálás dokumentuma.⁵ Lírájában pedig szinte naiv bizalommal és jóindulattal beszél a boldogságról a világ színe előtt. Régi rossz szerelmekre emlékezik, pocsékló múltra, melyet a jelen visszfénye íme megszipélt. Csak durva vágyra hangolónak ismerte magát, s csendes csodálkozással figyel a halk ígézetet, melyet ő idézett fel. Szomorkás kommentárral nézegeti társa arcképeit — „az első bakfis derekához nyúlt már. . . nekem már akkor megvolt a fiam” — s nagy nyugalommal állapodik meg a közös képnél: „két lehajtott fő, két beteljesült sors.”⁶ Önkínzó makacssággal mormolja a régi viták érveit — „Tán mégse! Hagyd! Sorsodra végleg mért kössem magam? Becsüld meg jobban drága ifjúságod!” —, hogy megkönnyebbülten adja meg magát az „édes, bízó, gyanútlan fiatalság” igaza előtt.⁷ S ettől kezdve már csak az „álló, déli verőfényt” árasztják szavai. Társa bizalma felitta szíve régi homályát, gyanútlan hite feloldotta beszéde ága-bogát. Úgy érzi, neki köszönheti a két kezét, mert rajta ismerte meg, hogy „milyen lágy, amikor simogat”, a két szemét, mert benne tükröződött először „tisztá szövétneként.”⁸ S ámul a csodán, felejtve a szenvedély szavait is, s már csak a litánia primitív metaforáinak monoton zenéjére bízva megnyilatkozni vágyó lelkét.⁹

Nem elég, ha szerelemnek mondjuk ezt a kapcsolatot: megtalálhatjuk ebben a megérkezés, a megnyugvás, a törvény győzelmének örömét is. Haláláig őrizgette Kaffka Margit, az élethez ragaszkodók makacsságával. Kezelő orvosa, aki mellette volt utolsó napjain, emlékezésében feljegyezte „végrendeletét”. Az élet három pontja érdekelte ebben Kaffka Margitot: hivatása, szerelme, anyasága. Rekonstruált szavai nyugodtak. Talán, mert elmondhatta: „Mondja meg az uramnak, akit imádtam és olyan boldog voltam vele, amilyen boldogságot csak álmodni tudtam, hogy ne gyászoljon engem. . .”¹⁰

Erre az „álló, déli verőfényre” vetett árnyékot a világháború.

S mintha a Sors-rendező még fokozni akarta volna a kontrasztot, e szerelem idillje mögé idilli díszletet állított. Kaffka Margit 1914 nyarán Bauer Ervinnel éppen Itáliában bolyongott. *Lírai jegyzetek egy évről*¹¹ című elmélkedő iratában maga is drámai fordulatként idézi 1914 júliusát.

A háború első percétől kezdve idegenül mozog az új környezetben, s fulladozik a „történelmi idők” hagymázos légkörében. Ha teheti, bizonyára énje és egyéni boldogsága várfalai közé zárkózik. Nem tehetta. Bauer Ervinnek azonnal be kell vonulnia. Szegedi lakos, tehát Szegeden jelentkezik. Kaffka utánautazik, s augusztus 18-án házasságot kötnek.¹² Csak néhány napot tölthetnek együtt, s a férj máris indul az orosz frontra. Ettől kezdve Kaffka Margit a frontkatonák asszonyainak életét éli: aggodik, várja a megnyugtató leveleket, s örül, ha a betegség néhány hétre visszasegíti férjét a „békés” hátszországba. 1915 közepén némiképpen jobbra fordul a sorsa: Bauert frontszolgálatra alkalmatlannak minősítik, s a temesvári garnizonspítálishoz helyezik kórboncnoknak. De ez csak azt jelentette, hogy egyéni életében a háború távoli borzalmainak helyét a közeli, megfogható és kikerülhetetlen nyomorúság foglalja el. Pest és Temesvár között él. Szabad ideje jelentékeny részét a rossz, pontatlan, zsúfolt háborús vonatokon tölti; szabadjegyeket kunyerál, szenved a háborús közellátás ínségét, sorbaáll és

⁵ Részletek Kaffka Margit kiadatlan naplójából. *Műveltség* 1946. 105—112. Kaffka Margit levele Schöpflin Aladárhoz. OSzK Kézirattár. Levelestár.

⁶ Régi arcképekhez (Születésnapra). Ny. 1915. II. 1189—1191.

⁷ Rosszalkodás. Az élet útján. Bp. 1918. 93.

⁸ A te színed előtt. Ny. 1915. I. 295.

⁹ Litánia. Ny. 1916. II. 606—607.

¹⁰ Dr. J. B. Kaffka Margit utolsó napjai. Válasz. 1949. 74—5.

¹¹ Ny. 1915. II. 1055—1074.

¹² A házasságlevél megtalálható Kaffka Margit személyi okmányai között. OSzK Kézirattár. Analekta.

feketeárut hajszol, hogy előteremtse intézetben tanuló kisleányok a szükséges élelmiszerpótlékot. Olykor hosszabb időre leköltözik Temesvárra, s vállalja az otthontalanságot, hogy férje mellett lehessen. Temesvár! Ha Itália a nyugalom, a béke, a független magány szimbóluma Kaffka Margit életében, akkor Temesvár a háborúé, a nyomorúságé, az ideiglenességé, az egyént gúzsba kötő kényszeré: hónaposzoba, kapzsi háziasszony, hivalkodó háborús újjgazdagság, mocsár szagú füledt levegő, „császári és királyi” hangulat — ime a háborús évek háttere.

Kaffka Margitot tehát élete egész sodra szembefordította a háborúval. Ha csupán az ő lelkiállapotát vizsgáljuk, akkor is sok mindent megértünk ama folyamat szubjektív feltételeiből, amely egy tulajdonképpen passzív lényt az uralkodó hangulat ellen fordíthatott az első világháború elején. Pedig ez a belülről fakadó indulat kívülről is támogatást kapott. Bauer Ervin nem csupán azzal lett részese Kaffka Margit életének, emberi, írói és világnézeti fejlődésének, hogy a véletlen őt tette a nagy hatású szerelem forrásává. Kaffka férje reflexióiban önnön gondolatainak, ítéleteinek, indulatainak igazolását találhatta meg.

Bauer Ervin nagyszerű társ volt a háború érlelő éveiben. Egyénisége, lelkülete, világnézete egyaránt közel állt Kaffka eszményeihez. Olyan világból jött, amely ifjúságától kezdve legalábbis immunissá tette a feudális szellemű, nacionalista göggel telített, magyar dzsentri étellel szemben.¹³ S bár nem az önfeltárás mesterségét választotta, a világnézeti, művészi, társadalmi érdeklődés benne is felszínre tört. Kaffka Margit ilyesmit jegyez fel róla: „Beszerez-tél te is lázt, forradalmat, a nyárspolgári morál megvetését”¹⁴ — írja férje diákkoráról; „egy laboratóriumi emberből hogy lesz szónok, az igazságért síkraszálló”¹⁵ — olvashatjuk novella-ötleteit rögzítő jegyzeteiben. A világháború éveiből pedig közvetlenebb forrást is találhatunk: Kaffka hagyatékában fennmaradt Bauer háborús naplója.¹⁶ 1915. január 27-től március végéig jegyzi fel benne érzéseit, élményeit és gondolatait a fiatal katonaeorvos. Az igényes írás mély érzésű, intellektuális hajlamú emberre vall, aki minél pontosabban szeretné magát megismerni, s akit a kifejezésben csak néha gátol az írásban járhatlanok veszedelme: a közhely és a szenvelgés. Vezérmotívuma a háború gyűlölete: „az őssze emlékeket minden undorító kalandorságukkal, végtelen *tölem* való idegenségükkel szívem mélyéből restellem...”

A napló 1915. március 16-án megszakad, s így nem találhatjuk meg benne az iszonyattól a lázadásig vezető lelki fejlődés rajzát. A fiatal orvos az individuum göggyével igyekszik védekezni a borzalmak ellen: önmagát akarja megőrizni az erőszak világában. A népben szereti az egyszerűséget és az őszinteséget, de szellemi arisztokratizmusa „magasából” néz le rá. Filozófiai nézeteit a kételkedés jellemzi. Már csalódott az idealizmusban, de a felületesen megismert materializmus tételeit sem tudja elfogadni. Szkepszise nem teszi tehetetlenné, bénává tájékozódni vágyó szellemét: az igazi megismerés indulata fűti gondolatait és sejteti a tovább-lendülés szándékát. Érthető hát, hogy a történelem sodra azonnal magával ragadja, mihelyt az orosz forradalmak hatása Magyarországon is meggyorsítja az időt. Részletes fejlődés-rajzra itt nincs tér: csupán annyit jegyezzünk fel, hogy Rákos Ferenc emlékcikke szerint a KMP második Központi Bizottsága Bauer Ervin lakásán tartotta második ülését¹⁷, s hogy a fiatal orvosnak a Tanácsköztársaság bukása után emigrálnia kellett. A „laboratóriumi emberből” valóban „szónok” lett, az igazságért síkraszálló harcos. S hogy ez a fejlődés mennyire mély-reható volt, egyik fennmaradt cikke bizonyítja. Az *Ék* című szocialista lapban mintha önnön régi nézeteivel vitakozna: „saját igazolásukra egy új értékelést találtak fel, mely szerint minden megmondolás teória és »filozófia», ami értéktelen: a fontos a tények gyűjtése, ami azt jelenti, hogy nem szabad gondolkodni arról, hogy miért csinálom a kísérletet...”¹⁸

¹³ Vö.: Balázs Béla: *Álmodó ifjúság*. Bp. 1946.

¹⁴ Régi arcképekhez.

¹⁵ A pikkoló meg a csavargó. OSzK Kézirattár. Analekta.

¹⁶ OSzK Kézirattár. Quárt. Hung. 3645.

¹⁷ A KMP második (illegális) Központi Bizottságának munkájáról. Társadalmi Szemle, 1952. 2. sz. 94—99.

¹⁸ II. évfolyam 1—2. szám. 3. — A cikkre KOMLÓS ALADÁR hívta fel a figyelmet.

Bauer életútjának e merész fordulatát Kaffka már nem érte meg. S pontosan ma már lemérhetetlen, hogy az író útja is elérkezett volna-e ehhez a fordulathoz. Bizonyos azonban, hogy amíg együtt haladhattak, *közös* úton jártak. Bauer háborús élményei szinte nyersen bukkanak fel Kaffka írásaiban: elég összevetni az idézett háborús naplót a *Lírai jegyzetekkel* vagy a *Bölcs Fekete Péter levele* című elbeszéléssel, s máris látható gondolkodásuk, ítéletük rokonsága. A forradalom előestéjén felszínre törő szépségszisz mindkettőjük magatartását jellemzi: a *Glossza*, az *Asszonyzsúr*, sőt az *Állomások* és a *Hangyaboly* is olyan belső vitára utal, amely Bauer szellemi arcát is tépelődővé teszi. A háborús évek Kaffka-írásainak természetudományos vonatkozásai kétségtelenül az orvosférfj hatására vallanak. S a verseket már láttuk: Kaffka 1914 utáni költészetének egyetlen témája: *kettőjük* élete.

Igaz: Bauer hatása, Kaffka szerelmi regénye elsősorban az életmű szubjektív háttérének megértését segíti. De ezek a szubjektív mozzanatok a világháború körülményei között olyan láncreakciót indítottak el Kaffka Margit életében, érzelem- és gondolatvilágában, amely kihatótt művei minden rétegére, világnézetére, terveire, s további fejlődésére.

*

Kaffka háborúellenes írásainak sorát a lírikus kiáltása nyitja meg. Már 1914 decemberében megjelenik emlékezetes verse, a *Záporos, folytonos levél*,¹⁹ melyben az önféltés és az ember elaljasítása elleni tiltakozás egyszerre kap hangot. Oktalan szenvedés és gyilkolás, értelmetlen halál veszi körül az embert. A milliók „csak mennek, bár nem értik, mi sodorja őket — a tébolyt”. Ki akarta? Honnan jött e suta kényszer? S mi marad az életből, ha az ember „síratlan temét bajtársat?”

A háború réme húzódik meg az 1915-ben megjelent, nagyszerű Kaffka-novella, *A révnél*²⁰ csónakos embereinek fojtott indulata mögött. A két férfit békítgető anya sóhaja a vezérmotívum erejével idézi fel újra a szörnyű valóságot: „Nem elég, hogy a másik ott szenved?...” Alig egy éve szakadt meg az író boldog itáliai útja, s máris hosszabb, elmélkedő kisregényben keres választ a sötét kérdésekre. *A lírai jegyzetek egy évről* elsősorban az egyén tiltakozása a „csupa szurony, uniformis és tilalomvilág” ellen. Semmi sem bizonyos — hangzik a keserű konklúzió —, minden megtörténhet. De nemsokára azt is meglátja, hogy „rettegése, gyásza, áhítása” mindenkié. S a „mindenki fájdalma” észrevételi vele a „mindenki életét”, melyben a háború régóta feszülő ellentmondásokat hozott felszínre. 1916-ban már két olyan Kaffka-írás lát napvilágot, melyben újszerű, osztályokra is figyelő társadalomábrázolás jelenik meg. *A Két nyár*²¹, című kisregényben egy munkásasszony életében figyeli meg az író a háború hatását. S most, hogy megtalálta az egyszerű embereket, az ő szemükkel igyekszik nézni a világot. Az ő megvetésükkel illeti a „fehér batisztköpenyes, lebegő fejdíszű, szép, gazdag nőket”, akik naphosszat autóznak nagy vöröskereszttel a karjukon, „valami titokzatos, de borzasztóan sürgős és fontos küldetésben”. A szép, ünnepélyes frázisok helyébe az ő „haza”-fogalmukat teszi és velük együtt kiáltja: „Nem is árt, ha egy kicsit megrázkódik alapjában ez a korhadt, bűdös rend; ha azok, akik oly disznó biztonságban ültek és híztak az aranyaikon, legalább megszeppennek egy kicsit.” A másik írás, *Az első stáció*²² Kaffka egész novella-termésének csúcsa. Két menekülő katonát mutat be: a vereség után együtt rohan visszafelé a frontállásba a gazdafiú és a zsellérlegény. Egy faluból valók, katonapajtások. Rohanás közben hirtelen észreveszik, hogy a gazdafiú keze könnyebb sebet kapott, a szolgálégnynek pedig régi sérve kezd kiújulni. Először mindkettőjüket az öröm érzése tölti el: hazamehetnek. Azután elkezdenek ábrándozni a közelgő emberi életről. S az otthoni élet ábrándja lassanként

¹⁹ Ny. 1914. II. 600—602.

²⁰ Világ, 1915. 296. sz.

²¹ Ny. 1916. I. 193—293.

²² Világ, 1916. 203. sz.

elébük vetíti az otthoni élet valóságát. Még együtt futnak „az otthonos árok meleg pizska” felé, de már közibük tolakszik valami „kijózanító, hideg, nehézkes” dolog: errébb kerülnek „a kövér tanyák, gazdag lapályok, zsirtól csöpögő kémények... már-már elfelejtett régi remény-ségek; ledobott terhek; élet, ranglétra, pénz, dőlyf, hunyázkodás, tehetetlen törvénye a rendes, folyamatos világnak, amelyről azt mondják: béke.”

A háború első két évében e gazdag és aktuális szépirodalmi termés mellett eltörpül Kaffka publicisztikai munkássága.

Amit a háború kitörése után a szépirodalmi műfajokon kívül elmond, alig lep meg valami újjal. Hiszen már 1913-ban, *Az asszony ügye*²³ című cikkében találunk sokat ígérő gondolatokat, de ezek még nem tudják áthatni az egész írást. Női regényalakjait is jellemzi, amikor arról beszél, hogy a nő a férfi nyomorúságát is átszűri lelkén, s ezért saját bajaiban az egész élet gondjait érzi — fokozottabban, mint a férfi. Jelentősebb *Nyugat*-beli zágábi riportja.²⁴ Meglepő, milyen józanul tudja végiggondolni ebben „Nagymagyarország” egyik legkényesebb problémáját, s milyen bátorsággal beszél — 1913-ban — a magyar gyarmatosító törekvésekről. Meglepő, de csak a kor uralkodó hangulatához képest. Mert Kaffka életművét soha sem tudta beszennyezni a sovinizmus: nemzetiségi vidéken nőtt fel — túlságosan is közelről látta a való-ságot.

Első háborús cikkeiben is csak néhány részletre figyelünk fel: észreveszi a háborús élet jelenségeit, állásfoglalása világos, de fő mondanivalója a háttérben marad. Az első háborús karácsonyt idéző stilizált imája inkább keserű, szomorú istenkáromlás: „Isten... Van-e kedved mulatni szféráid zenéjén, és angyalaid harmóniája túlzengi-e a jajt és halálhörgést, mely a lázbeteg földről üvölt feléd?”²⁵ *Az íme — emberben*²⁶ büszkén és gúnyosan sorolja fel: nem születtek új époszok a nagy Krupp szellemének segélyülhívásával, az igazi irodalomban nem dicsőültek felhőkbe az egyenruhás, kemény bajszú öregurak, java költőink közül senki se tudta magasztalni a háború szimbólumát, ezt a „tántorgó, vértől részeg banyát”, aki halál-baütlegeli szegény, enni kérő, csigázott gyermekeit. S amikor az ország urai a Hőst emlegetik, ő elindul, hogy megkeresse az embert az embertelenségben. Utolsó *Világ*-béli cikkében, az *Apró hősködésekben* pedig mintha a közösségi felelősségérzés kialakításának gondja foglal-koztatná.

Az igazán emlékezetes Kaffka-cikkek 1917-ben és 1918-ban születtek.

Míg a háború első felében szórványos volt, most uralkodóvá válik a *Két nyár* és *Az etső stációnál* újszerű társadalomszemlélete: most már nem elégszik meg a hiábavaló szenvedés felpanaszolásával, a háború következményeire is reagál. Míg első háborús írásaiban sokszor csak a sötét reménytelenséggel tudott lázadásának kifejezést adni, addig most egyre erősebb hittel nézi az embert, s energikusan készül a jövő küzdelmeire. „Vigyázzunk, és készüljünk rá — írja 1916 végén —, egykor és tán nemsokára, ó nemsokára, megnyílnak a szemeink a teljes igazságnak.” A háború utolsó két évében lázas szenvedéllyel keresi a „teljes igazságot”.

Mint annyi nagy társa a magyar irodalomban, ő is Dózsa alakjának felidézésével fogal-mazza meg új érzéseit. Temesvárról szóló hívős beszámolójában olvashatjuk ezeket az erős, komor mondatokat: „A Hunyadi-vár... ennek a tornyából nézik a rendek a Dózsa-dráma utolsó felvonásának ideglázító rettenetét. Most, a József-külvárosba vívő út mentén Segítő Boldogasszony szelíd képmása engeszteli érte a néma ekeket; a régi vesztőhelyen mécsesst gyűjtanak jámbor hadiasszonyok, hadianyák. Imádkoznak, hogy visszatérjen, akit elvittek — lázadó jobbágyok juházdott, kezes ivadéka —, ki a szabadság és emberség mai, boldog korában, tűzes trónus helyett valami Feldspital műtőasztalán halhat kényelmes, szabad halált.”²⁷

²³ Világ, 1913. 94. sz.

²⁴ Az ember kiszáll. Ny. 1913. II. 441.

²⁵ Imádkozni próbáltam. A révnél. Bp. 1918. 234—2.

²⁶ Világ, 1916. 364. sz.

²⁷ Pesti Napló, 1917. 188.

Ez a lendület azonban még olykor megtörik. A *Nyugat*ban közölt *Glosszák* és a *Szemüveg-sorozat* utolsó darabja kemény belső gondolati csatát perget le előttünk. Az író mindkettőben egyszerre tekint kifelé és befelé, s mintegy nyersen rögzíti sokszor ellentétes töltésű külső és belső tapasztalásait. Látja a szocializmus vonzó igazságának nagy hódításait, de gátakat is érez, melyek a lendülő lélek útjában állnak. A *Glosszák*ban²⁸ együtt tapos az összesereglett orvosokkal, akik az összefüggések egyszerű, józan ésszel kibogozott szálait követve jutottak el a gondolathoz: minden orvosnak szocialistává kell lennie, ha be akarja tölteni hivatását. De megszólaltatja a kételkedés hangját is: a cikk öreg vidéki orvosa utópiának tartja a gyökeres változtatásra törő társadalmi forradalmat, szerinte a szocializmus nagy gondolkodóinak tanításai elavultak, vagy a „tyúk a fazékban” kicsinyes eszméjévé silányulnak stb. Szkeptikus, kiábrándult orvos a hőse az *Asszonyzsúr*nak²⁹ is. Ő is két arcú alak: gúnyosan szól a polgári kékharisnyákról, akik a háború elején a „történelmi szükségszerűség” hangzatos frázisával álltak az embertelenség mellé s most — érezve a közelgő változásokat — „boszorkányosan szép utópiákat” ergetnek. Könyörtelen és mélyrelátó, ha a múlt bűneiről van szó. Ilyen világos szavakkal fedí fel a polgári civilizáció és szabadság lényegét: „Az ember nyilván haladt valamicskét. . . A rabszolgát ma nem verik nyilvánosan, igaz (hacsak nem a csendőrségnél vagy gazduram a tanyán), nem feszítik keresztre ártatlanul (csak derótsóvénnel szaggatják szét, vascsapdába léptetik, égő gázzal pörkölik), s a mai jobbágy, a proletár, „szabadon” költözködhet ide-oda a földön (ha van néki vasúti-jegyre-valója, ám legtöbbször nincs). . .” De e tiszta szavak után a szkepszis sötétjébe fut: nem hisz a jövőben, mert a „szocializmus” nivellál, s különben sem tud semmi bizonyosat, mert az ember nem képes eligazodni a millióféle, változó és mérhetetlen életben. Mi a megoldás? A *Glosszák* öreg orvosa a „másokért élő” emberség nemes eszményéhez menekül: „Bírdad emberül, és csak azért is légy jó, tökéletesedj, dolgozz másokért!” Az *Asszonyzsúr* szkeptikus hőse pedig, mint egykoron megalkotója, a „tükröző élet” halvány örömeibe kapaszkodik: „Pedig vannak még dolgok a földi életben, melyek egyáltalában nem kifogásolhatók: például a nyári ég kék színe s a bojtos fellegeké egy kerek pusztaság mélyéből nézve, hanyattfekve a fűben; vagy a szépséges vizek, melyek tükrözni tudnak. Tükrözni. . . lássák; szóval, színnel, muzsikával, akármi módon. . . ha művész lehetnék! . . .”

Kafka természetesen nem azonos egyik hőseivel sem: látható, hogy mindaz, amit elmondat velük, típusuk, jellemük, egyéniségük belső logikájából következik. De kétségtelen, hogy rokonszenvvel figyelik őket, s kételyeiken ő is sokat tételődik.

Szkepszise a háború utolsó hónapjaiban oldódni látszik.

*Vasúton*³⁰ című szép karcolatában is kételkedő orvoshősei gondolataival áll szemben, de itt már ki tud törni a tagadás bűvés köréből. Még itt is él benne a szeretet osztálya iránt, nem tud megrendülés nélkül beszélni a kultúra hajdani hordozóiról, akiknek értékes történelmi hagyatékát veszni látja. De nosztalgijája már nem tudja megbénítani. „Hát hiába — írja —, itt már nincs mentség! Az a kis megújulás alulról mégiscsak egészségesebb lesz, jóltevő és hasznos; és józanabbak, okosabbak, frissebbek és fegyverzetebbek azok az új bírók, tanárok és köztisztviselők, majd mához harminc évre. . . A halvány szépségeikért pedig, melyek itt elvesznek — tán új szépségek kárpótolják majd a jövőnt. . .” S az *Omnibusválságban*³¹ már az egyszerű emberek bizakodásához kapcsolja reményeit, a cselédek nélküli háztartásokról írva pedig mintha a közeledő új társadalmi berendezkedés gondoljai foglalkoztatnák.³² Az októberi forradalmat még megéri, s „lelkes dolgoknak lelkesültjeként” üdvözli, a volt vilá-

²⁸ *Nyugat*, 1917. II. 900. p. — Ez a cikk a I. Népegészségügyi Nagygyűlésről szól, melyet 1917. október 25—28-án tartottak a régi Országház nagytermében.

²⁹ *Eszterdő*, 1918. augusztus. 86—98.

³⁰ *Pesti Napló*, 1918. 140. sz.

³¹ *Pesti Napló*, 1918. 107. sz.

³² *Cselédek nélkül*. *Pesti Napló*, 1918. 228. sz.

got „siratlan” temeti. Utolsó írása nyugodt, bizakodó: „Ma mindnyájunkat ígézetben tart a hit és szent remény, hogy az új világban, mely most tán rombolva épül. . . több ember foghat könyvet olvasni, képet látni, muzsikát érezni, mint eddig; hogy a »tömeg«, az »átlag«, a »középszerű« homályos és tömértelen árjából több »egyén«, több öntudatos igazi lény fog felkerülni. . . csillogó, szivárványú szintre; hogy több lesz, mérhetetlen több lesz a földön a lélek, mert több lesz a lelki öröm.”³³

Kafka Margit a szépirodalom műfajaiban tudta magát igazán kifejezni. Mégis: olykor cikkeiben is meglep bennünket a művészi teljesség örömeivel. Az *Asszonyzsúr* például stílusbravúrnak is figyelemre méltó. Egyetlen monológ az egész írás, mely pótolni tudja a cselekményt, jellemzést, s élénk tudja állítani a hős egyéniségét, megjeleníti a környezet hangulatát is. Általában — s ez az író-publicista munkáiban természetes is — az „író” sokszor félretolja az újságíróit ezekben a glosszáknak, elmélkedésekben, riportokban. Kafka Margit gondolati igényű írásait is az jellemzi, ami összetéveszthetetlenül teszi egyéniségét a magyar próza történetében: a gondolat és líra különös keveredése, az erős valószínűsítőtalálkozás az impresszionista hajlammal.

Stílusát itt erősebben köti a szecesszió nyelvi modernizmusa, mint a szépirodalmi műfajokban. Sokszor érezhető, hogy a cikkeiben hiányzik az arány, a harmónia és az egyensúly legbiztosabb öre: az írói invenció.

*

De még az olykor éretlen formát is feledtetni tudja ebben a publicisztikában a dokumentum izgalmak. Kafka háborúellenes írásai egy mély felelősségérzettel megáldott lélek világnézeti fejlődésének közvetlen megnyilatkozásai.

Ez a fejlődés a tragikus történelmi forduló után pusztán háborúellenességgel kezdődik. A *Záporos, folytonos levél* még főképpen a háború okozta szenvedés felpanaszlása, s az elrabolt boldogság visszaperelése. Az *Imádkozni próbáltam* formájával is jelzi írója tehetetlen iszonyatát: ima, végső menedék az emberi értelmén és erőn túli bűn uralma idején. De az egyik már 1914 decemberében megjelent, s a másik a háború első karácsonyán szakadt fel Kafka Margitól. Ez az időpont különös hangsúlyt érdemel.

Ma már — József Farkas könyvének³⁴ s néhány huszadik századi nagy írónk életrajzának³⁵ megjelenése után — tudjuk, hogy a háború első hónapjaiban ez a rettenetes és tehetetlen iszonyat is olyan erőt hordozott, melyet a mélyről fakadó társadalmi elégedetlenség táplált. „Istenem, a háború első hetei! Akkor még alig akadt köztünk olyan nagyokos, akit meg ne csapott volna a menetszázados, virágos mámor!”³⁶ — írja Tóth Árpád emlékezésében, s röstelkedő szavaival a kortársi magyar irodalom javát is jellemezni kénytelen. Még a századelő irodalmi forradalmának hívei közül is csak kevesen maradtak józanok a bódult világban: mindenki előtt most is a vezér, a legmesszebb látó, Ady; mellette Babits, Kafka és a némán tiltakozó Nagy Lajos.

A többiek lassan, tragikus kerülők után zárkóztak fel hozzájuk. Ignotus, 67 felől nézve a magyar jövőt, a monarchia létkérdésének látja a háborút. A vele rokonszellemű Fenyő Miksa a retorikai tankönyvek lapjain szeretné olvasni hadüzenetünket és von Stein főszállásmester néhány hadijelentését. Kiss József versei nagy seregével vonul a frontra, s az a vágya, hogy serege élén fiatal hadnagyként küzdhessen. Bródy és Schöppflin röstelkedik, mert csak néző

³³ Lelkes dolgoknak lelkesültjei. Pesti Napló, 1918. 288. sz.

³⁴ Rohanunk a forradalomba. Bp. 1957. — JÓZSEF FARKAS lépésről lépésre követi a háborúellenes magyar irodalom kibontakozását, így a következő áttekintő részletekben első sorban az ő megállapításaira támaszkodtam.

³⁵ NAGY PÉTER: Móricz Zsigmond. Bp. 1954. KARDOS LÁSZLÓ: Tóth Árpád. Bp. 1955. CZINE MIHÁLY: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp. 1960.

³⁶ Idézi KARDOS LÁSZLÓ: i. m. 175.

lehet a nagy erőpróbán. Zuboly nem fogadja el a felmentését. Balázs Béla önként megy a frontra s „nagyak, szentnek, az örök elementumok világából valónak” tekinti a háborút. Még Tóth Árpád is pironkodik — bár csak magánlevélben —, hogy gyenge teste nem alkalmas a frontszolgálatra.³⁷ Sokan, kezdetben még Juhász Gyula is, a 48—49-es szabadságharc folytatását remélik az oroszellenes küzdelemtől. Móricz Zsigmond pedig egészen különös utat járt meg a háború idején. 1916-ban ő írja meg a *Szegény embereket*, a világháború legmegrázóbb, legteljesebb magyar prózai képét, s 1914 őszén véres riportokkal kezdi az új világ ábrázolását. Mi magyarázza ezt a szomorú ellentmondást? Czine Mihály Móricz-könyvében igyekszik megkeresni a választ erre a kérdésre, s érvei tulajdonképpen az egész magyar irodalmi progresszió uralkodó hangulatát jellemzik. A *Sárarany* írójának meggyőződése, hogy a háborút a cárizmus robbantotta ki, s hogy a magyar katonák saját tűzhelyük megvédéséért és az orosz nép felszabadításáért egyszerre küzdenek. Sokáig az a hite, hogy a világborzalomból az elvénhedt Európa megifjodva kerül ki, s hogy az „emberiség lelkében felgyűlt tűrhetetlen érzéseknek kaotikus kiömlését” tanúsíthatja. Meghatódva és büszkén figyeli a magyar katonák muszáj-hősiességét, s elmerül a népi erők csodálatában.

S akad-e jobb eligazító a magyar társadalmi és politikai életben? Aligha. Ady fájdalmas keserőséggel írja Hatvány Lajosnak, hogy a magyar progresszív polgárság is „most milyen állatian ordítja a vért”. A szociáldemokrácia a háború mellé állt, s meghirdette a teljes fegyverletételt az osztályharc területén. „Jobb ügyért, nagyobb történelmi eszméért nem folyt nemes és drága vér, mint amilyenért most ömlik a lengyel és galíciai harcmezőkön. . .” — hirdette a *Népszava*,³⁸ a munkásság lapja. S ha kijebbb lépett a tájékozódni vágyó a magyar társadalmi haladás köréből, még sűrűbb háborús propagandával találta magát szemközt. Minden a háború „igazát” harsogta. Már évek óta fertőzte a levegőt a polgári gondolat: a kultúra felrisszítóje a háború. S most, hogy bénultan nézik a szörnnyű értelmetlenséget, a legjobbak már azt is látják, hogy az egész „modern” gondolat vétkes a háború nagy bűnében. Babits *veszedelmes világnézetet* talál valamennyi antiintellektuális irányzatban: legalábbis lehetővé tették, hogy az emberiség eltúrje az oktalan iszonyatot.³⁹

Ebben a homályban valóban világító fáklya volt Ady Endre. Tisztán látott, és messzire látott. Olyan igazságot hirdetett a háború első percétől kezdve, amelynek felismeréséig akkor csak az orosz boldsevisták jutottak el. Már évekkkel előbb figyelmeztetett, hogy a társadalmi haladás ellenségei a forradalmak ellenébe akarják kirobbantani a háborút. A világragédia előestéjén írta az *Elhanyagolt véres szívünket*, melyben keserűen panasolja: „ha harcaink parázsa lobbant, Világok gyúltak ki, Sohse tudott az igazsághoz Igazunk minket eljuttatni.” Itt is váteszi erővel néz a történelem díszletei mögé, s egyetlen gesztussal söpri félre a háborút igazoló teóriákat: „Harcunk a magyar Pokollal van. . . Ez vesztünk vagy győzelmünk: Sorsunk.” „Tegnapról hív tanú”-nak idézi magát „harsos igét” hallatni újra. Egy percig sem vállal közösséget az új „élettel”; az „életből kikényszerültek”, a halottak élére áll. S „kossarazott szájjal, lefojtott tudóvel” hirdeti az ember igazságát az embertelenségben.

Ítéletével — legalábbis a háború első hónapjaiban — egyedül állt. Babits ugyan közvetlen utána hallatta tiltakozó szavát, s 1915 elejétől kezdve a többi társ is kezdett ébredezni a „menetszázados mámor”-ból. De egyelőre csak az egyetemes humánusmót, az emberi méltóságot féltették a háború *bűnétől*, s csak a pusztulást, a szenvedést panaszták. A *bűnöst* nem keresték, vagy ha fel is tették Ady kérdését — kiért? miért? —, bénultan álltak az „értelmetlenség” előtt.

1915 végéig Kaffka Margit háborúellenességét is ez a pacifista szellem hatotta át. Az életellenesség, a szenvedés, az értelmetlenség felpanaszlása, az egyszerű emberekben megkövesedő közöny ábrázolása, a háború rontó hatásának felismerése, az egyéniséghez vissza-

³⁷ KARDOS LÁSZLÓ: i. m. 176.

³⁸ 1914. aug. 31.

³⁹ *Veszedelmes világnézet*. 1917.

menekülő költő szava még mind a tehetetlen iszonyat megnyilatkozása. De e másfélév termésében is van valami, ami olykor keményebb teszi az író panaszos hangját: a háborús teóriák elutasítása, s a tiltakozás tudatossága. Kaffka a nacionalizmus fertőzött légkörében írta le: „azé örökre a föld, ki túrja s rátapad élete.”⁴⁰ S már akkor meggondoltan jelentette ki, amikor tiltakozása még nem izzott lázadássá: „e szörnyű háborút egyénileg bár legiszonyúbban megszenvedjük, mégis a jövőendő magyar kultúra, magyar élet jobbrafordulását nem ettől várjuk; hanem magunk és ezreink súlyos és becsületes munkájától jó sokára e szörnyű, véres zsilip elmúlása, nyomai eltörlése után.”⁴¹ Ez a cikk már azt is jelzi, hogy túllát egyéni veszteségein: amikor bele akar szólni az Ady—Rákosi-vitába, nemcsak a tiltakozás: a tetterő is munkál lelkében. Ebben az időben írja Bölöni Györgynek: „Nagy örömmel értesitem, hogy uramat harcéri szolgálatra képtelennek mondták itt ki. . . Természetesen nagyon boldog vagyok; de azért gyűlöletem a most történő világbutaság és világgonoszság ellen nem kevesebb. . .”⁴²

1916—17-ben új kép fogad bennünket a háborúban, a háborúellenes magyar irodalomban s Kaffka műveiben is.

1916 nyarán négy száz kilométeres szakaszon nagy orosz támadás indult, amely Luck vidékén áttörte a Monarchia védővonalát, és néhány hónap alatt teljesen szétzüllesztette az osztrák—magyar haderőket. Ugyanekkor a német hadsereg nagy nyugati offenzívája is összeomlott Verdunnél. Közben a frontok is bővültek: 1915 májusában Olaszország, 1916 nyarán Románia lépett a háborúba az antant oldalán. A háborús veszteségek óriásivá nőttek. A magyar uralkodó osztályok romlottsága és háborús bűne egyre nyilvánvalóbbá vált. A hadiszállítók mind szemérmetlenebbül szedték a véres hasznot, a közellátás napról napra nyomorúságosabb lett s az elégedetlenség nőttön nőtt. Antimilitarista csoportok szerveződtek, s a háborús „fegyelem” terrorja alatt halmozódtak a népi megmozdulások felé hajtó erők.

A háborúellenesség olyan mértékűvé nőtt, hogy a háború urai is békeszólásokkal igyekeztek megteremteni céljaik elérésének feltételeit. A vérontás befejezésének sürgetése a háborús propaganda részévé vált.

Kaffka „hitfelekezetére” tehát egyszerre hatott — vonzásával és tasztításával — a zaklatottabbá vált háborús élet és a „hivatalos” békesürgetés. Sok író az élet és a frázis egyszerre figyelmeztetett, hogy új feladatok születtek. Tettet követelt az idő. 1916-ban születtek az első „tett értékű” művek, melyek már pontosan mutatják, hova kell irányítani a szenvedők gyűlöletét. Ekkor írta Móricz a *Szegény emberek*et, s ekkor került Ady közelébe a háborúellenes küzdelemben többek között Karinthy Frigyes, Juhász Gyula, Tóth Árpád. És Kaffka Margit.

Kaffka tudta, hogy az ő háborúgyűlölete máshonnan fakad, mint az új „békeapostoloké”. Róluk szólva jelenti ki büszkén: „Ma már. . . mindenki úgy vélekedik róla (a háborúról), mint mi vélekedtünk kezdetől fogva, de egy kicsit késő már.”⁴³ S még inkább róluk beszél az a gúny, amely az *Asszonyzsúr*-ból árad: „megjelent a szerb hadüzenet. . . — mondja az írás katonaoorvos hőse — s egy hét múlva önök, istennőim, már behúnyt szemmel tájékozódtak a hadvezetés fogásai között, ismerték a Dreadnoughtok tonnasúlyát, számoltak a közelharc esélyeivel, s kicsinyelték a lovasság szerepét. Mielőtt először elvittek, emlékezem, önök biztosítottak felőle, hogy a háború. . . hogy is? . . . történelmi szükségszerűség. . . hogy kellett, és üdvös és meg fogja tisztítani a petyhüdt erkölcsöket. . . kérem — rendben van! Már mellüket verték, már vezekeltek és én ma (ó szégyen!) — nem vagyok önöknek eléggé pacifista.” Kaffka önérzetét itt nemcsak a morális fölény táplálja, ő nemcsak művei helyzeti energiáira hivatkozhat: tiltakozásának szenvedélye, keserűségének mélysége arra vall, hogy Ady hite fűtötte a háború első másfél évében is, amikor még nem jutott el a nagy barát igazságáig. De olykor közvetlen rokonság is felfedezhető háborút kárhóztató gondolataik, érveik között.

⁴⁰ Záporos, folytonos levél.

⁴¹ Néhány „levélre”.

⁴² BÖLÖNI GYÖRGY: i. m. 327.

⁴³ Levelei kislevelekhöz. Ny. 1937. I. 411—416.

Ha például a *Tünődés más költőkön* című Ady-jegyzetet olvassuk, lehetetlen felejtani az *Ime — ember* sorait. „Mondják — írja Ady — . . . hogy ez a háború népek háborúja. . . De vajjon miért hiányzik belőle. . . a Petőfik fejedelmi ágálása? . . . hogyan nem tudott ez a legnagyobb háború a lelkekbe valamit átlopni a boldogult szabadságharcok hangulatából. . . ?”⁴⁴ Kaffka így érvel: „A háború mint »művészi serkentő« — úgy remélem túl vagyunk mindnyájan ezen a hóborton! Nem, nem születtek új époszok a nagy Krupp szellemének segélyülhívásával. . . És java költőink közül egy sem írt vala ódát e harmadfél esztendőben zengeni szíve tajtékozóteliéből a »fene virtusokat«. . .” S megindul megkeresni az embert az embertelenségben.

Érthető hát, hogy megint csak az elsők között hallja meg az élet sürgetését. Már 1916 elején megjelenik *Két nyár* című kisregénye, melyben túllát az iszonyat sötétjén, és észreveszi a „nemzeti” háború mögött az „osztály”-harcot. S ettől kezdve valamennyi háborús témájú írását ez a felismerés hatja át: *Az első stációnál*, *A gép mellett*, a *Bölcs Fekete Péter*, a *Temesvárról* mind eme új társadalomszemlélet jegyében született.

1917—18-ban témáinak és szemléletének köre tovább tágul: megjelenik publicisztikájában a szocializmus gondolata és gondja. Itt az összefüggés könnyen felismerhető: ez az orosz forradalmak időszaka, s ez a magyar forradalmi erjedés kora. E két év nemcsak Kaffka műveinek világát rendezi át: hatását az egész progresszív magyar irodalom tükrözi.

Várnai Zseniről írt bírálatának elszánt szavai a februári orosz forradalom után két hónappal jelentek meg. A *Glosszák* tépelődő gondolatait a nagy októberi forradalom hírének elterjedésével egy időben jegyzi le. Az *Asszonyzsúr* kételyeit a magyar október előestéjén mondja el.

Kaffka tehát hűségesen figyel az életre s hamar meglátja, hogy a magyarság a szocialista forradalom közelébe került. De mint bármikor írói pályáján, most sem tudja csupán cikktémaként kezelni a társadalom gondjait. A szocializmus küzdelme benne is végbemegy. Csak hogy ebben a küzdelemben ő áll mind a két oldalon.

Mi táplálja kételyeit? Láttuk, a háború előtt éppen a forradalmi bukás élményeit rendezgette, az *Állomások* első változatában: végső következtetése fáradtnak, keserűnek, becsapottnak, katzenjammeresnek mutatja. Azóta sokat látott a szocialista forradalom felé sodródó magyar társadalmi életből — örökös vonatozása megannyi új élményt kínált —, de mit látott a szocializmusból? Vívódó cikkeinek két hőse s maga is a szociáldemokráciával azonosította a szocializmust, s a jövőt így sokszor joggal érezhette aggasztónak. A marxizmust aligha ismerte. Emlégeti ugyan Marxot, Bebelt, Liebknechtet, s a marxizmus néhány alaptételét — a társadalmi termelést, a társadalmi és szellemi jelenségek összefüggéseit, a tőkés társadalom belső ellentmondását stb. — de a megjegyzései mögött felsejlik töredékes elméleti ismeret aligha tudta eloszlatni benne azt a falanszter-rémképet, mellyel annyiszor azonosította a szocializmust a naiv tájékozatlanság. S még ennek a közvetítője is legtöbbször a revizionizmus volt; Kaffka, mint annyi pályatársa e divatos irányzat révén kapott némi tájékoztatást a szocializmus eszméiről. A *Glosszákban* pontosan kitapintható ez a káros hatás. A riport hőse a revizionizmus kategorikus imperatívuszát visszahangozza: „Hisz a zseniális, az apostoli Marx legsarkalatosabb teóriáit (például a tőkés társadalom magát tönkre tevő, önként felemészthető természetéről szóló teóriát) is meghazudtolta azóta az élet. . .” S mindemellett: Kaffka alkotó életének két évtizede az eszmék vándorlásának korszaka volt. Hány és hány félig megemésztett elmélet — amilyen az *Asszonyzsúrban* felbukkanó biológiai determinizmus — állta útját a józan ítéletnek! De a kételyek legmakacsabb táplálója az író magányossága. A „másokért élő” emberség nemes eszménye nem tudott kapcsolatot találni a nép felemeléséért küzdő tömegmozgalommal, és befelé fordult. Úgy látszik, még mindig nem oldódik merev individualizmuskultusza. Az *Állomások* önjellemzése 1917—18 Kaffkájára is érvényes: „Ő bele tudta magát élni. . . egy embercsoport érdekeibe, de azokat fejenkint ősmerte, jó szót váltott velük, látta és

⁴⁴ ADY: Jólások Magyarországról. Bp. é. n. 243.

szerette azt, amit dolgoztak. Milyen nagy haladásnak érezte magában akkor, hogy nem hazudott belsőleg, mikor a »Czéh« dolgai izgalomba hozták; de milyen kevésbé bírta ez az érzés a tevékenység indítani. . . Hát még *akárkiért*, ismeretlen mindenkiért. . . ?⁴⁵ S a háborús élmények még erősítették benne a keserű hitet: az ember csak önmagáért lehet felelős. Nehezen tudta felejtetni a háború első éveinek beteges lelkesedését, mely átmenetileg a tömegeket is magával ragadta. „Nem bírom tovább! Irtózatoss volt, hogy éreztem: nincs bennem egy hajszálnyi szánalom. Nem szabad így nézmem őket, kik alakra hozzám hasonlók. El közülük a magányba. . . !⁴⁶ Ezek a sorok a háború elején íródtak, amikor sokak lelkét — például Kosztolányiét is — nyomasztotta ez a keserűségérzés. De Kaffka világnézetét a háború fordulójának idején is jellemzik. Ekkor írja Schöpfung Aladárnak: „agyoncsap a bizonyosság minden nap és egész komoly válságom ez a komoly megösmérés, hogy *csak* gaz, *akárhova-vezethető* buta állatfalka van, minden állatnál rosszabb, semmibb, ösztöneit veszttett s még esztelen, suta; s van egy milliomodrész kisebbség; ennek háromnegyede erős, önző übermensch, teljesen lelkiösmeretlen és hatalmat akaró; a másik egynegyed rész *eszes* lény pedig érzéssel, lelkiösmerettel, skrupulusokkal és rezdülésekkel megvert szegény, szerencsétlen Krisztusfélék, magánosak. . . !⁴⁷

Ezért lehet a *Glosszák* és az *Asszonyzsúr* Kaffka és egy nem is olyan régen élt, jelentős magyar típus világnézeti fordulásának hiteles dokumentuma.

S ezért férnek meg a tisztázó írások között, illeszkednek a *Vasúton*, a *Cselédek nélkül*, a *Lelkes dolgoknak lelkesültjei* nyugodt szavaihoz, bízó hangulatához. Kaffka ezekben is az életre figyelt: maga a valóság adta meg a választ sok nyugtalanító kérdésére — a népi tiltakozással, a tömegmozgalmakkal, az új típusú ember megjelenésével, aki már akar és tud is változtatni sorsán, s végül a forradalommal. Még folytatja a belső vitát, de ez már a forradalom felől nézve is *első* tisztázás. A polgári forradalmat üdvözlő cikkében már nem a kétely: az aggodalom szól belőle; az új rendszernek óvnia kell magát a morál nélküli karriervadászoktól. Egyik magánlevelében az új hivatal lélektelenségét panaszolja, s ha élessé válik is a szava, gúnya a nagy politikai fordulat kullancsaira, a helyezkedőkre irányul: „az igazi meggyőződéshez nem fontos a párthoz tartozás, ugye ezt mi is így gondoljuk; ahhoz pedig három emberöltőnyit kellene ugrani ennek a szerencsétlen földdarabnak és nemcsak intézményes látszataiban, hanem embereiben gyökerestül megváltoznia —, hogy olyan emberek is meg tudjanak élni itt, akik a hivatott mesterségüket, született és vállalt dolgukat tudják és azt gyakorolják; itt még sokáig lesz úgy, hogy reápolitikusknak és reálszociológusnak kell felcsapni, hogy az ember, teszem, kutyapécér lehessen; s alig fontos, hogy jól tud-e kutyát nyúzni.⁴⁸

De ezeket az aggályos gondolatokat már a bizakodás, a tettvágy, a segíteni-akarás egészséges árama veti fel Kaffka Margitban. Amikor látja maga körül az ország hullámozóvá vált életét, maga is kilép meditatív magatartásából: *Mi elhibázott egzisztenciák*⁴⁹ és *A könyvek ügyéhez*⁵⁰ című cikkeiben már a napi élet politikai csatározásaiba igyekszik beleszólni. Közvet-

⁴⁵ Állomások, II. kiadás. Bp. 1922. 336.

⁴⁶ Lírai jegyzetek egy évről.

⁴⁷ OSzK Levelestár.

⁴⁸ Kaffka Margit levele Halasi Bélához. OSzK Kézirattár. Analekta.

⁴⁹ Pesti Napló, 1918. 163. sz. — Kaffka Margit itt Tisza István országgyűlési beszédére utal, mely a választói jogreform törvénytervezetének vitájában hangzott el 1918. július 12-én. Tisza, aki ellene volt a nők választói jogának, ebben a felszólalásában hosszasan fejtegette, hogy a választói jog és általában a társadalmi, politikai tevékenység kiszakítja a nőt természetes életkereteiből, a családból. „Fájdalmas”-nak tartotta, hogy egyre több nő kényszerül önálló munkára. „Félművelteknek” minősítette a női egyenjogúság harcosait. Kaffka nem elégszik meg az utalással, külön-külön is tollhegyre veszi Tisza konzervatív megállapításait. Némelyik gondolata — például az, hogy a nők nagyszerűen megállták a helyüket, amikor a háború nyakukba zúdította a harcerekre dobott férfiak munkáját is — egybehangzott az ellenzéki képviselők érveivel.

⁵⁰ Pesti Napló, 1918. 226. sz. — A cikk a Fővárosi Könyvtár ellen folytatott hajszáritéli el.

lenül halála előtt anyjához írt híres levelében már minden fenntartás nélkül tesz hitet a társadalmi forradalom igazsága mellett: „Azok az úri családok, akiket emlegetsz sajnálnivalók, igaz; de sok száz éves bűn kezdi magát megbosszulni sorsukban. Ugyan gondoltak e valaha arra, hogy a paraszt is ember, hogy a gazdasági cselédnek is rendes, egészséges, tiszta és csinos, külön házra van igénye a munkája után, hogy minden tanyán legyen iskola, kórház, doktor, patika és népkönyvtár? Állati létben hagyták a szegény páriákat. . . Jászivai keveset találkozzunk: nem is vagyunk egy hiten, én szocialista vagyok, ő polgári radikális, amit fából vas-karikának tartok, s őt magát nem túl nagy lumennek, bár egyénileg feddhetetlen, jóhiszemű és tisztességes embernek. A feleségével régebben igen jóban voltam, de most ez is lazul: a forradalom előtt egy héttel itt volt nálam és nyolctól tizenegyig vitatkoztunk eléggé keményen. Azt mondta, sohasem volt antidemokratább, mint most. Íme, így demoralizál a gazdagság: a hivatalos népboldogító felesége mégis csak egy tizezer holdas nagybirtokos nő, hogy is tudhatna másképp gondolkodni.”⁵¹ Nyugodt és tiszta tekintetű. Kísfiához írt utolsó levelei a józan ítélet megnyugtató hűsét árasztják: „Magyarország területe nem maradhat a régi épségben, de ezen ma már késő sopánkodni, inkább azon legyünk, hogy a megmaradt kis magyar szigeten igazi rend, becsületes munka, népuralom (demokrácia) legyen és helyes, igazságos törvények megakadályozzák, hogy megint azok legyenek uralmon, akiknek műve ez a pocsék öt év volt, s akik készek volnának 20 év múlva, »bosszú« címén vagy más címen megismételteni a szegény emberiséggel. Ez a ti dolgotok lesz, hogy ne engedjétek. . .”

Nagy idők jönnek és nagy változások — írja ugyanitt. Jól jószolt, de a nagy időket már nem érthette meg. Félbeszakadt gondolatait, belső vitáját nem folytathatjuk, s fel se tehetjük az izgalmas kérdést: merre haladt volna tovább? De a várható proletárdiktatúráról leírt, egyetlen megnyilatkozását érdemes idejegyezni: „A vagyonek Kobzástól reszketnek ezek mind, hogy túlságosan pirosra fordult hamarosan a dolog színe. Hisz' ezt én nem óhajtanám túl hamar, mert az ország nagy többsége teljesen előkészítetlen. A pestiek nem akarják hinni nekem, hogy Rákospalotán már azt sem tudja a paraszt, mi a szocializmus, kommunizmus lényege. . . itt még tíz-tizenöt évi munkára volna szükség s komoly agitációkra. . . De vajjon úgy gondolkoznak mások is: mint én, vajjon lehet-é majd a szenvedélyeket fékentartani?”⁵² Az aggodás szavai ezek is, de felelősségteljes, nyugodt, józan, jóindulatú szavak.

Дьёрдь Боднар

МАРГИТ КАФКА — ПУБЛИЦИСТКА

Последние обемистые произведения Маргита Кафки: «Этапы» и «Муравейник». В обеих работах описывается тягостная жизнь, но в обеих автор безропотно говорит о будущем и о возможностях развязки. Оба романа вышли в 1917 году, а 1 декабря 1918 года Маргит Кафка уже умерла. Годы первой мировой войны и революционного брожения оказывали весьма значительное влияние на жизнь и писательскую деятельность Кафки, но это влияние, именно в такое тревожное время, так скоро не могло дозреть до беллетристических произведений. «Освоение» новых пережитий намечается всего только несколькими стихотворениями, новеллами и одним небольшим романом. В остальном развитие писательницы в эти годы представлено лучше всего ее публицистической работой. Настоящий труд рассматривает именно эту ценную публицистическую деятельность: анализируются первые журналистские попытки Кафки, решающее влияние войны, которое привело к страстным статьям, опубликованным в газетах *Вилаг* и *Пейтти Наplo*, и в журнале *Эстенде*. Настоящий труд следит за идеологическим развитием Кафки начиная с пацифистского протеста до приветствия революции; разыскиваются биографические корни мировоззренческого развития и обнаруживаются связи между публицистическими работами Кафки и современной ей прогрессивной венгерской литературой, в частности, сродными стремлениями Литературного круга журнала *Нюгат*.

⁵¹ Idézi RADNÓTI MIKLÓS. Kafka Margit művészi fejlődése. Szeged 1934. 85.

⁵² Levele édesanyjához. Idézi RADNÓTI MIKLÓS: i. m. 86.

BARTA JÁNOS

MIKSZÁTH-PROBLÉMÁK

(Második közlemény)

3. Művészi eszközök és stilizálás

Az esztétika két egymást kiegészítő tétele szerint minden művészet a valóságot tükrözeti — és mindenfajta művészi tükrözés stilizált tükrözés; a művészet az életet stilizáltan adja vissza. A nagyepikusnál, akinek az életet extenzív bőségben kell ábrázolnia, érdekel bennünket maga az írói anyag, az élményforrások, a tapasztalatgyűjtés módja — de érdekelnek azok a szűrők is, amelyeken anyagának át kell mennie, hogy regény vagy elbeszélés legyen belőle. Milyen e tekintetben az író szándéka? Türekszik-e arra, hogy nyersen a hétköznapi közeli maradjon, mennyi szubjektivitást engedélyez magának, milyen fokú irodalmiságot igényel; eredeti teljesítményébe mennyi hagyományt olvaszt be — ilyen és hasonló kérdések merülhetnek fel a konkrét elemzés során.

Egyszer, egy korai cikkében, Mikszáth is nyilatkozik, a maga játékos módján, élmény és megírás viszonyáról műveiben. Teleki Sándornak, az amatőr-írónak bókol A kis hűgom virágai-ban (A saját ábrázatomról 20. l., 1881), s igazabb, jobb írónak mondja önmagánál. „Noha én sokkal öregebb író vagyok ő nála, még sincsenek annyi emlékeim, mint neki, aki mit ír, előbb átélte s ki sokat élt át, amit meg sem ír, míg én sokat írok, amit át se élek. Könnyű neki igazabbnak, jobbnak lenni.” A modern realizmus általában megköveteli az elsőrendű, személyesen átélt írói anyag túlsúlyát, s vannak bizonyos követelményei az anyagszerzés módja tekintetében is: ismerjük az adatokat a nagy franciák és a nagy oroszok rendszeresen végzett, csaknem tudományos jellegű megfigyeléseiről. Mikszáth nem tartozik ehhez a típus-hoz. Nem rendszeresen, inkább ösztönös átéléssel gyűlik az anyaga. „Nem az az író, aki noteszbe gyűjti a téma körül végzett megfigyeléseit, gyűjti könyvekből az adatokat s lesi a tájszavakat a nép ajkáról.” (Rubinyi.) Viszont a kortársak egybehangzóan azt állítják, hogy jó megfigyelő volt. Feszty Árpádné, aki a Jókai-házban ott volt a nagy irodalmi és politikai vendéglátásokon, s aki később le is akarta festeni Mikszáthot, kevéssel annak halála előtt így ír róla: „Arcán látszott: szenved azáltal, hogy kénytelen mindent a maga túlzott realitásában látni. Kínozta, fájt neki két gömbölyű és mégis beretvaéles szeme.” (Akik elmentek, 51. l.) Ugyanezt az éleslátást emeli ki benne Herczeg Ferenc is. „Irgalmatlanul éles szeme mindent meglát, keresztülüléz a kőfalon, beelát felebarátai zsebébe és veséjébe. Munkaszünetet nem ismerő agyveleje mindent megőröl és elraktároz.” Ő maga beszél egy helyen arról: mennyire döntők az író életében azok a benyomások, amelyeket gyermekkorában szedett össze. Az önkénytelen, ösztönös élménygyűjtés valóban megindul már gyermekkorában: a felvidéki falucska és a környező erdők-mezők alakjainak, tájainak bevéssével; folytatódik a gimnazista-évek alatt Selmecebányán és Rimaszombaton; számos eredeti elemet ad a rövid megyei szolgálat és ügyvédjelöltködés. Szeged nagy szerepéről megint ő maga tesz vallomást, alkalmasint egy kis szépirói túlzással: „Szegedet írtam harminc év óta. Itt szedtem fel az anyagot, amely munkáimat képezi.” A pesti parlamenti szereplés a tapasztalatok új forrásait nyitja meg, — s okkal-móddal alkalmat ad a szemlélet elmélyítésére is.

Csakhogy élményszerzésének reális jellege felől éppen a híres Országgyűlési Karcolatok ébresztik fel kételyünket. A Pesti Hírlap harmincéves jubileuma alkalmával visszaemlékezik arra: hogy lett belőle parlamenti tudósító. Ezúttal nem a kabát-otftelejtés anekdotája érdekel bennünket, hanem az érett író utólagos számvetése és önkritikája: „A Karcolatok írásában hovatovább megcsappant a termékenységem, mert minél jobban kezdtem megismerni a Házat, a képviselők, miniszterek belső ábrázatát, annál kevesebb lett a megírási anyagom. A termékenységnek a tudatlanság a legjobb melegágya. Míg fantáziából dolgoztam, könnyű volt, de most már csak az igaz vonásokat és a mélyebb megfigyeléseket tartottam érdemesnek megírni. Karcolataim tehát nyertek komolyságukban, de veszítettek mulatságos voltukból, s legalább négyszer annyi fáradságomba került megírásuk, mint mikor még színes ráfogásokkal cicomáztam fel alakjaimat.” (Eml. 582.) Ha Móricz gyaloglásait és Mikszáthnak a parlament folyosóin vagy a szabadelvű klubban eltöltött délutánjait és estéit mérlegeljük, azt kell éreznünk: Mikszáth élményszerzése, különösen érett korszakában, csak látszólag közvetlen és széleskörű, — valójában egy elég szűk körhöz tapad: képviselő- és újságíró-társaihoz, vendéglői törzsasztalának tudós vagy politikai tagjaihoz. Az írói nimbusz nála is olyan helyzetet alakít ki, aminőről ő számolt be Jókai-életrajzában: ahol megfordult, mindenki neki hordta az „írói” anyagot; minden érdekes történettel őt keresték. „Az ország minden részéből összesereglt politikusok százával hordták össze számára a novella- és regénytárgyakat, motívumokat és érdekes típusok rajzait” — írja a felesége. Mint láttuk, élőszóban is kitűnő elbeszélő; fiatal éveiben a megyén nem is láttak benne mást, mint jókedvű anekdotázót, csipős tréfacsinálót. Megint Fesztyné, a Jókai-vacsorákról: „Sok komoly dologról folyt a szó, de mindennek Mikszáth-anekdotája lett a vége. A legtudósabb, komolyabb, fontosabb vagy fontoskodóbb emberek is elhallgattak, mikor a furcsa görbe száj mozogni kezdett.” Ez a közvetlenül megfigyelt mozzanat példászerűen mutatja meg Mikszáth íróművészetének első stilizáló stádiumát. Ha érintkezik is a valósággal, öntőformagyánánt már eleve készentartja számára az anekdotikus kereteket. Már a hozzá áramló anyag is tartalmazhatott, a való élet álarca alatt, sok kész elemet az iratlan irodalmiságból: adomákat, vándor-anekdotákat, hagyományos eseteket és példázatokat — másrészt benne is ott éltek már eleve a klisék, mese- és anekdotáképletek, amelyek a közvetlen élményt magukhoz idomították. Lesz módom még bővebben utalni rá, hogy Mikszáth keresetlensége és látszólagos irodalmiatlansága alatt raffinált irodalmiság lappang; ez bizonyosodik be anekdotizmusa kapcsán is. Noha elbeszélő modorában minden élményszerűvé válik és eredetinek látszik, irodalomtörténészeink számos olyan kölcsönzésre mutattak rá, amely a nagy nemzetközi vándor anekdota-kincsre vihető vissza. (György Lajos: Tártytörténeti jegyzetek M. anekdotáihoz, Itk. 1932. — Scheiber Sándor: M. K. és a keleti folklór; I. még a Krk. jegyzeteit is.) A stilizáló, csaknem montázs-technikát az olvasó észre se veszi; a történet a legnagyobb valóságosság látszatával bír, mint pl. a *Bagi uram jrakkban*. A puritán csongrádi parasztnábokkal Mikszáth személyesen is megismerkedett, — de amikor az öreg a neki tulajdonított esetet elolvasta, tiltakozott az ellen, hogy valótlan-ságokat írjanak róla: „Az anyja hitit, mondjátok meg annak a Mikszáthnak, hogy ne írkaljon rólam összevissza minden bolondot.” Az »egyél ruhám« ui. ősrégi, keleti eredetű vándor-anekdota, amely a híres tréfacsináló Naszreddin hodžsa alakjához van kapcsolva.

Azt természetesen nehéz eldönteni: mi az, ami ebből a — jórészt nemzetközi — kincsből írásos úton, esetleg a magas irodalmon keresztül jutott el Mikszáthhoz. Az anekdotikus, folklór- vagy iratlan jellegű elemekhez ugyanis határozott irodalmi motívumok társulnak, jórészt olyanok, aminőkre a kaland-romantika kapcsán már kitértem: kihallgatás, leskelődés, levél-elfogás, rab-szöktetés, földalatti alagút, különös vetélkedés stb., stb. Jó Mikszáth-ismerők egy-egy művén belül is csóstül ismerik fel azokat a motívumokat, amelyeket ő maga már ismételtelen felhasznál. Rubinyi szerint: kedvelt motívumai mindegyre megismétlődnek, visszatérnek költészetében: „A fekete város első kötetének első felében a következő kedvelt motívumai találhatóak: a gyermek-elcserélés, a »Ne félj Mátyás«-motívuma, a vallomásra bíró kísértet,

az elfelejtett rab stb.” A Krk. rámutat a Beszterce ostromából a Szent Péter esernyőjébe átkerült azonos motívumokra; általában másutt is számbaveszi az ilyeneket, mint pl. a 15. kötetben, a Mindenki lépik egyet jegyzeteiben.

Ez a félig iratlan, olykor irodalmi motívum- és epikum-kincs tehát az első stilizáló közeg Mikszáth írói alkotásfolyamatában — ez még csaknem független az író személyétől. A legfőbb stilizáló közeg ebben a világban magának az írónak az egyénisége. Mikszáthot nem szoktuk a szubjektív epikusok közé sorolni. Még akkor sem okvetlenül személyes, amikor elsőszemélyben vagy önmagáról beszél; igazi lírai hangja ritka. És mégis ő az az epikusunk, aki a valóságot erősen szubjektív stilizáláson, a maga egyénisége szűrőjén át ábrázolja. Az ő szubjektivitása nem lírában és vallomásokban tör magának utat, hanem bizonyos élettartalmak, motívumok, hangulatok, különösen pedig bizonyos esztétikai minőségek kedvelésében. Szó van itt egy jellegzetesen mikszáthi, alapjában romantikus életérzésről, amelynek alapját a természetességnek, a vitális melegségnek, a naiv bájnak, a közvetlenségnek a kultusza teszi. Nem a nagy szenvedélyek romantikája ez, nem is a pátoszé, hanem az idillé és az intimitásé, amelynek gyökerei valahol a 18. században vannak, a rokokó és a korai romantika természetélményében — amely aztán Mikszáthban némi biedermeier-színezettel is gazdagodik. Nem is annyira humanizmus ez, hanem naiv szenualizmus és finom romantikus beleérzés, amely a maga életanyagát átleskesíti, vitalizálja; mintha az író valamely virágzó tavaszi tájon a sarjadtó élet melegét és szagát, a szellő tapintó simogatását érezné. A legfőbb esztétikai kvalitás: a báj, kontrasztként jól megfér vele a különösnek, a mérsékeltlen groteszknak változata. Mindezek belülről, az író-ember igényeiből, élet- és érzelem-ideáljaiból sugároznak elő — és átjárják teljesen az írói anyagot, akárhonnan származik is az. Ezt tekintem én Mikszáthnál a mélyebb stilizáló folyamatnak.

Már a részletekben feltűnik néhány olyan motívum, amelynek nyilvánvalóan szubjektív hangsúlya van. A Jókai-féle Senki szigete vágyálmának felel meg az »elrejtett paradicsom«, amely vándorol egyik műből a másikba, s rendszerint tündéreket rejt magában (Kisértet Lublón, A szelistyei asszonyok, A sipsirica, A fekete város); a Mikszáth-hóst hányszor bájolja el, idegenben, utazás közben egy leány, aki valami ismeretlen, idegen nyelven énekel. Ki tudja, milyen fiatalkori emlék tör itt elő a maga fájó édességével. — No de ennek a mélyebb stilizáló folyamatnak igazi területei: az alakteremtés, meg a téma és a cselekmény kibontakoztatása.

Rendszerint fiatal leány kerül a bonyodalom központjába. Eddig is tudtuk, hogy Mikszáthnak voltaképp csak egy fiatal leánytípusa van, ezt vándoroltatja regényről regényre. Mindegy, hogy Trnowszky Apolkának hívják-e, Bélyi Veronikának, Kovács Ilonkának, Tóth Marinak vagy éppen Sipsiricának. Ennek az angyalian tiszta, naiv hajadon-típusnak megvannak az irodalmi előzményei is: a romantikában (nálunk Jókainál), a biedermeier árnyalatú korai realizmusban (főképp Dickensnél, akit Mikszáth is kedves inspiráló olvasmányai között említ); de alkotójuk lelkében is kellett lennie valami mély, titkolt serdülőkori szintnek, amely újra-meg-újra-való megteremtésében találja a gyönyörűségét. Ezek az alakok következetesen tartják az éteri szintet; nincs bennük semmi nyers földiesség; könnyed búbájból és gyermekies érzelmekből: odaadásból, parányi büszkeségből, problémátlan egyszerűségből vannak összeszöve. A fő esztétikai hatás, amelyre az ábrázolás irányul, a báj; ennek azonban megvan az a jellegzetessége, hogy egy-kissé mindenképpen külsőleges: nagyobb lelki mélységgel, komplikáltsággal, konfliktusokkal nem fér össze. Mikszáth különlegessége az, hogy fokozza szenzuális teltségüket, s olykor ha nem is erotikát, de egy kis pajkos vitalizmust csöppent a lelkükbe. Mind „megennivalók”; a szoknyájuk suhogása, a hajuk illata makacsul üldözi a költőt. Az Akli Búzavirága eleinte fiús típus, afféle kis kobold, majd durcás kislány, aztán egyszerre féltékeny nő lesz, fűrkész és kíváncsi, hogy végül a szemérmes menyasszonyágban állapodjon meg. A fiatal szerelmesek kötődése, amely egymásra-találásukat leplezi és leleplezi, nemigen szokott elmaradni; a lány megkérésének színjátéka számos változatban, mindig nagy kedvteléssel van kidolgozva.

Baj csak akkor támad, amikor Mikszáth ezt a szívéhez nőtt alakot nem a maga helyén szerepelteti, — amikor a belőle áradó hangulati hatások ellentétben vannak a mű alkatával, és az alaknak az egészéből adódó funkciójával. A legkiáltóbb példa: A sipsirica Johankája: az ismert naiv, bájos, üde leányalak behelyettesítése a pénzért eladott lány, a főúri barátnő s a bányamérnököt boldogító család szerető szerepkörébe. „Fitos orra volt, kék szemei szelíden világították meg girbe-gurba arcocskáját. Megfoghatatlan, mi volt rajta, ami az embert megbűvölte, de volt valami. . . Isten különös módon komponálja össze a női arcokat, odalehel valamit és ez a rálehelés teszi meg.” „Valami üde szellőcske jött vele az ő perkál szoknyáiban.” Apolka ez, újabb kiadásban, Otrokócsi Rozália előképe stb. A bökkenő az, hogy ilyen marad a csúfos eladás és elbukás közepette is. Előbb megjelenik a hat udvarhölgy: „a mitológia tünderei. . . egyik szebb, mint a másik, járásuk, tartásuk mintha zene volna”; jön a „szellő”, az „árnyék”, a „kényelem”, a Csongor és Tünde nemtői — s mindeme gyönyörűség kellős közepén jelenik meg a Sipsirica, mint az idill betetőzője: „mintha hús szellő támadna, pedig csak szoknyasuhogás, mintha új illatot lehelnének a virágok, pedig csak egy leány közeleg.” Találkozik Druzsbával: „De el is felejtettem mondani, szívceském, milyen szép vagy. Istenem, de nagyon szép vagy.” A kis „hercegisasszony”, a „napsugárka” pajkos bájjal „mutatkozik be” keresztapjának — mindehhez a hangulati előkészítéshez aztán sehogyse illik a hirtelen vallomás, amelyet még mindig színez a rokokó báj: „Olyan fehérféle suhant el arcán, mint mikor a rózsabimbóra valami elszáradt, keshedt falevél röptében ráveti árnyékát” — s a csábító nevét pajkosan súgja a tanár fülébe. „Olyan természetes, gyerekes volt, hogy sírni lehetett volna a kedvességén.” — „Látom, hogy a kisasszony még szeretőnek se tisztességes” — de najádnak, tündérnek kitűnően megfelel. Az író a maga érzelmi igényéhez stilizálta az alakot, de megsértette a realizmus egyik alapkövetelményét: az alak nem funkciójához van idomítva, túlkönnyű, romantizált és naivizált ahhoz a szerephez képest, amelyet hordoznia kellene. (Még egy kisebb arányú példát: a Beszterce ostroma Estellája minden bizonnyal nem tartozik Mikszáth legrokonszenvesebb nőalakjai közé, de a jellegzetes bájból, Mikszáth kackiás asszonyainak kedvességéből azért neki is jut eleinte — nem is kevés. Olyan ígéző, olyan kecses affektált ártatlanságában, „hogy az ember szerette volna agyoncsókolni”; akár mint lovagló nő, akár a parasztasszony-öltözetben „helyes egy jószág”).

Már a romantika, pláne aztán a dickensi korai realizmus odaállította az angyali hajadon mellé férfi-párját, a biedermeier-ideált: a feddhetetlen, nemeslelkű, tisztességes fiatallembert. Ha mármost ez az ismerős pár Mikszáthnál többször meglevenedik is (Apolka—Tarnóczy Emil; Veronka—Wibra Gyuri; Piroska—Buttler János; Inokay Mária—Borly Laci; Rozália—Fabricius) — a férfialak megmintázásában már nagyobb hajlékonyságot mutat. Olykor egy kicsit bohémesíti és operettszerűvé teszi (A beszélő köntös, Akli Miklós), máskor a külön „naturbursch” felé közelíti (Az eladó birtok); komolyabb igényű témáiban pedig már szakít a konvencióval, esetleg már az angyali hajadont se szerepelteti, vagy éppen a férfi-partnert teszi földibbé, realisabbá, végyes vagy negatív jelleművé (Noszty Feri; Mindenki lépik egyet). Akadnak a férfi-galériában is megismétlődő, sematikus-stilizált változatok, mint pl. a jószágos öregek, a durva külső alatt jószívet takargató különcök — de másfelől itt jobban tud szabadulni saját sablonjaitól, s megalkot néhány „pártosan” nézett, a realitás határán járó jellemet: az apa-Dóry és az apa-Noszty; igen figyelemre méltó ebből a szempontból az öreg Gáll a Prakovszkyban.

Finomabb elemzés persze a zsánerszerű férfialakokon is észreveszi a stilizáló kéz nyomait. Az átlagból mindenestre kiemelkedik Druzsba tanár úr, Mikszáth alakteremtő fantáziájának egyik kiemelkedő remeke. Van valami mély lélektani hitelesség abban, ahogy a naiv, őszinte moralitásnak ez a képviselője, a kötelesség fanatikusa és az „örök nőiesség” hódoló tisztelője harcossá, hőssé nő, belelovalja magát a botrány leleplezésének heroizmusába, s aztán szókimondása jutalmaként beleesik a fondor ellenfél csapdájába. De azért kissé mintha ő is kicsiny volna a szerepéhez; a hősiességhez adagolt Mikszáth egy-két csöppet, talán a kelletténél is

többet, abból a félszepségből és gépies együgyűségből, amely az ő különceinek esztétikai-jellemteni szempontjából az Achilles-sarkát teszi. Más bonyodalom közepette, de már tiszta stilizáltságban képviseli ezt a fajtát az Apró képek tudós ornitológusa. Könnyű észrevenni az alakteremtésben akaratlanul is kibukkanó disszonanciát, az esztétikai zavart Ferenc császár-nál (Akli Miklós); felemás szemlélet alkotta meg, felemás hangulatot hordoz. A főirányt a mű mesei, naiv alapszintje diktálja; éppen ezért Ferenc a cselekmény folyamán elsősorban a mesék jószágos, patriarchális uralkodója, aki minden galibát eligazít és boldoggá teszi a szerelmeseket. De aztán hébe-hóba más szemmel nézi, kissé szatirizálva félszeg, fukar, gépies bürokratának láttatja, az operettfigurához közelíti — megint máskor meg az egyszerű, fáradt ember iránt ébreszt még némi rokonszenvet is. A hozzá hasonló alakok is azt bizonyítják, hogy Mikszáth az életet erősebben stilizáló művészekhez tartozik; komoly problémái akkor adódnak, ha az alakot nem maga teremti meg, hanem készen kapja, és számolnia kell bizonyos hagyományokkal; ilyenkor nem mindig tudja a jellemet egységesen átgyúrni, magához idomítani. Idevág Ferencen kívül Buttler János és Görgey Pál is.

Elemezzük most Mikszáth művészi stilizáló eljárását a másik oldalról: a t é m a és a k i d o l g o z á s viszonyából. Témaválasztás tekintetében Mikszáthot nem jellemzi különösebb igényesség. Tudunk a magyar és a világirodalomban olyan epikusokról, akik egy-egy témához éppen a nehézsége miatt ragaszkodnak, valósággal küzdenek vele, hogy formába törjék és a benne rejlő művészi lehetőségeket kibontakoztassák. Mikszáthnak is keze ügyébe akad, különösen érett időszakában, egy-egy komoly lehetőségeket ígérő téma: a mániákus Pongrácz gróf, Zrínyi Miklós föltámasztása, Buttler János válópöre, A sipsírca főúri erkölcsbotránya. A két elsőről most legyen elég néhány futó megjegyzés. Legtöbbet talán a nedeci várúr furcsa egyéniségével bíbelődik, de előbb-utóbb itt is a Trnovszkyak és a szerelmespár romantikus története köti le az érdeklődést. Készülő Új Zrínyiásról ezt ígéri Mikszáth: „A középkori szokásokat akarom szembeállítani a mai modern felfogással, mert az olvasónak így szembeűnőbb, hogy a világ mennyit változott; bár alapjában a karakterek, bizonyos viszonyok közt, mindig ugyanazok voltak... A jelenlegi politikai és társadalmi viszonyokat, a modern institúciókat akarja rajzolni, hanem a Zrínyi Miklós egyéniségén keresztül.” Tagadhatatlan, hogy a kész műbe igen sok társadalmi szatira szorult; csak azt érzi az elfogulatlan olvasó, hogy az író ezt az egyáltalán nem tragikus mélységeket burkoló szatíráját körülbelül egyenlően osztja el a múlt és a jelen közt. Zrínyi hősiessége, eszmei nagysága nincs a műben érzékeltetve; alakja számos esetben kerül úgy fonák helyzetbe, hogy az olvasó rajta mosolyog, — ő lesz a szatíra céltáblája. A múlt és jelen elég kicsinyes mozzanatokban „ütkezik össze” — s nagyonis előretolakszik a gáláns szerelmi kaland. Többnyire egyszerűen arról van szó, hogy az író ki akarja használni a két kor összehasonlításában rejlő komikai lehetőségeket.

Komoly, eszmeileg súlyos, társadalomtükörzetetés szempontjából is jelentős témához jutott Mikszáth a Különös házasság esetében. (Esztetikai szempontból harmadrendű kérdés az, hogy a témául kapott családi legenda nem vág össze a kideríthető történelmi igazsággal.) Életművét végignézve: talán ez volt legkomolyabb témája — éppen abban a korban, amikor művészi igényessége is növekedőben van. Milyen sikerrel jár a téma megelevenítése? Maga a tárgy rendkívül nagy eszmei mélységet bírt volna el — Király István, Mikszáth-monográfiájában, ezt anticipálta is: „az igazi nagy pör, a haladásnak és reakciónak, a sötétségnek és világosságnak évszázados pöre.” Ha csak magát a témát nézzük, ez lehetőségképpen benne is van. „Csodálatos könyv a Különös házasság, az igazi hazafiság halhatatlan regénye... A nemzet haladó múltjának tiszta szép szava szólal meg a cselekményt végigkísérő lírai felhangokban, hogy ébressze a századforduló siket és sivár jelenét s minden időben melegítse a jobbrátörő szíveket.” Itt Király hangja emeltebb, mint Mikszáthé; igaz, hogy megszólal a regényben a Rákóczi—Kossuth—Napoleon-motívum, a forradalom és szabadságharc motívuma — de tisztára csak epizódyszerűen, még kísértő akkordnak is alig nevezhető intenzitással — a cselek-

ményben a hazafiság és forradalmiság egyáltalán nem játszik döntő szerepet; nem ekörül alakul ki a bonyodalom. Lássuk viszont a világhosszág és sötétség küzdelmét. Ez már csakugyan tengelye a cselekménynek, illetve az lehetne, ha Mikszáth oda tudná emelni. Megvan itt a kész, nem ő maga-stilizálta témából következő kettős fogyatékoság, — mindkettő különösen jellemző Mikszáthra. Egyik az, hogy a megadott konfliktushoz nem tudja az emberalakokat megteremteni. A legigazibb felvilágosultat, Medve doktort még az elején meghalattja; Buttler maga megint nem valódi hős, nem viszi vállán a nagy küzdelmet; jószándékú, passzív figura, inkább csak szerelmes; jóakarói küzdenek helyette, s egyikük sem árulja el igazában, hogy tudatában volna a harc egyéniölötti jelentőségének. Másrészt: a konfliktusból nem is tud igazi nagyarányú küzdelmet (poétikai értelemben véve) kibontakoztatni. Minden lehetősége megvolna a drámai cselekményvezetésnek; a regény első harmada: az apa kétségei, Buttler fellépése, az alaphelyzet felvázolása mesteri munka, de a válópör története már epikai szempontból nem több — krónikánál. A „szentencia”, „Császári és királyi napfény”, „A kedves Pyrker érsek” — inkább csak elmondják a küzdelmet, ahelyett, hogy megelevenítenék, a fordulatok gépiesen követik egymást. Emlegeti az ultramontanókat, a klerikálisokat, a reakciót — ezek az „eszmei” részletek egy kicsit mintha csak rá volnának varrva a cselekményre. — Arra elég utalni, hogy a részletekben meglehetősen mértékben érvényesül a Mikszáth-féle stilizáció: egy kis mesei báj Döry Mária alakjára is jut (az alvó Mária) — Buttler és Horváth Piroska szerelmi története amilyen harmatos, ugyanolyan szimplán naiv is; a cselekmény két nagy fordulatának: az erőszakos esketésnek és a végső kiszabadulásnak megelevenítése pedig a legvadabb romantika eszközeivel történik.

A téma-stilizálás legrikítóbb példája alkotás: A sipsirica. A Krk lehetségesnek tartja, hogy valamely akkoriban vagy előbb lezajlott erkölcsbotrány adta a téma magvát; az is elképzelhető, hogy a leleplezésére irányuló törekvést nem valami kesztyűs kézzel gátolták meg: a részleteket ezidőszert nem ismerjük. A mi mostani kérdésünk: mit hozott ki Mikszáth ebből a csírából, milyen szemlélettel elevenítette meg? A cselekmény központi alakja, a cím ellenére, nem a leány, hanem az anyja: Jahodovska; igazi ellentét az ő szavai, megjátszott anyai önfeláldozása és galád magatartása között jelentkezik; s az ő alakjához kapcsolódik az a félszeg, titkolt szerelm és csöndes hódolat is, amely végülis oly szörnyű csalódást okoz Druzsa tanár úrnak, a másik előtérbe állított figurának. Kettejüköz kapcsolva az író — esztétikai szempontból már modernül ható fogással — a voltaképpen cselekmény elé az első részben egy „előteret” épít; ennek két fő színhelye: a Fehér Páva vendéglő, és a budai gimnázium tanári kara. Az eszmeiség szempontjából döntő fonal: Johanka eladása és eltűnése, csak ezen keresztül, félig-titkolva, sejtetve jut tudomásunkra; ez viszont átvezet a második részhez, és módot nyújt Mikszáthnak arra, hogy a csiklandós történetet, önnön hagyományaihoz híven, enyhén kalandos utazás és nyomozás segítségével leplezze le. A véletlennek is jut némi rész ebből, mert mi lenne, ha a vén kéjenc kastélya nem az örökbehagyott birtokon állna? Ez a detektívzerű romantika sem okvetlen alkalmas arra, hogy az olvasó figyelmét a fődologra rögzítse. Esztétikai szempontból azonban okvetlenül díszszónásnak kell minősítenünk az előtércselekmény egész világát. A Sipsirica végülis lehet vendéglősné lánya, a vendéglőbe járhat törzsvendégként a gimnázium tanára — de ezen a réven nagyonis szóhozjut a hagyományos mikszáthi stilizálás. Teletömi a színteret zsáner-alakokkal, patriarchális idillt varázsol a vendéglő udvarára, feltámasztja a kulináris élvezetek kisvárosi-kispolgári világát: ezek a színek már hangulatilag sehogyse illenek a témához. Már ti. ha a témát a mélyebb cselekménysíkról fogjuk meg, tehát a leány-eladást, a leleplezést és a kegyetlen eltussolást vesszük alapszintnek, akkor az életkör, a szereplők, a hangulati hatások látszanak idegennek. Fokozottabb mértékben áll ez a második részre — amelyről a leányalakkal kapcsolatban már előbb is szóltam. Az eladott leány köré micsoda bűbajos mese-idillt varázsol; hogyan halmozza a kedves, behízelt egzotikus színeket! Mindez bizony egyáltalán nem elfogadható megjelenítési formája annak a gyalázatnak, amiről valójában szó van. Mikszáth itt lusta vagy kép-

telen volt a témához szabott konkretizálás teremtésére; mint a Krk kiadás utal rá, egyszerűen áttelepíti ide a Beszterce ostromából az Apolka tündérudvarát, szikrát se törődve azzal, hogy ideillik-e; sőt ráhalmoz még egy csomó romantikus kellék-motívumot is: a földalatti alagútát, a galambpóstat, az elvarázsolt kastélyt a maga ijedelmeivel. Amikor azt olvassuk, hogy Johankát kedvenc csemege gyanánt gyerekhússal táplálják, már a fejünket csóváljuk. Ilyen eszközei vannak a szende bakfis lezúllésének érzékeltetésére?

Itt az alkalom, hogy szóljunk a stilizálás legfinomabb, legszubjektívabb oldaláról. Nincs abban semmi különös, hogy az alkotó, a műalkotás létrehozója művében megtestesít, konkrétan megelevenít bizonyos esztétikai értékeket — minőségeket. (Az esztétikai minőségekre nézve I. Vanszlov könyvét.) Csak rendszeres esztétika vállalkozhatna arra, hogy az esztétikai minőségek teljes rendszerét vagy katalógusát összeállítsa; pl. az egyébként már teljesen elavult Volkelt-féle esztétika a szépnek, a jellegzetesnek, a rútnek, a tragikumnak, komikumnak, főnségnek és bájnak különféle változatait, példákkal együtt, elég bőven kifejti. Nos, minket most nem az elméleti alapvetés érdekel. Esztétikai minőségek szempontjából minden műalkotásnak, minden művésznak megvan a maga egyéni színezete: hányféle változata van pl. a komikumnak; a főnségnek, a bájnak; Botticelli fanyar, mélabús bájú angyal- és tavaszi tündér-alakjait sohasem téveszthetnénk össze Raffael Madonna-anyáinak földibb bájával. Ezek az esztétikai minőségek, hatásformák minden bizonnyal szubjektív gyökerekkel is bírnak — mégis a realizmus egyik követelményének érzem azt, hogy az író vagy művész — irodalomban természetesen az epikus vagy a drámaíró a maga szubjektivitásának, személyiségének alapján és köreiben maradva, ezeket az esztétikai minőségeket is a tárgyból, a témából, a maga művészi élményeinek objektív pólusából hozza ki — hogy ezek az esztétikai minőségek a külső valóság, a külső világ átéléséből fakadjanak. Az ilyen esztétikai-hangulati hatások valami különös lebegő helyzetben vannak a szubjektivitás és az objektivitás között; mégis az olvasó megérzi a különbséget, ha inkább az alkotó személyiségéből sugároznak ki a mondánivalóra. A mi klasszikus realistáink is, éppen a maguk művészi irányzatának talaján, állították fel azt a követelményt, hogy a témából kell a bennrejlő lehetőségeket kihozni. A nagyidai cigányok nyers, burleszk komikumának főforrása nyilvánvalóan a cigány-téma és a cigányélet; a balladahősök tragikumát sem lehet egyszerűen azonosítani Aranynak valamiféle tragikus életérzésével. — Nos: Mikszáth szubjektivitása, egész epikus művészetének elég erős szubjektív tényezője abban nyilvánul meg, hogy témáira, helyzeteire, emberalakjaira többnyire a maga lelkéből ömleszt rá az esztétikai minőségeket — s nem kívülről, a tárgyból fakasztja őket. Voltaképpen bizonyítéka ennek az, hogy ezek a minőségek korlátoit számúak és könnyen ismétlődnek. A hősietlen korban a groteszk komikummal vagy a naiv, meleg bájjal teszi alakjait érdekessé — voltaképpen ezek is romantikus hatások. — A mellékalakok enyhén groteszk komikuma, a leányalakok virágszerű bája, a természeti képek hangulati bensősége, a vitális melegség, a kaland izgalma stb: a kései Mikszáth kezében már kész receptté válnak. — A fekete várost olvasva már lépten-nyomon a korábbi művek motívumaira és hangulati hatásaira gondolunk és emlékszünk vissza. Mikszáthnak néhány nagy élménye az, ami így lépten-nyomon előbukkan.

Az esztétikai hatások oldaláról megismételhető az, amit már az elbeszélő hangnemmel kapcsolatban megállapítottam: olyan minőségeket él át, amelyek nem túlsok eszmei terhet bírnak el — mint ahogy alakjai sincsenek nagyobb, mélyebb tartalmak hordozására méretezve. Kínálkozna a párhuzam Kemény Zsigmond regényhőseivel, Arany balladahőseivel — még Móricz egyik-másik alakjával is. Viszont ez a szempont szükségessé teszi, hogy általánosságban szóljunk újból Mikszáth témaválasztásáról. Realizmusa egyik fő bizonyítéka gyanánt szoktuk tekinteni azt, hogy érett korszakában ismételtlen hozzányúl a dzsentri-témához, nagy művészettel ábrázolja a dzsentri hanyatlását és élődsiségét. Az irodalomtörténészek hozzá kell tennie, hogy ez a témakör akkor, amikor Mikszáth hozzányúl, nem vadonatúj a magyar elbeszélő prózában. Alighogy a dzsentrinek, az egykori nemesi osztály új rétegé-

nek vagy változatának kialakulása érezhetővé válik, már komoly vita zajlik le körülötte a hazai publicisztikában. (A nyolcvanas évek elején; az adatokat 1. Rejtő: Iványi Ödön, 70–80. l.) A vitában megpendített, nyilvánvalóan erősen életszerű problémák: a pusztuló nemesi birtok, a hitel és az uzsora, az eladósodás, az állami hivatalok megszállása, az új életpályákhoz való alkalmazkodás hiánya és a ragaszkodás a fakuló dicsőséghöz és a hagyományos életmódhoz, — mindez hamarosan szépirodalmi témává is válik, mégpedig nagyobb koncepciókban is. Nem vitás, hogy Mikszáth hasonlíthatatlanul nagyobb írói művészettel merít ebből a témakörből, de nem az övé az elsőség vagy az úttörés dicsősége, s ha az esztétikum körén kívülről szemléljük ezeket a műveket, a szándék komolyságában és a leleplezés kíméletlenségében, a problémák végiggondolásában is inkább előtte járnak Mikszáthnak, mint mögötte. Egyiket-másikat még emlegetjük ezek közül: Beöthy Károly *Béliját* (1875), Csiky Sisyphus *munkáját* (1892); de az elfeledettek is tanulságosak: Vértesy Arnold: *Az ugaroskarádi közbirtokosság* (1896), *A nyomorúság iskolája* (1878), Ábrányi Kornél: *Régi és új nemesek* (1881); még a magyar regény két, akkor már eléggé túlélt romantikus veteránja: Pálffy Albert és Degré Alajos is igyekszik a maga módján a korral lépést tartani. (Pálffy: *A Dabóczy-család* 1896; Degré: *A kék vér* 1870, *Itthon* 1877). „El van határozva, hogy e föld régi birtokosai kipusztuljanak: én esztelenül szembe akartam szállni a végzettel, de most megadom magam és nyugodtan, összetett kézzel várom beteljesülését...” „Magasabb kötelességek is vannak, mint pénzt szerezni és adósságot fizetni, s e magasabb kötelességek éppen minket illetnek születésünkkel fogva: Nekünk fenn kell tartanunk őseink dicsőségét, előkelőségét, kiválóságát, és első szerepet kell játszani a társadalomban.” (Csiky.) A vagyonos házasság, mint mentőeszköz már ismert regény-motívum (Pálffy, Vértesy).

Visszajutunk így előző, futólag kimondott megállapításunkhoz: témaválasztás tekintetében nem jellemzi Mikszáthot különösebb igényesség. Azaz: ne tévesszük össze a cselekmény érdekességét a téma igényességével vagy éppen mélységével. Ha a cselekményről a megelevenítő művészi eszközök fátylait levonjuk, ha a regény bonyodalmát az esetleg hozzáadott közéleti keretből kiemeljük, többnyire az egykori biedermeier és romantikus igényeket kielégítő témaváz marad a kezünkben. A fő motívum a szerelem (mindig első pillantásra!), a bonyodalmat az elválás vagy egymásratalálás adja; gyakori az össze nem illő párok motívuma: Hanka és a német ornitológus, Borly Laci és Inokay Mária, Lestyák Mihály és Cinna, a cigánylány. Komoly intrika vagy a szó szélesebb értelmében komoly ellencselekmény alig is szükséges: a szerelmi fonal rendszerint valami kalandos vállalkozásba szövődik bele, esetleg egy előre kitervelt helyzetfikció sodrásába kerül (aminő pl. Borly Gáspár furcsa mentőakciója) — s ezek támasztanak akadályokat, idéznek elő múltó válságokat a szerelmesek közelségében.

Ezek a témák nem is alkalmasak különösebb elmélyítésre. Nincs szükség lélektani problémák vagy komoly konfliktusok kibontakoztatására. Komoly konfliktuson azt értem, amikor hitelesen átélt lelki-jellembeli, erkölcsi vagy társadalmi erőik csapnak össze. Megesik, hogy egy-egy Mikszáth-műben a szerelmi motívum háttérbe szorul, legalábbis a már említett biedermeier-szerelmespár mellőztetik; a jellemek vagy társadalmi erőik harca itt is inkább a játékos fikció képét veszi magára (Új Zrínyiasz). Marad Zrínyi Miklós és Bobor ezredesné gáláns kalandja; Pongrácz István középkori kényúr módjára bebörtönzi a fiatal ügyvédet és elválasztja szerelmesétől, majd ő maga kezd a lány iránt öreges ragaszkodást érezni. Az öreg Gregorics elrejtí vagyona egy esernyő nyelébe, fia nyomozás közben beleszeret Veronkába és lemond az anyagi előnyökről — és így lehetne folytatni a Mikszáth-témák felsorolását.

Megpróbálom egy pillanatra elképzelni: mi lenne, ha ezeket a témákat a jó öreg Pálffy Albert vagy éppen Bajza Lenke mesélné el. Ezeknek és hasonló témáknak a század végefelé éppen az a végzetük, ha olyan műfaji keretekben és olyan írói szemlélettel adják elő őket, amelyek komoly valóságigénnyel járnak együtt. Ilyenkor a giccs elkerülhetetlen. És most megint azt a tapasztalatot tesszük: a látszólagos igénytelenség Mikszáthnál szorosan összeolvad

valami magasfokú művészi raffinériával. Tudja ő, hogy Bélyi Veronika, de még Katánghy Menyhért történetét sem adhatná elő Eötvös vagy Balzac modorában. Nem veszi át a témával a hangnemet, nem belőle bontakoztatja ki. Kevésbé adja át magát a témában rejlő érzelmi hatásoknak. Olyan elbeszélő magatartást vesz fel, amely az olvasóra rádiktálja a valóságigény leszállítását; olyan stilizáló eszközöket alkalmaz, amelyek már eleve játékosabb, művésziileg értve torzítóbb, a hitelességről tudatosan lemondó epikus atmoszférát teremtenek meg; ebben a légkörben a témából adódó érzelmi hatások elrejtve, titkon, a kétely és a kicsinyítés játékán át tükröztetve jelennek meg. Így éri el azt, hogy olyan témák, amelyek valószerűbb epikus talajon olvashatatlannak volnának, az ő előadásában a mágikus kor mesélőinek bűvöletét árasztják az olvasóra.

Ennek a varázslatnak jelentős eszköze, a szubjektív gyökerű stilizálásnak egyik fő forrása az, amit Mikszáth humorának szoktunk nevezni. Természetesen ide lehet kapcsolni a szélesebb értelemben vett komikumnak más, Mikszáthnál meglevő jelenségeit: a szatírárt és iróniát is. Nincs itt a helye, hogy részletes komikum-elméletet adjak. Elég talán annyiféle előrebocsátanom: vannak a nevetségesnek, a komikusnak elsődleges, spontán változatai, amelyeket maga az élet termel, mindenfajta író vagy művész közbejötté nélkül. A mindennapi élet is, szerencsére, gyakran megnevettet bennünket. A szatírizálás, ironizálás és humorizálás már nem spontán változata a komikumnak: emberi viszonyításon alapszik, értékek és értéktelenségek, erények és gyöngeségek viszonyításán, s — ami számunkra most különösen fontos — idővel állandó emberi magatartássá önállósulhat. Vannak „született” szatirikusok és humoristák, akik előtt az egész élet a humor és a szatíra tükrében jelenik meg. Különösen a humor lehet emberi magatartás, állandó, habituális valami — mégpedig többnyire úgy alakul ki, úgy szűrődik le az élet viszontagságai nyomán. Valamennyi humorelméletnek azonosak a sarkpontjai: előbb konfliktus van, sokféle lehetséges árnyalatban, pólusai: vágyak és valóság, emberi értéktudat és erkölctelenség, idealitás és torz életmozaikok, általában szorongató élethelyzet: csapások, bűnök, kudarcok, amelyek nyomasztóan nehezednek a lélekre. A humorban, magasabb síkon, ezek a kínos konfliktusok oldódnak fel, nem úgy, hogy önmagukban összezsugorodnak, hanem úgy, hogy a szubjektum fölibük emelkedik, súlytalaná teszi őket. Általában tudjuk, hogy a „humor”-ban valami könnyes, tragikus elem is van (Arany: „halandó létünk cukrozott epéje”; „nevetséges álarcában rejtett sírás”); azt, hogy a sírás megnyílni, előidézheti a lelkiert, a részvét, a szeretet; a torzban, fogyatékosban, tökéletlenben meglátjuk és megsajnáljuk az emberit, — a tragikumban a torz, komikus vonásokat — a nagy fájdalmat keserű kacagással győzzük le stb.

Ahány nagy humoristája van a világirodalomnak — mind megannyi egyéni változat. Mikszáth fiatalkorában megrögzött tréfacsináló gyanánt mutatkozott be. Kítűnő érzéke van az élet, a valóság spontán komikuma iránt — ezt bővebben dokumentálni fölösleges. A tréfacsinálás, a komikum szándékos felidézése arra vall, hogy kezdettől fogva hajlamos az élet jelenségeinek a nevetésben való feloldására. Humorának előzménye gyanánt föltétlenül ottvan nagy pesti letörése: írói öntudatának megcsúfolása, nagy pályakezdő terveinek és roppant nagy szerelemből kötött házasságának kudarca. De részint nem-harcos alkata, részint a kor hozta magával, hogy ez a humor, kémiai összetételét tekintve különleges egyéni produktum lett. Van is bizonyos skálája: nem éri ugyan el a Swifték maró szarkazmusát, de vannak keserűnyesebb hangjai; a másik véglet a Dickens-féle meleg részvét felé közeledik — gyakori irányzata a rezignáció, a „minden mindegy, úgysem lehet segíteni” közönye.

Ennek a Mikszáth-féle humornak aztán — éppen ez a mostani témánk — megvan a maga stilizáló hatása a tükröztetett életanyagra, az írói szemléletre. Önállósodva túl is lép a maga hatáskörén, és élményeit általában befolyásolhatja. Álcázza és különös színnel fűszerezi a maga lappangó, kicsit szégyellt naiv jóság- és tisztaság-kultuszát, de öncélúságra törve kicsinyítő, szkeptikus pletykálkodásra is fordulhat. Éppen a közöny, a rezignáció révén — nemcsak a groteszk, a komikum, a fura figurák iránti meleg részvéttel vegyül össze (Gregorics

Pál) — hanem súlytalanító, irrealizáló hatását szélesebb körben gyakorolja. Mint Aranynál a Bach-korszakban, elveszi súlyát a csapásnak, a nyomasztó élethelyzetnek — ez mutatkozik Mikszáthnak az önkényuralomra vonatkozó emlékeiben — de ugyanígy elveszi súlyát, komolyságát annak is, ami hitvány vagy éppen gonosz. Azzal, hogy Katángthyt a humor szemüvegén át nézzük, hogy Noszty Feri iránt egy parányi rokonszenvet is érzünk (nem is szólva a gavalérok-ról) — már le van tompítva az éle az emberi hitványságnak és a bűnnek. A humor bizony közel sodorja Mikszáthot a morális érzéketlenséghez vagy közönyhöz: az a magatartás ez, amely a cinizmus határát súrolja. — Lemérhető mindezeknek az érvénye akateremtésén és cselekménybonyolításán: hiszen ismert dolog, hogy — ami akkor már nem volt újság — meglátta és ábrázolta az uralmon levő osztályok hanyatlását — de nem alkotott belőlük egyetlen tragikus figurát, egyetlen abszolút gonosz vagy problematikus alakot sem.

Térjünk most rá művészi eszközeinek — legalábbis részleges — ismertetésére, s vegyük először szemügyre, mint epikusnak típusalkotását. A realizmusra, elemző hajlamánál fogva, az ún. sűrítő és kombináló típusalkotás a jellemző; típusainak (ezúttal csak az emberalakjait értve) a magja összetett, több vonásból van összegyúrva, s ezt a magot viszonylag változatos, gazdag konkretizálás tükrözteti. Példa helyett elég, ha Arany, Kemény, Móricz emberalakjait említem. A klasszicizáló irányzatok az elvonó-általánosító típusalkotást alkalmazzák, s elyszerűen nem törekszenek a konkretizálás gazdagságára. Így keletkeznek pl. a klasszicista drámák elvont, a papirosfigurákhoz közeledő, sematikus emberalakjai.

Mikszáth típusalkotó módszerének gyökereit a romantikában kell keresnünk. Első, leggyakrabban megfigyelhető lépése: az elszígetelés (ebben látom a romantikus típusalkotás egyik jellegzetességét). A telivér romantikában ezzel egyidejű a másik eszköz, a felnagyítás — amely a Mikszáth-féle romantikában már veszít az intenzitásából. Az alakot egyetlen, elszígetelt, uralkodóvá tett lelkierő, érzelem, szenvedély mozgatja — amely éppen egyetlensége révén valamennyire fel is van nagyítva. A Nosztyak, a Behenczyek svihákok és elősdiak, Inokay báró fatalista és közönyös, Borly Gáspárt a romantikus hűség élteti, a fiatal nőalakokat a szerelem, esetleg a féltékenység (A lohinai fű). Tóthné nagyravágyó, semmi egyéb. A szerelmes Tóth Mari egy gondolattal bonyolultabb, ő még igényes is, azt akarja, hogy ne a vagyonáért szeressék. Férfipárja Tarnóczy Emil, akinek ugyanez a „habókja”. — Van ezekben az alakokban, ha esetleg nem egyetlen erő mozgatja is őket, valami képletszerűség: ugyanazon vonások legfeljebb más-más arányban adagolva lépnek föl bennük. A beszélő köntös amorosójában már megvan a későbbi „hősök” léhaságának csírája; hasonló az eset a Két koldusdiákban.

Megint a típusalkotás romantizáló módjára vall az ismert jellem-fordulat gyakori alkalmazása. Filcsikből végül mégis kiütközik a részvét, Lapajt a duda-művészetben való büszkesége élteti, végül mégis feláldozza a dudáját (ez másfelől mutatja a kapcsolatot a fordulóponton épített cselekménytípussal) — Wibra Gyuriból, Marjánszky Mihályból a vagyonszerzés mögül kiütközik az önzetlen szerelmes. (Nem tudom, nem esett-e nehezebbre, hogy Noszty Ferivel nem tette ugyanezt. Megtette helyette Harsányi Zsolt.)

Mégis tagadhatatlan, hogy érett korszakában összetettebb jellemek alkotására törekszik. Különösebb összetettség még nincs ugyan Noszty Feriben, de az alapjellemet oly sokoldalúan konkretizálja, hogy a realista színezet tagadhatatlan. Elszígetelés helyett itt már inkább a sűrítést érezzük: az osztály különböző egyedi vonásainak egy alakba tömörítését. Kopereczky: az együgyűség és ravaszság, szerelem és karrierizmus furcsa keveréke, bár itt már megkérdéshetjük: csakugyan összefér-e egy alakban a primitívség és az a fölény, amellyel olykor Noszty Feri oktatgatja? Az öreg Döryt, az öreg Horváthot is többoldalúan, bőkezűbben ruházta fel. A fekete város, noha cselekményét tekintve vadromantikus mozzanatok láncolata, — talán valamennyi regénye közt a legnagyobb igényességet mutatja akateremtés dolgában; már Fabricius, a város becsületének fanatikusa, kiemelkedik a Mikszáth-féle amorosok sorából; különösen kiemelkedő Görgey Pál megformálása: a vélt gyermekcseréhez, ehhez a telivér romantikus motívumhoz fűződő lelki tusáit, a gyanú föltámadását, lassú növe-

kedését, romboló hatását már-már csakugyan realista elhittel ecseteli. Jelei ezek annak a növekvő igényességnek, amelyről alább még lesz szó. A romantikus emberszemlélet jelszava: az embert helyettesítő szenvedély, érzelem, modor — ebből igyekeznek az összetettebb emberlátás felé fejlődni. Mindezek ellenére még kései korában is szembeütközik, hogy a bonyolultabb emberábrázolási feladatok elől kitér. Noszty Vilmát igazán fura helyzetbe hozza: szerelmessé teszi, váratlanul megtagadhatja vele érdekből szerelmét, aztán, amikor már férjnél van, összehozza egykori szerelmével. Az ebből adódó jellemproblémát aztán egyszerre eljéti: Vilma a regény további menetében egyszerűen eltűnik a szemünk elől. Abból a néhány célzásból, amelyet itt-ott Vilmáról és Malinkáról eljéti (Feri a közgyűlés alatt, Vilma betegsége, a fényképezés) sem az olvasó nem lesz sokkal okosabb, sem a cselekmény kerekesebb. Csődöt mond az egységes jellemkonceptió Döry Mária esetében is: nem látjuk, milyenné alakul különös házasságában, hogyan reagál a pör fordulataira.

Még tarkábbá teszi Mikszáth típusalkotásáról és emberszemléletéről alkotott képünket az a hasonlóképpen romantikus eljárás, amely a típusból elhanyagolja a mélyebb, egyetemes vonásokat — s túlzóan az egyszerűekre támaszkodik: a *különc*, — *zsáner*-figuráknak se szeri, se száma műveiben; az irodalom is eleget foglalkozott velük. Ő is mondja magáról, mint Jókai: „Szeretem a különöst” (Beszterce ostroma); éppen ezért típusok helyett gyakran karikatúrákat rajzol. A realizmus, világirodalmi szemhatárban, szereti alkalmazni a „szürke átlag”-ot, az érdektelen mindennapiságot: Mikszáthnál mindenki érdekes, de sokszor éppen ritkaságánál, különösségénél fogva. Még az egzotikus íz is gyakran felbukkan; a kései Nosztyban ott a tatár herceg; korán a regionális kolorit, később a törökvilág színei.

Így mondhatjuk: Mikszáth típusalkotása, emberlátása alapján romantikus, de olykor erősebb realista hajlamok is érvényesülnek műveiben. Az emberábrázolás, lélekrajz, cselekménymotiváció kapcsán kell szövátennünk egy gyakori írói eszközt — amely mintegy erejét és gyöngeségét egy apró pontba központosítva mutatja be. Talán előbb néhány példát: „Érezte ő ösztönszerűleg, hogy a rokoni szeretet kenyérmorzsa — és hogy a szerelem egy kád méz, de abba a morzsának nem szabad belevegyülni, mert a morzsa is elvész, és a méz is megsavanyodik.” Ezért nem megy el Féli (Krk. 12. 20—21.) Szalánca ahhoz a rokonához, akinek a feleségébe szerelmes. Nos: a *lélektani* motivációt, a cselekvés, a viselkedés magyarázatát olyasvalami helyettesíti, amit legcélszerűbben *példázat*-nak lehetne mondani. Kényelmes kitérő, mert fölöslegessé teszi az olvasó számára a jellemek, lelkiállapotok elemzését — másrészt maximálisan növeli az elbeszélő magatartás hatékonyságát: író és olvasó ugyanazon „common sense” síkján, az átlag-bölcsesség, a hagyományos szólások és vélemények síkján találják egymásra. — A példázatok, a cselekménybe beleszórt apró jelképek alkalmazása elég gyakori Mikszáthnál, bár természetesen nem éri el a köznyelvi szólások gyakoriságát. Buttler Jánost biztatják: van más lány is a világon, nemcsak Piroska, mint ahogy virág is sok van. De „mit ér neki a világ minden rétte, minden margarétája, mikor az ő szíve e mellé az egy mellé eresztette le gyökereit.” Aztán a már erőszakosan megházasított Buttler helyzetét igazi menyasszonyával kapcsolatban, tehetetlen vergődését — a csukott ablakon át az elzárt virághoz hiába igyekvő darázs példáján próbálja, mintegy kívülről, érzékeltetni. — A példázat más módon viszont növelheti a cselekményszöveget, az események előrevitelének művészi technikáját, mint a Noszty-ban: „Az éjék és napok egyszerű fehér és fekete kockák, mint a híd padlóin, őrajtuk keresztül lépeget zordonan, kimérten a kiszemelt áldozat felé a rettenetes október tíz”. Az idő múlásának érzékeltetése mindig módot ad a nagy epikusnak a művészkedésre: (Galamb a kalitkában): „Piros foltocskák támadnak az arcokon, valóságos apró kerekék... Ezekon a kerekéken tud ám sebesen gurulni az idő.” — De éppen, mert a példázatokkal az átlag-köztudat szintjére helyezkedik az író — ezzel ki is zárja a mélyebb, megkülönböztető elemzés lehetőségét.

A 19. század nagyrealizmusa elég meggyőzően bizonyítja, hogy a *realista léggör megteremtésének igen fontos eszköze a környezetrajz*. Szoktunk is általában a prózai nagyepikában

14. oldal
a „leírások”-ról beszélni, — itt azonban nem a romantika nagy, festői „tabló”-iról van szó, hanem arról a környezetről, amely az alakokkal mintegy összeolvadva szerves alkotóelemét képezi a cselekménynek. Az is ismeretes dolog, hogy a realizmus egyik változata a tényhalmozásra hajlik, csaknem leltárszerűen aprólékos, és nem retten vissza a szürkeségtől, a hétköznapiságtól. Már az elbeszélő magatartás jellemzések megjegyeztük, hogy az élőszóbeli előadás szerepe vagy fikciója nem enged teret a szélesebb, aprólékosabb környezet-ábrázolásnak. Elegendő néhány éles, jellemző vonás a helyszín érzékeltetésére, de néha még ennyi sincsen; a Noszty elején Kozsehuba üzleti irodája, ahova Noszty Feri váratlanul belép, éppen csak jelezve van; (I. 7.) a vendéglő, ahol a Nosztyak Koperczykkel találkoznak, egy-két szemléletes vonással közelebbhozva: „lesétált leányával a »Nagy Szamár« étkező termébe, mely alul volt, két rekeszre osztva a vörös és fehér abroszok számára”. Csak kései nagy kompozícióiban szánja rá magát olykor nagyobb aprólékosságra. Ilyenkor sem a szürke tényhalmozás a célja: mint az eszményítő realisták, a jellemzés eszközévé teszi a környezetrajzot; azt mutatja meg: hogyan fejezi ki a környezet azoknak az egyéniségét, akik benne laknak. Palójtayéknál, ahol a gazda felesége halála után annak anyját vette el, a házaspár körül minden ösdi és elaggott; amikor Tóthék szobájába vezet bennünket, a cél már előre ki van tűzve; ahogy Tóth Mihály alakjában van valami különcködés, a szobák fő jellemzője is a „különc összevisszaság.” — Ezen a címen azonban már erős engedményt tesz a romantikának: a tarkaságot a groteszkig fokozza: a velencei tükör alatt szalmakoszorú, egérfogó masina és egy kosár, amelyben az anya-macska ül világtalan kölykein stb. Jókai módjára imponálni is akar olvasóinak: Mari ruháit Worth híres párizsi szalonjából hozatják Rekettyésre (ez különben Mikszáth sablonjainak egyike; szeret ebben a szalonban dolgoztatni); Mari kislánykori arcképét pedig Lenbach, a híres müncheni festőfejedelm festette meg. Az embernek még olyan gondolata is támad, hogy ami „A gavallérok” számára illúzió, azt a polgár Tóth Mihály valósággá teszi. Romantikus vonás az is, hogy a környezet ábrázolásába olykor hol kisebb, hol nagyobb mértékben, egzotizmust visz bele: Quendel apó csodakertje; a Victoria regia.

Éppen ritkaságuk mutatja, hogy nem ezek a pepecselgető ábrázolások az ő kenyere. Megfigyeléseinek élessége inkább néhány tipikus vonás exponálásában, az összkép lényegkiemelő plaszticitásában van. „Nagy hóbunda takarta a mezőket és az utakat, csak a varjak feketéllettek a csillogó fehérségen és a falvak szélein a disznópörkölési helyek.” (Noszty.) Persze, később az ilyenekben is a sablon felé hajlik; az Akli-ban: „Szigorú, hideg idő volt, a föld csonttá fagyva és hóval borítva. A nap csak fénylett, de nem melegített. Oly tiszta volt a levegő, hogy a három lovacska párája szembántó piszkos kőd gyanánt gomolygott a székér előtt... A sehol véget nem érő fehérséget semmi se zavarta, csak az úton messze egy-egy elmosódó feketeség, a Szepessy korábban elindult szekerei, meg a faluvégeken a disznópörkölések kormos foltjai.” — „Jobbról is, balról is, a völgyekben, a fehéren kígyózó dűlőutakon, melyek mint az erek kapcsolódnak be az országútba, közelebb, távolabb úri fogatok barnállottak. Némelyik olyan távol, hogy szinte egy lassan mászó szarvasbogárnak látszott; a közelebbiek színes napernyők mutatták, hogy úri hölgyek ülnek rajtuk.” (A gavallérok.)

Valahol ezen a nyomon kell elindulnunk, ha Mikszáth realizmusának problémáját kutatjuk. Ha olvasmány-élményünket kérdezzük: tagadhatatlan, hogy van valami különös elhithető erő, amelyet érzünk olvasás közben. Nem nevezném realizmusnak — de az, ami az olvasót megfogja: a hitelesség nevét érdemli meg inkább. Mikszáth csodálatos művészettel tudja megteremteni műveiben a környezet, az életkör hitelességének benyomását. Meg kell mondanunk, hogy ezt a művészetet nem ő találta ki. Olvassuk csak el Arany dicséretét Gvadányiról: „Bizonyára a környezetnek, melyben az ily költött alak [a nótárius] él, jár-kél, mozog, tárgyismerő s talpraesett rajza igen sokat tesz, hogy magát az alakot is [Mikszáthra gondolva: a cselekményt is] oly igaznak fogadjuk el, mint környezetete. [Valójában nemcsak környezet-, hanem cselekménymozzanatokról is van szó.]... Kivált nótáriusa első részében meglepő eme körrajz biztossága. Meghatározza a tiszaháti falut, honnan a nótárius kiindul,

a »kecsegés« Szamos mellől. Lóháton more patrio. Lova Zsufa fakó: felteszi hátára a nye rget kulcsát az első kápára köti, iszákját a hermec szíjára. ... [Elhagyom a részletmozzanatok egyrészét.] Nagy Károlyba érvén, megnevezi az utcát, ahova száll egy ismerőséhez. *Bélteti* bort isznak. De a ló *dézsából* kapja a vizet, nincs válú a kúton. Piricsei kollegája *dadogva* beszél. A Nyírségen keresztül jól éli dinnyével. Debrecenben egy szűcshöz száll a Csapó-utcába. Lovát pincegádorba kénytelen kötni, mert a szűcs nem tart istállót." És így megy ez tovább Debrecenen és a Hortobágyon át. „Hol az apró körülmények ennyire egyeznek az előttünk ismeretes valósággal, szinte lehetetlen, hogy a bennök járó-kelő egyén ne legyen valódi.” „Gvadányi az alakítás ez alsóbb régióiban, a környezet biztos rajzában ritka jelességgel mozog.” Nos, Mikszáth ennek a (hadd nevezzem így!) Gvadányi-realizmusnak a nagymestere. Figyeljünk meg (a csakugyan számtalan példa közül) néhány kiragadottat. (Egyre már előbb utaltam, amikor a törzsasztali elbeszélő jólértesültségéről és otthonosságáról beszéltem.)

Noszty Feri a beiktatás után beszélni akar Homlódtyval. „Nem könnyű volt pedig kikecmeregni a nagy tömegeből az oszlopos folyosóra... Ütközben négyen-öten is elfogták Homlódtyt valamely ügyben. Mert a régi megyegyűlések részben bürje jellegűek is bírtak; itt találkoztak a megye urai különböző vidékekről koronkint, s vettek, eladtak, csereberéltek. Homlódty híres lovakat nevelt, tőle válogattak fogatokat a házasulandó uracsok, a községek ugyancsak nála tudakozódtak, van-e eladó csődőre, viszont ő maga itt szerezte be, ami neki kellett, teheneket Kajtáry Kelemtől, merinói juhokat Balázs Gáspártól, gyümölcsfaoltványokat a szentvedélyes pomológus Kapor Andrásztól.” Amire figyelniünk kell: az általánosítás és az absztrakció teljes hiánya: helyhez, személyhez van kötve minden, neve, egyedisége van mindennek (természetesen, és ebben van a művészet: költött egyedisége).

Hosszú példa, éppen ezért nem idézhetem, Noszty Feri somlyai kalandjának és a szüreti mulatságnak az előkészítése. Megtudjuk, hogyan jutott szőlőhöz Tóth Mihály, hogy találják el a szüret idejét Somlyón, hogy rendezik az iparos ifjak a maguk multságát; Findura Máté szűrszabómester egyholdas szőlejeének reménybeli termését veszik meg: „a bográcsos húst nemzetes Tajtiné és Komoráné asszonyok fogják főzni. A zenét Rupi Jóska bandája szolgáltatja.” Persze, itt is olykor hajszalnyi az átmenet a patriarchális realizmustól a Jókai-féle romantikus halmozásig, l. pl. a Noszty-ban a főispán-fogadás előkészületeit. Az ilyen mondatok persze: (A fekete kakasból) „Még egy szekeret fogadtak, a Szerednyei Istvánét.” — „Nem is történt semmi különösebb az úton, hacsak azt nem vesszük, hogy Vernyón a szép Horváthné megállította a szekeret, s egy hatost adott Vincének, hogy élesztőt hozzon (bizonyosan kalácsot fognak sütni)” — az otthonosság, a meghittség, a „mi” életünk benyomását tudják állandóan ébrentartani. Nem csoda, ha ezen a réven akármilyen idegen téma, motívum, vándor-anekdota, kölcsönvett anyag hazaivá válik. E körből a példákat igazán a végtelenségig lehetne halmozni. Kik voltak a szegény leány temetésén (A fekete kakas), ki hol talált elhullajtott aranyat (Kisértet Lublón), miről ismer rá Feri Velkovics Rozira a szüreti bálon (Noszty) stb., stb. Nem sokat bibelődik ruhaleírásokkal, de mindig tudja, kin milyen ruha van. A sipsiricában még azt az időt is konkrétan kitölti, amíg Druzsba a mérnökre várakozik; más író az ilyesmit átugorná. Hadd idézzem még egy remeklést, A beszélő köntösből. Kurucok, törökök rákapnak a lányrablásra: „A dúsgazdag Végh Tamás Vica nevű hajadon leányát ragadták el egy lakodalomból, mikor ifjabb Nagy Mihállyal a lötyögtetőt járta; éppen javában forgatta, mártogatta a leányt, s cifrázott, aprózta, resze-riszálta a leányzó, mikor felpattant az ajtó, s becsörtettek a Csuda uram huszárai.” Az ilyen helyeken megint Mikszáth titkos írói raffineriájának egy új módszerét érzük tetten. — Mindez azonban önmagában még nem realizmus — csak lehet annak valamelyes mozzanata, külső megjelenése.

Ennek a „Gvadányi-realizmus”-nak nagy szerepe van a hitelesség, a valódiság légkörének megteremtésében. De ha jól figyelünk, ebben a légkörben más, megint jellegzetesen mikszáthi levegő, más elemek is lappanganak, amelyek ezt a reálisként még elfogadható légkört más, titokzatosabb, sejtelmesebb, romantikusabb bensőséges fluidummal egyváltik össze.

A környezetrajznak, a tájfestésnek arról a változatáról van szó, amely aprólékos pepceselgetés, világosan megrajzolt körvonalak helyett a táj „lelkét”, varázsát, globális hangulatiságát fogja meg — kapcsolatban a már említett mágikus-animista sejtelmekkel. Mikszáth művészetéről elválaszthatatlan ez a romantikus hangulattudomány — amelynek kialakulnak a jellegzetes témái is. Valamennyi közt első az éjszaka, az éjszakai természet, az alvó erdő — ezt a nagy élményét számtalan változatban megörökítette —. „Köröskörül mély csend volt. Az erdő költészetet lehel. Néha egy madár mozdult meg a gallyon vagy a fészekben, az erdő füvei között egy gyík suhant, s újra csönd támadt. Mintha hallani lehetne a föld páráját...” (Beszterce ostroma.) „A Vág kéklő vizén ott szaladgál egy ezüst emberi képmás, a hold. Mintegy odalehelve reszket a fűzek árnyéka a fodros habokon. A parton lobogó tábor-tűzek égnék. A tábor-tűzek körül marcona alakokra veti fényét, amint kékszegélyű piros lángra lobban a megbolygatott zsarátnok. Csend, nyugalom ül azonkívül a tájon, csak egy-egy tovaúszó, fával rakott tutaj hallat csobogást, mintha selyem vásznat hasogatnának suhogással.” (Uo.) — Még néhány példa: „Eközben sötét lett a szobában. Az este ilyenkor, karácsony tájban, nem közeleg méltóságosan, lassan, mint nyáron, hanem egyszerűen leugrik valahonnan a padlásról... Dimitri két meggyújtott fagyúgyertyát hozott be s néhány hasábot tett a kandallóba. A lángok gyorsan, falánkul csaptak össze az új táplálék fölött, nyalakodtak, pattogtak, pöröltek...” (Akli.) A hangulattudomány néha eljut a hangulatszimbolika határáig: „A csibukok füstje kék felhőbe burkolta a társaságot, e kékségből szárnya nőtt a jókedvnek, s e szárnyakból hulltak ki apró színes tollak, ötletké, incselkedések.” (A sipsirica.) „Az ablaküveget egy fehér pillangó verdeste kívülről. Hess! Mit keresel itt? Mit kéredezkedel be? Tán valamit hoztál? Az óra kísértetiesen ketygett a falon. A pillangó pedig csak egyre kopogtatta kopott szárnyaival az ablakot.” (Beszterce ostroma; a pillangó a nagybeteg Pongrácz ablakát verdesi.)

Nyilvánvaló, hogy nem a szó epikus értelmében vett leírásokról van itt szó; valami különös szintézis, rezonancia megy itt végbe: a táj, az éj, a szemlélet ürügyén megint az író szubjektív hangulatisága bukkan itt elő, az itatja át a külső valóságot — líra ez, burkolt vallomás, amelyben az író ősi, naiv vitalitása és meleg animizmusa csordul elő. Ismétlődő, elő-előbukkanó vonások: nagyon mélyről jöhetnek.

Mégis: ha Mikszáth művészi eszközeit, hatásának forrásait keressük, legfőképpen mégis azt kell hangsúlyoznom: az ő művészetének elsősorban az elbeszélés művészetét; ő elsősorban nem ábrázoló, nem bíráló, nem satirikus és nem nagy lírikus, hanem őseréjű, páratlan technikai szintű elbeszélő. Amit most röptében szemügyre veszünk: az elbeszélő technika, az eseménybonyolításnak, az epikus fonalak vezetésének művészetét, a motívumok előkészítése, a fordulat felé haladó céltudatos emelkedés, a tetőpont és a megoldás bravúrja.

Példa gyanánt A sipsiricát szemelem ki, s elemzésében nem leszek tekintettel a téma és az eszmesség már érintett problémáira. Ha tisztán esztétikai szempontból nézzük, magas fokon mutatja be Mikszáth elbeszélő művészetét. Már említettem, hogyan alkot az első részben egy emberalakokban gazdag környezetet, amely az eseményfordulatok változatos tükrözésére, a visszhang megsokszorozására alkalmas. Ez a környezet rezonál a „glóriás”, önfeláldozó anya viselkedésére oly sokszerű naivsággal — ezen a réven lobbantja fel az író fokozatosan a maga ironiáját, amely az utolsó jelenetben éri el tetőpontját. E tekintetben Minczky a kulcs-alak; az ő ostoba, naiv hiszékenysége nyújtja a legerősebb hangulati kontrasztot a főcselekményhez.

A főcselekmény: Johanka eladása, és ennek Druzsba tanár úr révén történő kiderítése. Micsoda bámulatos művészettel tudja Mikszáth az olvasót ennek az eseménysornak a fonálán vezetni! Az első, Budán játszódó rész, még csak a sejtető utalások láncát fűzi egymáshoz: a piperkőc öregúr megjelenése, Johanka csütörtöki kiöltözése, Manusk jóslata („téged is el fog adni”), a takarékkönyv, a leány és az öregúr eltűnése, végül Jahodovska fanyalgása, amikor kérdést intéznek hozzá. — A második részt aztán egy kissé ad hoc előrántott motívum

vezeti be: az író az örökségben találja meg azt az eszközt, amellyel éppen Druzsbat tudja útnak indítani. Elindul tehát, nem azért, hogy a rejtélyt leleplezze, hanem hogy az örökséget megtekintse. Az már a további művészet, hogy a két fonal egy csomópontban fut össze. Lassan, de művészi szükségszerűen, apránként, mozzanatról-mozzanatra halad Druzsba és az olvasó előre. A megoldásból visszakövetkeztetve, minden jel és nyom megkapja a maga jelentőségét: a Victoria regiát ellopják; Druzsba értesül, hogy bánya van Zsámban; a szekértőréskor éppen a bányaigazgató kocsija szedi fel őket; ott hall először az igazgató fiáról, majd a titokzatos kastélyról, amelynek említésére a Gyuri fiú elpirul. Aztán jönnek a titkok: a kastély szép „kisértete”, a bérlő öregúr, a fejedelmi berendezés („tűz, tűz”, mint a társasjátékokban; Druzsba kezd gyanút fogni). Aztán haladunk egyre közelebb: a várba nem lehet bejutni, de a virág odakerült és Gyuri is odajár be. A tanár úr, a kihallgatott beszélgetés után, kierőszkolja, hogy beeresszék. Itt már aztán, a vadromantikus ijedelem-motívumokon, majd a tündéri báj motívumain át nyílegyenesen, növekvő intenzitással haladunk a találkozás nagy jelenetéig, amely Druzsba számára a teljes leleplezést hozza meg: a Krakkó—öregúr—Gyuri-fonál itt megkapja a maga végső csomókötését. Ha az elbeszélésről mint elbeszélésről, mesefonalak bonyolításáról van szó, Arany elismerő és csodálkozó szavait kell alkalmaznunk Mikszáthra: hogyan tudott ennyi számítással — költeni. (Aki ezt a művészetet egy még nagyobb arányú példán akarja tanulmányozni, annak figyelmébe ajánlom a Noszty egyik fő fonalat, Tóth Mari alakjának bevezetését a cselekménybe. Nem szükséges a mozzanatokat egyenként felsorolni; attól a perctől fogva, amikor az öreg Noszty és Kopereczky beszélgetéséből először hallunk Mariról, mennyi oldalról van az alakja előhozva, mily lassan érlelődik a helyzet a somlai találkozás nagy jelenetéig, amikor Mari elevenen megjelenik Feri előtt. S minden egyes mozzanat terveket, szándékokat lepez le, akciókat indít vagy visz előre — s az egész megint valami számító ösztönösséggel vág egybe a cselekmény gépezetében.)

Az írói szemlélet, a világnézet és a művészi eszközök ismerete most már képessé tesz arra, hogy összegezzük világgépének és írásművészetének romantikus vonásait.

Romantikussá teszik őt világgépének irracionális és relativista sejtelméi, szenuális-vitalista hajlamai, naiv életkultusza, a reális társadalmi tényezők romantizálása. Életanyagába egzotikus elemek szivárognak be: betyár—török—kalandor-motívumok. Cselekménytípusa jellegzetesen romantikus változat, a maga korában már kissé régimódi. Regényei elsősorban narratív regények, de azontúl esemény- és nem jellemregények. A cselekmény elsősorban érdekes akar lenni, a külső események dominálnak. Jelentős a színhely- és időbeli változatoság, tarka embersorsok összefonódása, fő- és mellék-cselekmény polifóniája a kompozícióban. (E tekintetben legnagyobb romantikus kompozíciója A fekete város.) A realizmus modern változatának művelői tételesen is állást foglalnak az érdekes cselekmény, az esemény- és helyzetkultusz ellen. Már pedig Mikszáth cselekményében ez is, a kontraszt- és meglepetéskultusz is megkapja a maga helyét.

További hasonló jellegzetességek: az igénybevett hagyományos romantikus motívumok nagy száma az elszigetelő, vagy a külön, egyedi vonásokat kiemelő típusalkotás, a romantikus szerelemfelfogás, szenvedély- és tisztaságkultusz továbbélése. Romantikusak azok az esztétikai minőségek, amelyek embereiből és történeteiből sugároznak: a báj, a természetesség és közvetlenség, a bizarr és groteszk komikum.

A tizenkilencedik század nyugati és orosz nagyrealizmusának mércéjén mérve, mindez elég volna arra, hogy Mikszáthot telivér romantikusnak minősítsük. De nálunk, Jókai országában, a mérce módosul; súlyosabban esnek latba Mikszáth időnkinti társadalombíráló szándékai, egyébként nem nagy számmal megalkotott társadalmi típusai, bizonyos akkoriban tipikus társadalmi folyamatok ábrázolása. Mindezek a mi irodalmunkban átmeneti, korszakváltó jellegűvé teszik őt; azt a nevet adjuk neki, amellyel más irodalmak is jelölik, minden pejoratív értelem és leértékelés nélkül, hasonló szerepet betöltő íróikat: Mikszáth romantikus realista.

4. A „Noszty”

Külön kis fejezetben adom a Noszty tárgyalását, mert ez a regény a legfőbb érv azoknak a kezében, akik Mikszáthot nagy kritikai realistának tartják. A század elején, két évtizedes, imponáló írói népszerűség és közönségsiker után, különös jelenséget veszünk észre Mikszáth pályáján: írói igényessége növekszik, az önkritika hangjait kezdi hallatni, elégedetlenkedik korábbi műveivel. Az Egyetemes Regénytár Almanachjának 1901-es kötetéhez írt előszavában (Emlékezések 670. s. k. l.) maga ismétli meg, sokban előlegezi szigorúbb bírálóinak azt a vádját, hogy tehetségét művészi szempontból parlagon hagyta, s az alkotásnak a könynyebb végét kereste. Ez az előszó már formailag is érdekes: „Anonymus levelé”-t közli az író, fiktív levelet önmagához, mintha a saját írói lelkiismeretével vitatkozna. Bizony súlyos vádakat vagdal itt a saját fejéhez: fiatal éveiben a tehetségét sekélyes mókázásokra tékozolta; felvidéki rajzaiban elsikkadt a lényeg; országgyűlési karcolataiban glorifikálta a léhaságot és lejáratta a komoly államférfiakat; hasonlított ahhoz a kertészhez, aki kitűnő kertészkesével nem a nagy fákat nyesegette, hanem cirádákat faragott a földön heverő tökökre. „Rajzold nekem az élő, lüktető társadalmat, amit körülöttem látsz, ez a feladat! A tükröt akarom, amelyben magamat is látom, te pedig elem hozol egy, a tükröm rámájáról letört arabeszket.” Végül mégis kibékül a lelkiismerete: „Ezúttal azonban grácia a fejednek, mert úgyis a hosszú lélekzetű munkák jegyében vagy”. Az előszó a Különös házasság után, a Noszty előtt íródott; észrevehető, hogy a nagy koncepció igénye egyúttal a mélyebb élet- és társadalomábrázolás, a realizmus-igény fokozódását is jelenti — szubjektíve; mégpedig nemcsak az eszmei, hanem az ábrázolásbeli hitelesség erősebb érvényesülését is. Minden bizonnyal korábbról is találhatnánk egy-egy hasonló igényre valló hangot; a Beszterce ostromában elég komolyan veszi a főhős egyéniségének, lelkiéletének boncolgatását.

Annál inkább érdekel bennünket: hogyan, mennyire érvényesül ez a magasabb igény, különösen a realizmusé, az előszó után következő első nagy koncepcióban: a Nosztyban. — A Nosztyt, Király István könyve nyomán, úgy tekintjük általában, mint Mikszáth kritikai realizmusának csúcspontját. Schöpflin, más megokolással, szintén megállapítja a regény különleges helyét Mikszáth életművében: „Ekkor már sokat betegeskedett, az asztma kínozta, s ez is hozzájárult kedélye elsötétedéséhez, s részben talán ebből is magyarázható az az ingerültség, amely a regény írása közben sokszor kellenél is jobban megnyomatta vele a tollat — semmi más művében nem találjuk ezt meg”. Egy másik nyilatkozata szerint a Noszty „olyan lett a korabeli vármegyére nézve, mint egy kivégzés”. Gondolom, a kor nyelvén ez a mondat egyértelmű azzal, mintha a regényt kritikai realistának jelentené ki.

Azt én magam is vitathatatlanak tartom, hogy az alapkoncepció maga Mikszáth legnagyobb arányú előretörését jelenti a kritikai realizmus felé. Az, hogy Mikszáth a Nosztyban tudatosan a maga megelőző szintje fölé akar emelkedni, kiviláglik több körülményből. Bizonyos fokig már a témaválasztás is efelé mutat, annak ellenére, hogy a törött családi címernek a polgári vagyonnal való megfoltozása, mint láttuk, ekkor már nem jelent önmagában újszerűséget. Most újszerűvé teszi a koncepció; ennek bemutatására kölcsönkérem Schöpflin szavait: „A *Noszty fiú* már egyenesen hatalmas persziflázsa a dzsentrinek. A családi politika, mely egy család zsákmányává, vagy néhány család vetélkedésének harcterévé teszi a vármegyeházát, a határtalan léhaság, amelyben feloldódik minden erkölcsi ellenállás, a pénzvágy, amely a becsstelenséget is magátólértetődőnek tartja, a komoly közdolgoknak léha játékká való süllyesztése, a közhatalomnak magáncélokra való felhasználása — ezek azok a jellemvonások, melyek a *Noszty fiú*-ból, mint a vármegyei élet jellemző vonásai tűnnek elő. Ez a regény tükröt tart a vármegye urai elé.” — A komoly igény jele még a befejezés merészsége: az író lemond a happy end-ről, s formailag sem követi a fonalat (mint a régiebb típusú regények) a teljes kifejlésig, hanem befejezi a cselekmény tulajdonképpeni fordulópontján. A főszereplő személyének újszerűségéről alább szólok. Az én számomra a Noszty problémája így formulázható meg: vajon

megvalósította-e Mikszáth a maga igényesebb célkitűzéseit a konkrét mű egészében, az írói szemléletmódban, a konfliktus ábrázolásában, a tényleges alakteremtésben; vajon, túlmenve Schöpflin szavain („szatirikus nem lehet el bizonyos torzítás nélkül, Mikszáth ezen a mértéken nem megy túl”), nem érvényesülnek-e a műben olyan szemléleti formák és olyan stilizáló eszközök, amelyek már a realizmussal és a kritikai magatartással nem férnek össze?

A pletyka-szemlélet nyomai kézenfekvőek; elég csak néhány példa-mozzanatot kiragadni. Megvannak a pletykálkodás formái sajátosságai, annak jelül, hogy az író ezt a magatartást tudatos művészkedésből, alakoskodásból ölti magára. Kopereczky leánykérése után így összegezi a dolgot: „Beavatott nyelvek így adják elő ennek a házasságnak az intim részleteit a burleszk komikum mártásában. . .” De másutt meg is nevezi a „beavatott nyelvet”: „Sajtáryné komaaszonyom meséli. . .” A hivatkozás el is maradhat, azért mégis megérezzük, amikor ezek a nyelvek beszélnek: „Hát ez az elmaradt staffingung! Ehol van ni. No most mondjátok már, hogy Kopereczkyné csak négy szoknyát hozott a házhoz és három hálórékli.” A Rágányosok bálján nagy szenzáció lesz: Poltáry alispán nejét is meghívták. „Hogyan, hát az egykori kasszíros kisasszony, Wild Fanny, ott fog ma táncolni a hajporozott ősanayák, grófnők, udvari dámák és történelmi nevű asszonyok képei alatt?” Poltáry ennek az asszonynak köszönheti a karrierjét, ti. felesége miatt nem fogadta be a jobb társaság, kénytelen volt otthon ülni és unalmában képezni magát. „Így lett könyveken hízott elme, s mint ilyen, tisztí ügyész, majd aranytollú főjegyző, végre alispán.” Hadd sorolom ide azt a néhány lapot, ahol maga az író is gyönyörködve ábrázolja a pletyka terjedését, a 25. fejezet elején: „Zách Klárának ama bizonyos esete óta nem volt olyan nagy szenzáció Boptó vármegyében, mint a Szent Sebestyénbeli éjszaka. . . Gyorsan, mint villámlás, úgy futotta be a vármegyét a pikáns hír” — s aztán így még a következő lapokon is: „Pletyka-smaragdok, topázok és sűrű tűzű opálok hasadoztak ki” a terjedő hírekből.

Nos, a pletyka társadalmi tény; ábrázolása lehet a realizmus eleme, a művészi játékból magáravett pletyka-szemlélet is lehet a társadalombírálat eszköze. Mégis: nagyobb arányú alkalmazása részint odavezet, hogy a társadalmi jelenségek felszínén maradunk — másrészt a benne rejlő erős stilizálás már felülhaladja a stilizálásnak azt a mértékét, amely a realizmussal még összefér. Megvilágításul hadd hivatkozzam a *Galamb a kalitkában* kettős történetére. Ismeretes, hogy az elsőt, gúnynak, romantika-ellenes paródiának szánva, megírta évekkel előbb; aztán komolyba öltöztetve kidolgozta újra s második változatában át is tette a jelenkorba. Ebben a modern, a hitványságban tobzódó, csupa-pletyka történetben megírta a mese ellenmeséjét, kiábrándult daccal sújtott a romantikára, nem a realizmus, hanem a torzító *ellenromantika* ostorával. Ily módon érzem én, a Noszty társadalomábrázolásában is — nem annyira a realizmust, mint inkább ezt a kiábrándult ellenromantikát. Noszty Vilma alakja a szemléltető példa arra, hogy az író feltámasztja a maga ismert, kedves romantikus értékeit, hogy aztán a prózaiságnak, a torzságnak, a kiábrándító szürkeségnek kiszolgáltassa őket. A „Vilma kisasszony” szoknyája suhogásával épp úgy magárvonja mindenkinek a figyelmét, mint Mikszáth bájos lányalakjai általában: „gyönyörű jelenség volt, nyúlánk, magas termetével, finom fehér arcával, melyen valami költői köd borongott” — (közben megjegyezve: a Noszty-családban inkább Becky Sharp volna otthon); el is indít vele kapcsolatban egy mikszáthi szerelmi históriát — végül aztán a szatíros Kopereczkyvel véteti el: a bájos Vilma ásitozva fogadja, amikor Kopereczky a kezét megkéri — de ígént mond, érdekből. — A rokonokra most már könnyű ráakadnunk. Mari és Noszty Feri szerelmi történetében a leány szépsége, naiv tisztasága és idealizmusa ugyanúgy van odadobva egy hitvány komplott áldozatául, mint a Különös házasságban Buttler és Piroska éterizált szerelme. Mindkét regényben a cselekmény, a nagy komplott a romantika síkján mozog, eszközei a kaland-romantika hol szelidebb, hol vadabb kelléktárából valók — de mindezen romantikus intrikának éppen az a hivatása, hogy lerombolja az író és olvasó romantikus illúzióit. Talán errefelé lehet az Új Zrínyiász kulcsát is keresni: szétfosló mese, torzrafordult kaland. A vagyonért, pénzért elinduló kalandból

korábban nagy, igazi és főként diadalmas szerelem született meg (Wibra Gyuri—Veronka, — Marjánszky Mihály—Erzsike) — a Nosztyban ugyanez a motívum már visszajára fordul. Ez az ellen-romantika diktálja a regény befejezését: visszafelé-eszményítés ez, tüntetés az idilli megoldás ellen.

Ami mármost a Noszty cselekményét illeti, nem elég annak a megállapítása, hogy benne a kaland-romantika légköre uralkodik; a realizmussal bajosan fér össze, hogy ezúttal is két kézzel nyúl bele a romantikus irodalomból ismert, hagyományos motívumok kelléktárába; a nagy kalandot csupa kellékszerű elemekből építi fel. Az írói igény egy kicsit feszenghetett közben: mintha ő maga is restellené olykor eszközeit. Amikor a somlai szüreten váratlanul Velkovic Rozi is megjelenik, Noszty Feri szájába adva mondja: „Annyi véletlen nem fér egy kosárba”! De a Mikszáth nagy regényébe belefér mindez: a mesei kiindulópont, az hogy Mari próbára akarja tenni udvarlóját, mert csak olyanba hajlandó beleszeretni, aki az ő ideális követelményeinek megfelel; következik egy többszáz éves, színpadi eredetű sablon: az úrnő és a szobalány ruhát cserél — s az irodalmi hagyomány szellemében rögtön csatlakozik hozzá az ellenhúzás, hogy ti. a vállalkozó udvarló is ruhát és szerepet cserél. A kaland légkörét növeli a véletlenek szerepe a leleplezésben: Velkovic Rozi megjelenik a szüreten; Feri leleplezésének egyik fő mozzanata: a véletlenül otffejtett levéltöredék már csaknem a ponyvára emlékeztet. — A végső kifejtés is a kalandregény technikájára van fölépítve: látjuk az esküvő előkészületeit — de arról, hogy Tóth Mihály is (miután nyomozott), készül valamire — csak titokzatos mosolyából sejtünk valamit. Maga az utolsó jelenet a romantikus helyzet-kultusz jegyében nagy művészettel van fölépítve. A felvonulás színes leírása, a vendégek nyüzsgésének ábrázolása közben lassan Feri kerül az előtérbe: az ő türelmetlenségét fokozza, érdekkeltésül, Mikszáth; aztán jön a kutatás, a mama eltűnésének észrevéve, végül a nyílt összeütközés Tóthtal, s ennek tetőpontján Stromm ezredes megjelenése. Szinte a színpadi rendező kezét érezzük: ime, ezt is tudja Tóth Mihály. Természetesen, erős a jókaias színezet; különösen a rendíthetetlen nyugalmú Tóth és az egyre inkább dühbe guruló Noszty kettőse emlékeztet Jókai nagy jeleneteire.

No de vajon mennyi köze van a realizmushoz annak, hogy Mikszáth a Noszty előtörténetében modernizálja a „három jóbarát” meséjét? A kölcsönös támogatásnak, az önfeláldozásnak, majd a barátság kipróbálásának motívuma társul itt a „jött helyébe jót várj” morális igazsággal, s egészen mesei módon a fele vagyon átengedésével. Ebben az előtörténetben összetalálkoznak, mint mesei elemek: a jó föltétlen diadala, a mindent jóra fordító véletlenek (hogy találja meg Velkovic az örökségét); a jótevő, aki gonosznak, hitványnak álcázza magát: Mikszáth egy kicsit megint restelkedik és mentegetőzik: Tóth Mihály szájába ad egy megjegyzést „az ilyen regényekbe illő nagylelkűségi rohamok” ellen. Fura dolog, amikor a „realista” regényíró maga is nagyon regényesnek tartja a meséjét.

A tágabb értelemben vett romantikus íróművészethez tartozik a tárgyak, kellékek romantikája. Mikszáth már korai műveiben alkalmazza; valósággal ihletet merít valami különös tárgytól: Lapaj dudájától, Filcsik bundájától, a beszélő köntöstől, a csodatévő esernyőtől. A Noszty bonyodalmanak elindításában is nagy szóhoz jutnak az öröklött gyöngyszemek és a főkötd-örök; még valami babonás sejtelemmel súlyosbítva: ha a gyöngyök elfogynak, elfogynak a Kopereczkyek is. Nem valami vadonatúj motívum a „különös végrendelet” sem: már a gyöngyökkel, majd különösen a prágai örökséggel kapcsolatban. A bizarr kikötések, a versenyfutás az örökösök közt, — ennek a Vas Gereben-féle *Pörös atyafiak* is már késői példája. Angol regényekben szokott előfordulni, hogy időnkint egy gutaütés vagy a majoresconak a lóról való lebukása okoz változást az örökösök rangsorában. Van egy kis satíra abban, hogy a nemes atyafiak előbb irtóznak az ótestamentumi hangzású keresztnevektől, de majd a pénz megszelídíti őket. De még ha számbavesszük is a regény valamennyi satirikus elemét — velük szemben ott áll az a meghökentő tény: milyen bőségesen és skrupulus nélkül markol Mikszáth ebben a csakugyan legtársadalombírálóbb művében is a romantika mesei és kalandos motí-

vumainak hagyományos kelléktárába. Azzal se védekezhetünk, hogy mindez csak díszítőelem, külsőség nála: ezek a kellék-motívumok nagyon gyakran épp a cselekmény izületeiben, fordulópontjain vannak elhelyezve, s ők viszik előre a bonyodalmat, pl. a ruhacsere vagy Feri bejuttatása a Szent Sebestyénbe. Funkciójukkal és nagy számukkal együttesen járulnak hozzá a mű valóságigényének olyan mértékű leszállításához, amely annak realiztikus légkörét eleve vitássá teszi.

Gondolom, a Noszty realizmusának legfőbb bizonyítéka gyanánt az emberalakokat, a köztük feltalált vagy sejtett társadalmi típusokat lehetne tekinteni. Jogosan-e? Vessünk egy pillantást a szereplő-galériára. Ha csak a főalakokat vesszük is, eléggé túltengenek az elszigeteléssel alkotott típusok: a Noszty-had csak léha és élődsi, semmi más; Mariban az író a maga jól ismert mesetündér-naiva-leány-alakját honosította át Bontó vármegyébe. Mint már említettem, némi összetettségre törekszik Kopereczky alakjában — de voltaképpen Kéti barátunkból sem lesz a maga lábán megálló jellem; véletlenek mozdítják elő, no meg romantikus fordulatok. Mint Jókai hőseinek, neki is a megadott helyzet igényétől függenek a szellemi képességei: hol ostoba, hol meglepően bölcs, olykor még Noszty Ferit is ő oktatja ki. Tóthné alakjában a remek beszéltetés és átképzelés álcázza azt, hogy itt is elszigetelt, embert helyettesítő tulajdonságokról van szó. De talán nem is szükséges őrájuk sok szót vesztegetni. A főalak, a regény realizmusának fő bizonyítéka Feri, az élődsi és svihák dzsentri típusa. Hja persze, a dzsentri! A maga hanyatlásában és halálraítéltségében. Az „Emlékezések” kötetet lapozva akadunk rá egy csaknem egykorú hírlapi cikkre: Szinyei Merse Pálról szól, a festőről, aki egy ciklusban képviselőtársa volt Mikszáthnak. Amikor a *Pipacsok* festményét meglátja: „Elámultam nagy tehetségén, és felsőhajtottam magamban: micsoda nemes-faj ez a mi dzsentrink. Megvan abban minden, ami becseset a természet adhatott. . . A dzsentri gazdagon termeli a tehetségeket még a szépművészetek mezején is. . . Ebben az országban van még egy feltöretlen réteg, a dzsentri-osztály — ahonnan érkezni fognak a mi nagyjaink irodalomban és művészetekben.” 1904-ből való a nyilatkozat, az érett Mikszáth teszi, aki már eddig körülbelül mindent megtudhatott a magyar politikai életből. Tanulságosan vezeti be ez a nyilatkozat a regény főalakjának, Noszty Ferinek elemzését, mert hiszen azt vallja, hogy Mikszáthnak a dzsentri-ről alkotott véleménye még ebben a korszakban sem egyértelműen elítélő. Nemcsak arról a sokat emlegetett részveétről van szó, amelyet a kihalásra ítélt osztály iránt érez — hanem hogy nem is mindig érzi kihalásra ítéltnek. Mennyire megdöbbentőbb (másfél évtizeddel korábbról) Justh Zsigmond személyes élménye a közelgő pusztulásról, s — bár fogyatékos művészi eszközökkel — mennyire más képet fest ő arisztokrácia és művészet viszonyáról!

Persze tagadhatatlan, hogy Mikszáth az alakteremtésben is újjal, eddigi gyakorlatánál komolyabb lehetőségekkel próbálkozik. Két változatban is igyekszik megfrissíteni eddigi együttesét: az angyali naiva és a derék fiatalember biedermeier kapcsolatát. Az egyik párból a nő mutat ilyesmit, ti. Noszty Vilma — az ebben rejlő művészi, pláne realiztikus lehetőségeket, mint már említettem, nem aknázza ki Mikszáth. A másik párból Tóth Mari a hagyományos alak, de Feriben már nem a feddhetetlen ifjú, hanem az álnok és svihák kalandor van melléje állítva.

Lehet, hogy amikor Noszty Feri alakját megalkotta, benne már a dzsentri tipikus képviselőjét akarta látni; az is nyilvánvaló, hogy a regény realista koncepciójába és szatirikus célzatosságába egy negatíven jellemzett főhős illik. Mikszáth valóban, már a regény elején, nem hogy bennünket afelől kétségben, hogy erkölcsileg hitvány, társadalmilag élődsi figurát tervez. Megveti ehhez az alapot már a váltóhamisítással, s folytatja a cinikus házassági terv kieszelésével. Ferinek egy-egy aljas tette utóbb is bekövetkezik: Malinkát egykori szerelme férjéhez szerzi be titkárnak; Marival szemben hamis, kétszínű játékot játszik — az ábrándozó Mari gondolatait Feriről egyszer, zárójelben így kommentálja: „pedig milyen rút volt, milyen közönséges volt, — mi már láttuk.” Feri a siker küszöbén egyszerre megbolondul s egy vörös-hajú primadonnának kezd udvarolni; a kompromittálás kieszelésére sem a nagy szerelem idealizmusa viszi rá.

De ha ennek az alapkoncepciónak a következetes kibontakoztatását keressük a regényben, furcsa jelenetek fogják a figyelmünket megragadni. Egyelőre sorjában utalok ezekre:

A tizenharmadik fejezet vége felé, a Somlóról való menekülés közben, már maga Feri aggódik, nehogy „hitvány parthie-vadászattá durvuljon a mai bájós kaland”, mert „ez a játék már nem megy babba, nemcsak a Mari hozományáról van már szó, hanem az ő szívéből is, mely nyugtalanul dobog és hánykolódik.” Íme! Később, a Palojtay-féle mulatságon, ahol a Mari úgy komolyan kezdődik, Ferit a nagystílű szerencsejáték izgalma fogja el — de ugyanakkor a környezet fölémelkedik: „e rosszul öltözött vidéki majmok és falusi bakfisek közt” — akik csak a maguk életének nevétséges apróságairól tudnak beszélni. Ezen a születésnapi estélyen Feri alakja határozottan és nem negatív irányba kezd nőni. A vélt sértésre, amely egy kedves öreg arisztokratától éri, olyan szellemesen felel meg, hogy mindenki ünnepli, mint „kedves fiatalembert”, s az öreg gróf „édes szeretettel, szinte büszkeséggel fedte a szemét deli alakján”. — No és aztán kiderül, hogy Mari udvarlói nemcsak unalmasak és ostobák, hanem hitványak, gerinctelenek is: a fiatal Krackner báró pl. megfut a párbaj elől — ilyen háttérből Noszty kiemelkedik, rokonszenvesé válik büszke rátartásával. Ugyanezen az estélyen pergeti le Mikszáth kedves színjátékának: a fiatal szerelmesek kötődésének második felvonását; itt már az olvasó el is felejt, hogy a dolog frívol képmutatással indult — az akadozó, bakfisra és gimnázistára valló beszélgetés során „napsugárból, ködből, naiv bohóságokból font kötél-létrán lépegettek az égbe. S útközben úgy nekimelegedett a Noszty szíve, hogy a jószág harmatát izzadta ki, restelni kezdte, hogy ilyen alattomos tört vetett az ártatlan, kedves leánykának.” Helyben vagyunk: már dolgozik az a romantikus alak-stilizálás, amelyről az előbb beszéltem. A társadalmi szatírába, ha akarjuk, a társadalombírálatba a mese, a naiv idill levegője ömlik be; Noszty alakja szint változtat az író keze alatt: a morálisan negatívnak tervezett alakra rálehel a délceg, férfias szépség és a szerelmes jellem vonásait. Apróságokat mellőzve: a nagy jelenetre utalok most, ahol már tökéletes diadalt arat a mikszáthi stilizálás: a vadászat közbeni találkozás, az elsőnek játékos megisméltése ez. Az alaphangot már megadja a remek természeti kép, az „állat-zsáner”: az öreg rókanak és fiainak játszadozása, gyakorlatozása. Noszty, mintha nem is halálraítélt élődsi dzsentri volna, olyan őszintén andalodik el az erdei tájon: a madarak nagyon a szívéhez szólnak, „s mennyire megtöltötte szívét édes érzésekkel az erdő is.” S a természeti kerethez méltóan tiszta, őszinte idill a szerelmesek vallo-mása és egymásratalálása is: Mari és Feri ugyanazon érzelmi szinten mozognak, s a záró tájképbe, ismert fiatal szerelmespárjaihoz hasonlóan, mindkettejüket belefoglalja az író: „Megin-dultak az erecske mentén s nézték, hogy nő, szélesedik. . . A patak velök ment, zsémbelt, majd morgott. Ők pedig hallgattak.” Végük észre a kifejező többszámot!

Ezek után ne csodálkozzunk azon, hogy amikor legközelebb találkozunk és kezét fognak egymással, a két kéz közül „melyik volt forróbb, melyik reszketett jobban, melyik nyúlt a másikhoz előbb, ki tudja.” Lejátszódik még néhány idillien kötődő jelenet; Feri egyszer a keserű megbánásig is eljut — míg végül a lakodalmas menetben látjuk: „Elől Noszty Ferkó jött a négyesén. . . Nem ő maga hajtott, hátul ült most az apja mellett, drága vitézi öltözetben, vörös bársonymentében, medvebőr kalpagban, melyről fehér kócsagtoll lengett (hej, de szép király lenne belőle)” — a zárójelbe tett mondat természetesen az ún. átképzéletes előadás példája, az útszéli báméskodók gondolatait tolmácsolja — no de az író mégiscsak rálehelí főhősére ezt a kedves színfoltot is. Közben szinte hallom az ellenvetést: miért rójuk fel hibának, hogy Mikszáth nem alkotott Feriből sematikus figurát, elszigetelt, egyszerű-jellemet? Hogy színt, összetettséget vitt az alakjába? Csakhogy valójában mégsem erről van szó. Ezen a Noszty, ahogy előttünk áll, az írói szemlélet következetlensége tükröződik: mivel ellen-szenves vonásait többnyire néhány sorban intézi el, másfelől meg elég sok rokonszenves, őszinte emberi érzést önt bele, az eredetileg negatív társadalmi funkciójú figura a regény konkrét menetében rendeltetésével ellenkező hatásokat kelt az olvasóban. A nem-sematikus ábrázolást meg lehet oldani úgy is, hogy az egészében a hitványság felé essék. Nem arról van szó:

milyen a Noszty Feri jelleme, hanem hogy sikerült-e az írónak belőle következetes, a koncepciónak megfelelő alakot formálni. A fogvatkozás nemcsak esztétikai jellegű; kárára van az eszmeiségnek is, mert az elvszerű ábrázolás és bíráló hiányát sugalmazza. Valójában az történik, hogy Mikszáth nem tudja még e csakugyan legridegebb tónusú regényében sem visszafogni a maga szubjektív stilizáló látását. Elmulasztja a jó alkalmakat arra, hogy Feriből valóban a meghökkenően cinikus svihák alakját formálja meg. Pl. az erdei jelenet naiv, bensőséges idillje után Feri beszámol az esetről Kopereczkynek. Külső magatartása nyegle ugyan („végigvágta magát a dívánon, még a lábait is fölrakta”), s utólag „nevetségesnek és ostobának” minősíti a nagy jelenetet — de azért mégis a hatása alatt áll („ha én azt el tudnám mondani” — „az akkori hangulat kell hozzá” — „gyere át Vilmához és mondd el neki az eset poétikus részét”) — illetve nem dicsekszik, nem kalandhős módjára beszél, nem gúnyolódik a történeteken — nem éli ki jelleme alaptendenciáit.

A főszemélyeknél maradva, a Noszty realizmusának egyik fő bizonyítéka gyanánt Tóth Mihály alakját szokták tekinteni. Már Schöpfung próbálta ezzel kapcsolatban az író szándékát körvonalazni: „A veséig romlott vármegyei gentry-társasággal szemben áll Tóth Mihály, a derék iparos. Nagy demokrata, azért ment ki Amerikába, mert ott nincs király. . . Tóth Mihály egyedül áll a vagyonára áhítozó éhes rókaalkával szemben. . . Az ítéletet az egész gentry társaságra Tóth Mihály szájába adja az író. . . A becsület és józan iparos megszégyeníti a gentry-társaságot, és magasan fölébe kerül az egész léha rokonságnak.” Az itt megütött hangot aztán Király István szereli át teljes zenekarra. „Egyetlen alakja volt a regénynek, aki szembe mert szállni az úri gazságokkal: Tóth Mihály. Saját magát rajzolta benne Mikszáth. . . Tóth Mihály volt Mikszáth társadalombírója/regényeiben az első plebejus hős, aki nemcsak az elbeszélés periferiáján tűnt fel, hanem központi helyet kapott a cselekményben. . . Tóth Mihály polgár volt. Polgár, de nem burzsoá. Polgári munkával, vállalkozásai révén szerezte vagyonát. . . Világnézetét a haladó polgári gondolat határozta meg. . . A feudalizmus ellen küzdő polgári társadalom embereszményét idézte benne Mikszáth.” (A 2. kiadás 339—343. lapjairól.) Tehát azonosítja ezt a regényalakot a szerzőjével; véleményei, harca mögé probléma nélkül behelyettesíti magát Mikszáthot. Nos, ehhez a harchoz is fér még néhány szó. Igaz, hogy Mikszáth rokonszenve kezdettől fogva Tóth Mihály, és a magasabb erkölcsi normák oldalán áll — Tóth Mihály, Király szerint „a feudalizmus ellen küzdő embereszmény”, a Citoyen megtestesülése, aki eleve gyűlöli az erkölcsi hitványságot. Mindebből szükségszerűen következik, hogy ellensége a Nosztyaknak s hogy küzdenie kell ellenük. Az ő műve a nagy megszégyenítés; saját lépén fogja meg a vagyonára éhes hadat. De ennek a harcnak van egy nem is kicsiny szépséghibája. Hiába járta meg Amerikát, s hiába lakik már néhány éve Bontó vármegyében — a Nosztyakon csak akkor lát keresztül, ellenszenve és harci indulata csak akkor lobbán fel, amikor véletlenül sorozata folytán felderíti Feri trencsényi előéletét. Eleinte ő is rokonszenvezik vele, még hajlandó is lenne lányát hozzáadni — vagyis nem érzi meg eleve azt, hogy ő és a Nosztyak alapvetően más anyagból vannak gyúrva, hogy olyan ellenpólusok ők, akiknek kezdettől fogva taszítaniuk kellene egymást. Az olvasóban ez csökkenti a küzdelem szükségképiségének és mélységének érzését, — s ugyanilyen benyomásokat kelt az is, hogy a regény eszmeisége: az idealizált, tiszta polgáriság diadala az élődsi dzsentri fölött — a kivitelben rendkívül meg van terhelve az anekdotikus kalandromantika anyagával — amint erre már Schöpfung is rámutatott. Ugyanő ismerte fel azt, hogy Tóth meggazdagodásának rajza a századfordulón tomboló Amerika-lázból táplálkozó, szinte ponyva-jellegű szemléletnek a szüleménye.

Mindez már megtépázza a regény realizmusát, de talán nem veszélyeztetné komolyan, ha Tóth Mihály alakja maga, élettörténetével, szerepével, gesztusaival csakugyan a kor valóságából volna véve — nem pedig a magyar irodalom hagyományaiból. Itt is dokumentálódik Mikszáth íróművészetének egyik megvesztegető oldala: amit az olvasó spontán életszerűségnek vél, az valójában ilyennek álcázott, raffinált magas irodalom. E felismerésünket a Krk is

támogatja: jegyzeteiben számos helyen mutat ki a Mikszáth-életműben irodalmi reminiscenciákat, különösen Jókaiából. Ezeknek a számát még szaporítani is lehetne: Akli-ban ott kísért a Rab Ráby-téma; a császár írásával való visszaélés megvan A cigánybáró-ban; a templomban elhangzó lövés dördülését a Vörös és feketé-ben már hallottuk. S ha a Nosztyra térünk vissza: ahogy Koperczky a megyeszékhelyre való bevonuláskor kijátssza az ellene tüntetni akarókat, hasonló fölényel vonul be a megyeházára Tolnai *Új főtispán*-ja vagy Ponthay kormánybiztos a Kis királyokban. Olyan esküvő is akad a magyar regényirodalomban, amelyet a nemkívánatos vőlegény megsúfolására rendeznek meg: az az írónk írta meg, akit Mikszáth menüettet táncoló elefántnak csúfolt: Kemény Zsigmond a Férj és nő-ben; ott Kolostory Tamás a szenvedő hőse. (Egyik esetben sincs kizárva, sőt valószínű, hogy az irodalmi inspirációhoz reális egykorú benyomások is társultak, mint az elmaradt esküvő az öreg Ungáréknál vagy az 1905-ös megyei ellenállás; lásd erről a Krk jegyzeteit.)

Minél közelebbről vesszük Tóth Mihályt szemügyre, annál inkább fölfedezzük a hasonlóságot közte és néhány régi ismerősünk között. Polgár és dzsentri szembeállítás már nem volt újdonság a századforduló irodalmában. A témát a kisebb csillagok is megpendítik; még a konzervatív Degré és Pálffy is felvillan egy-egy polgár-alakot, többnyire a nemestől, az arisztokratától várja el, hogy polgárosodjon. A publicisztikánkban a 80-as évek elején zajló, már említett dzsentri-vita minden bizonnyal még jobban belevitte a témát a köztudatba.

Van azonban ennél sugalmazóbb mintakép is: Jókai. Az Egy magyar nábob Barna Sándora még csak a szerény kezdet; a 70-es években bontakozik ki és őlt regényhős-alakot Jókai tisztos kapitalista, tisztos polgár-elképzelése. Lássuk csak az egyes vonásokat:

Mikszáth: Tóth Mihály bolondja a könyveknek, „ami jó megjelent a könyvpiacra, azt menten megszerezte.” „A könyveken kívül volt még egy mágnes: a Nemzeti Játékszín. Dehogy is maradt volna el valamelyik előadásról, kivált ha történeti darabot adtak.” Tóth Mihály szanatóriumi szobájában „az íróasztalon könyvek, Jósikától, Keménytől, Jókaitól.”

Ezt a Tóthot már ismerjük: csak hogy akkor Máté volt a keresztneve, és Jókai telepítette bele a reformkori irodalmi életébe: az Eppur si mouve-ban, — Mikszáth mindössze még Tseresnyés uram alakjából is átruházott rá egy-egy vonást. A fő a szerep és a motívum azonossága: a polgár (akár amerikai milliomos, akár hazai gazdag paraszt vagy pesti kisiparos), aki csúffá teszi az arisztokratákat a maga kultúrájával és kultúra-pártolásával. Van hasonlóság a rohamos meggazdagodásban és az életmód puritánságában is. Tóth Mihály virágzó gyárakat emel a birtokán: akárcsak Fehér Gyula a „Felfordult világ”-ban; jótékony célra adakozik, a nagy vagyona nyomán érzett adósságot így szeretné törleszteni — akárcsak Tímár az aranyember. Az, hogy gyárait a modern humanizmus nevében bezáratja — valóban nem ér többet a humanizmus mérlegén, mint az anekdóta, (Schöpfungin mondja annak) — és egy szikrát se polgári-kapitalista magatartás. Mindenesetre Tímár Mihály a következőzetesebb: ő az egész vagyont otthagya, amikor a Senki szigetére költözik. Egyébként mit szólnak a gyárak becsukásával kapcsolatban bekövetkezett tömeges munkás-elbocsátásokhoz? Igaz ugyan, hogy az agrárkapitalistává átvedlett Tóth progresszív fizetést ad, a béreseknél, juhászoknak nyugdíjat, a gazdasági problémáit tárgyalja meg a gazdaság problémáit — és százalékot ad nekik a jövedelemből — akárcsak Berend Iván a bányászainak: az utópia azonos, csak a kivétel más. És hogy még több Jókai-visszhang legyen: fiatalkorában még párbajhős is ez a Tóth Mihály, mint Berend Iván és mások. Annyit le lehet szűrni: a halódó dzsentrivel a valódi történelemben nem ilyen tőkés álltak szemben. Tóth Mihály alakjának nincs is meg a történelmi hite; ahhoz is túl sok romantikát és irodalmi hagyományt ruház rá az író, hogy egy valóban hittársadalmi illúzióknak híj kifejezője legyen. A regény keletkezésének korában ez az utópia — mint az irodalmi példaképek mutatják — már régen a múlté; a század elejére a magyar társadalom osztály-problémái lényegesen más harci stádiumig jutottak el. Mindez bizony erősen elveszi az élet annak a bizonyos „gyűlölettől átítatott leleplezésnek”, amelyet emlegetni szoktunk e regénnyel kapcsolatban.

A Noszty elemzésének tanulságait egy mondatban összegezem: ez a regény is csak mérsékeltén alkalmas arra, hogy vele írójának realizmusát alátámasszuk; mindenesetre több realiztikus elemmel, de Mikszáth itt is annak a romantikus realitásának mutatkozik, aminőnek korábról megismertük.

János Barta

MIKSZÁTH-PROBLEME

II.

3. *Die künstlerischen Mittel.* — Die Stoff- und Erlebnisquellen von M. entspringen z. T. gewiss persönlichen Erfahrungen; nach übereinstimmenden Aussagen seiner Zeitgenossen war er ein guter Beobachter. In der Gestaltung des erlebten Stoffes treten aber starke stilisierende Faktoren seiner Bildung und seiner Persönlichkeit zutage. Zunächst der schon erwähnte Anekdotismus: er griff zeitlebens literarische Wanderfabeln auf, die er dann meisterhaft modernisierte. Dazu kommen die der romantischen Tradition entlehnten Motive, solche hat er oft mehrmals in seine Handlungen eingeflochten. Das bedeutendste Medium der Stilisierung ist aber seine eigene Subjektivität: sein romantisches Lebensgefühl und seine überaus grosse Neigung zu den romantischen Qualitäten der ästhetischen Wirkung. Subjektive, meist jugendliche Gefühlsideale verkörpern sich in seinen Charakteren, in den stimmungsgesättigten Landschaften usw. Der subjektive Ursprung enthüllt sich besonders in den Fällen, wo zwischen Thema, Absicht und ästhetischer Qualität eine Inkongruenz besteht. Durch die Stilisierung nach subjektiven ästhetischen Qualitäten werden dann seine Themen ideenhaft weniger tragfähig; hinsichtlich der Themenwahl ist er auch sonst weniger bahnbrechend. Sein Humor als weltanschauliche Einstellung führt auch zur Verringerung des moralischen Gewichts der Probleme. — Was nun die weiteren künstlerischen Mittel betrifft, ist die Typenbildung bei M. bald romantisch-isolierend, bald realistisch-kombinierend; bekannt ist der häufige Auftritt von Sonderlingen. Die realistische Umweltsschilderung weicht den romantischen Stimmungsbildern. Unleugbar und hochkünstlerisch ist aber bei ihm der Realismus des Details, das völlige Fehlen der Abstraktion in der Schilderung der Begebenheiten. M. ist vor allem ein hervorragender Künstler des Erzählens: sein Zauber liegt eben in der meisterhaften Behandlung der Vorbereitung, der Exposition, der Weiterführung und Retardierung der Handlungsfäden, in der Kunst der Spannung, Steigerung und Lösung; alle diese Elemente werden mit sicherer Hand um das Grundthema konzentriert. Abschliessend ergibt die Zusammenfassung der gehaltlichen und künstlerischen Werte im dem Gesamtwerk von M. ein Bild des romantischen Realismus.

4. *»Der Fall Noszty.«* — Um die Jahrhundertwende werden bei M. mehrmals Stimmen der Selbstkritik laut. Er erklärt seine bisherige künstlerische Methode für spielerisch und oberflächlich, und wendet sich ernsteren Problemen und grösseren Konzeptionen zu. Aus dieser Zeit stammt *»Der Fall Noszty«*, — sein bedeutendster Vorstoss in der Richtung des kritischen Realismus. Der höhere Anspruch kommt in der Themenwahl und der Konzentration der Handlung um einen negativen männlichen Charakter zum Ausdruck. Eine eingehende Analyse zeigt aber, dass M. selbst in diesem, mit realistischen Absichten konzipierten Werk seine romantischen Neigungen nicht vollständig verleugnen konnte. Er macht reichlichen Gebrauch von Motiven des Abenteuerromans, und den Titelhelden stilisiert er unversehens nach dem Muster des sympathischen Biedermeier-Jünglings. In der Gestaltung des zentralen Bürgertyps (Michael Tóth, der Fabrikant) stützt er sich nicht so sehr auf persönliche Erfahrungen, als vielmehr auf traditionelle Charaktere des nationalromantischen Romans. — Die Ambivalenz: romantischer Realismus tritt also auch in diesem Werk offen zutage.

Apáczai Tamás kölcsön-ügye

Apáczai-monográfiáinkban több ízben szóltunk Csere János öccséről, Tamásról, s az irodalomban eddig róla felbukkant adatokat is összeállítottuk.¹ Mint ismeretes, zempléni szolgabíró, majd Hunyad vármegyei nótárius volt. Azóta néhány újabb adalékra bukkantunk a Tiszáninneni Ref. Egyházkerület sárospataki levéltárában. A pataki kollégium régi iratai Apáczai Tamás egy kölcsön-ügyét őrizték meg az utókor számára. Szemere László zempléni alispán², a kollégium főkúrátor 1670. febr. 9-én levelet intézett Borbély János vármegyei alkapitányhoz, s arra adott utasítást, hogy Borbély, nyilván a Kollégium pénzügyeinek is intézője, 400 forintnyi kölcsönt folyósítson „nemzetes Apaczay Thamás Szolgabíró Uram” számára, „jo obligatoriat véve Kegyelmed eő kegelmetül”; a kamatot is mindjárt vegyék ki a kölcsönzött summából; ha más pénz nincs, aranyat is adjanak.³

A kölcsön megadása mégis húzódnak, mert Apáczai Tamás csak 1670. április 4-én vette fel a kölcsönt, s róla kötelezvényt, ún. *albát*⁴ állított ki Olaszlisztkán. Az okmány egyik lapján a kölcsönvevő sajátkezű aláírása („Thomas Apaczay mpria”) és gyűrűs pecsétjének lenyomata, a másik lapján az alábbiak: „Obligoriae Dni Thomae Apáczay super flor. ung nro 400”, majd más kézzel: „Apaczay Tamás obligatoriaja, super fl. 400. negy száz forintrol, melynek interessét tempore levationis praemissae summae a' negyven forintot mingyárt le teötte.” Ugyanehhez az ügyhöz tartozik még Csehi András helyettes szolgabíró 1671. ápr. 1-én kelt írásos nyilatkozata^{4/a} is, amely szerint Szemere László alispán „az felülvaló esztendőben egy gyülesí alkalmatossaggal” vele üzent Borbély Jánosnak a négyszáz forintnyi kölcsön utalványozása végett.

Érdekesebb azonban Apáczai Tamás *albájának* későbbi feljegyzése: „Anno D(omi)ni 1686. Dje 25 Mens(is) Junij In Oppido Sátor allya Ujhely, Co(mi)t(at)uque Zemplenien(s)i existen(ti) habito, termino videlicet ac loco Generalis Congregationis nostrae praesen(tes) exhibitae; juxta quarum continentias ad instantiam Generosor(um) Illustris Scholae Sáros Patakien(sis) Curatorum, Generosus D(omi)nus Franciscus Klobusiczky V. Comes attacti Co(mi)t(at)us Zemplenien(sis) pro introscripto negotio peragendo, comperta nihilominus mera rei virtute, exmittitur. Steph(anus) Barlok Jur(at)us Notar(ius) mpria.”

A Kollégium tehát az Apáczai-kölcsönt nem kapta vissza, s a Thököly-korszak végén, a súlyos megpróbáltatások után lélegzethez jutva, igyekezett az ügy peres úton való rendezésére. A pataki gondnokok, elsősorban Klobusiczky Pál⁵, kérésére a megyegyűlés magát az alispánt küldte ki a vizsgálatra. Apáczai Tamás, mint tudjuk, már régen Erdélybe költözött vissza, a megyegyűlés azonban kötelezvényének teljes érvényét állapította meg („comperta nihilominus mera rei virtute”). Az ügy lezárását az *alba* mellett ma is megtalálható kis cédula feljegyzése jelenti: „ezen Apáczai deficiált a' mint referáltott Károly Fehér várt Erdély(en).” A kéz XVIII. századi, s erre az időpontra utal a városnév is, Gyulafehérvárt ugyanis 1715-től neveztek Károlyfehérvárnak.⁶ A „deficiált” pedig a régi jogi terminológiában annyit jelentett, hogy utód nélkül halt el:⁷ nem volt kén megvenni a tartozást.

¹BÁN IMRE: Apáczai Csere János. Bp. 1958, 34, 37, 507.

²Vö. SZOMBATHI JÁNOS: A' sárospataki református kollégiumnak rövid története. S Patak, 1805, 21.

³A. II. 202/13. sz. alatt

⁴A. II. 206/17. sz.

^{4/a}A. II. 224/1. sz.

⁵SZOMBATHI id. művének 21. lapja szerint 1682–1687 között volt a Kollégium főkúrátor. Klobusiczky András fia.

⁶BORBÉLY SÁNDOR: Erdélyi városok képes könyve 1736-ból, Kolozsvár 1943, 16. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 161. sz.)

⁷A. PÁRIZ PÁPAI-BOD: Dictionarium latino-hungaricum, Cibinij 1767 604. lapja szerint: „Defectus seminis: Örökösnek nem maradása. Magva szakadás.” Még a BABOS KÁLMÁN kúriai bíró (1825–1892) által szerkesztett Közhasznú magyarító szótár (Bp. 1886) is számba veszi a „deficiálni” szó „kihalni” értelmét.

Apáczai Tamás életrajzának kiegészítésül itt közlöm, hogy Benkő Samuné Nagy Margit művészettörténetész kutatásai során egy 1656-ból való conscriptiót talált Thomas Apáczai fejedelmi kancellista aláírásával és gyűrűs pecsétjével. A rossz lenyomatú címerben Köpeczi Sebestyén József kolozsvári heraldikus egy madárfejet vélt felfedezni.⁸ Apáczai Tamás most megtalált albjában a gyűrűs pecsét lenyomatán világosan kivehető egy álló madár alakja. Megfontolást érdemel még az a körülmény, hogy ha Apáczai Tamás 1656-ban már fejedelmi kancellista volt, akkor nyilván előbb kellett születnie, mint könyvünkben feltételeztük.⁹

Bán Imre

A cári cenzúra Petőfiről

A cári cenzúra anyagából nemrégiben ismét előkerült két Petőfi műveivel foglalkozó dokumentum.

Az eddig ismert cenzori jelentések a múlt század 70-es éveiből valók, s a Gyelo c. demokratikus folyóirat anyagával kapcsolatosak. A cenzor megtiltotta Petőfi több politikai versének, s rövid életrajzának megjelenését.¹

Az a két jelentés, amelynek szövegét most közlöm, az úgynevezett „külföldi cenzúra” iratai között található. Ez a cenzurabizottság a külföldről behozott könyveket vizsgálta át.

Az első jelentés 1861-ből való. Tárgya Charles Louis Chassin: *Le poète de la révolution hongroise. Alexandre Petoeffi. c. könyve.* (Bruxelles—Paris, 1860). Szövegének magyar fordítása a következő: „A szerző Petőfi életrajzát kiegészíti az 1848—49-es magyar forradalom leírásával. Minthogy a magyar költő verseinek valamint az 1848—49 történetéről szóló német nyelvű könyvnek behozatalát a külföldi cenzúra engedélyezte, ezért Chassin könyvében csak a következő helyeket és verseket ajánlom a bizottság figyelmébe: 221—222 l., 229, 330—332, 343—346, 347—349.

1861, december

olvashatatlan aláírás.²

A cenzor által kifogásolt lapokon többek között A király és a hóhér, Föl a szent háborúra c. Petőfi-versek vannak, továbbá utalások arra, hogy a cár a magyarországi szláv nemzetiségek pánszláv törekvéseit szítja.

A másik cenzori jelentés 1874-ben készült és Az apostol német nyelvű kiadásával foglalkozik. (Der Apostel. Letzte Dichtung Alexander Petőffis. Deutsch von Theodor Opitz. 1873, IV. 120 p.)

„Egy csecsemőt kitesznek a kocsmá elé, ahol egy részeges öreg tolvaj megtalálja az újszülöttet és egy undok koldusasszony gondjaira bízta. Hat év múlva egy úr magáhozveszi az elkínzott gyermeket, kiskorú fia inasává teszi, aki kínozza a szegény árvát. De az árva jobban tanul, mint a fiatalúr, elszökik az útlegek elől, s zsarnok ura tanítójának segítségével egyetemre kerül, amelyet ragyogó eredménnyel végez el. Lemond az előnyös munkalehetőségekről és mint falusi jegyző helyezkedik el, hogy felvilágosítsa a népet jogairól, a pap és a földesúr azonban felingerlik ellene a népet. Menekülnie kell; a földesúr lánya követi. Mindketten nyomorral küszködnek, mert a cenzúra betiltja cikkeit. Titokban ő maga nyomtatja ki a néphez intézett tanításait, ezután börtönbe kerül, ahol 10 évig sinylődik. Bosszúvágytól vezetve megöli a királyt és a vérpadra kerül. A nép majdnem agyonveri, bár ő a nép együttérzésére számít. Ezért a költő amiatt panaszkodik, hogy a zsarnokoktól elnyomott népek mély álomba merülve alszanak. De amikor jóval később a nép felébredt, amikor eszébe jutott a szabadság harcosa, s meg akart róla emlékezni, a szabadság apostolai már mind a bitófa mellett voltak elásva. Ez a költemény tendenciózus, az egyházi és világi hatalom ellen irányul, amint ez a 74, 92, 94 lapról különösen kiderül, ahol is a költő szörnyű átkokat szór a királyra, a 15. lapon pedig istenre. Az egész költemény lényegében elkeseredett jankiáltás a világ hatalmasai ellen. A könyv rossz benyomást kelt, s ezért kötelességemnek tartom, hogy amikor a bizottság elé terjesztem döntés céljából, a magam részéről betiltását javasoljam.

1874. jan. 23

Miller—Kraszovszkij.³”

Ez utóbbi jelentés azt példázza, hogy a cári cenzúra, különösen a 70-es években, amikor az ország ismét forradalmi helyzet felé haladt, nemcsak a demokratikus orosz írókra ügyelt éberben, hanem a haladó külföldi írók műveire is. A cenzúra Petőfit veszedelmes ellenségnek tartotta, ezért szerepel neve többször is a sajtócenzúra és az úgynevezett külföldi cenzúra anyagában.

D. Zöldhelyi Zsuzsanna

⁸ BENKŐ SAMU hozzám intézett és 1958. nov. 17-én, ill. 1959. jan. 13-án Kolozsvárt kelt levelei szerint.

⁹ I. m. 37.

¹ Petőfi verseinek oroszországi fogadtatásáról. I. ZÖLDHELYI ZSUZSA—RADÓ GYÖRGY: Petőfi chez les Russes. Fk 1959. 61—84.

² A Szovjetunió Központi Történelmi Levéltára, 779. köteg, 4. l. 161. 394.

³ Rapports de la comité du censure étranger, 779. köteg 4, 205, 116—117. l.

Tamás Attila

HOZZÁSZÓLÁS AZ ARANY-VITÁHOZ

Ferenczi László tanulmányáról írt cikkében Nagy Miklós a téves — bizonyára elírásból, pontatlanságból származó — adatok felsorolása után vitába szállt a szerzőnek a lényegét érintő megállapításaival is, s jórészt bebizonyította róluk, hogy vagy nem állják meg a helyüket, vagy egyoldalúan, többé vagy kevésbé torzítva mutatják meg a valóságot, Arany költői portréját. És itt megállt. Jogában állt ezt megtennie, de talán tovább juthatunk egy lépéssel előre, ha megvizsgáljuk a torzítás jellegét és ennek nem annyira a szubjektív, hanem inkább az objektív okait keressük: vajon nem valamilyen alapjában helyes probléma-meglátásnak a túlzottan magabiztos, elhamarkodott kifejtésével van-e dolgunk.

Nagy Miklós találoán állapította meg, hogy nézeteinek alátámasztására Ferenczi legalább annyira idézhetne volna Móricz ismert Arany-cikkét, mint amennyire Illyés ide vonatkozó megállapításait. De éppen ez a feltűnő, ti. az, hogy a tizenkilencedik századnak paraszt sorból származó íróját épp a parasztsorból felnövő huszadi írók legnagyobbjai nézik valami különös idegenkedéssel. De a „népért síró bús bocskoros nemes”, Ady magatartása sem tér el sokban tőlük, és hasonlóképpen vélekednek majd a népi írók mozgalmának egyes képviselői, a tőlük nem messzire álló Gulyás Pállal együtt. Mindez még egyáltalán nem teszi szükségessé, hogy nézeteiket egészükben elfogadjuk, de legalábbis arra kell serkentésen, hogy megkeressük magatartásuk okát. Talán így juthatunk — legalább részben — Ferenczi kiindulási pontjának nyomára is.

A szabadságharc bukása után az ismert körülmények olyan szerepet kényszerítettek Aranyra, melytől ő maga ugyan idegenkedett, de amely ellen sokat nem tehetett. Ő lett az a költő, akinek — legalábbis *látszólagos* — józan nyugalmát, kiegyensúlyozott, tiszta erkölcsű polgári életét, becsületes szorgalmát szembe lehetett állítani a lázongó titánnal: Vajdával; akinek „eszményítő realizmus”-tanításával el lehetett hallgattatni az új hangokat. Azokat, melyek nem *A bajusz* tréfás leírásában, a *Családi kör* idilljében látták a magyar falu életének legigazibb képét, sőt, még csak nem is a bravúros technikájú *Tengerihántás*, az *Ünneprontók*, vagy a *Vörös Rébék* mesteri kézzel megalkotott soraiban. Egy egész nemzedéknek kellett majd nehéz külső-belső harcok árán kitörnie egyfajta szinte kötelezővé tett szemléletmód alól, melynek elméleti megfogalmazása és gyakorlati megvalósítása egyaránt elválaszthatatlanná lett Arany nevétől. Móricz a *Hét krajcár*ig talán még eljuthatott volna e harc nélkül is — a *Barbárok*ig, a *Tragédiá*ig, a *Szegény emberek*ig soha. Mindaz, ami igazán új a század magyar irodalmában — Ady lírájától a *Puszták népéig*, Kosztolányi novelláitól Kassák verseiig — azzal az irodalmi eszménnyel való harcban, illetve a harc megvívása után születethetett csak meg, mely közelebbről vagy távolabbról Aranynak a Vojtinában kifejtett esztétikáját és ennek megfelelő alkotásmódját tartotta követendő példának. (Figyelmen kívül hagyva eközben olyan tényeket, hogy magának Aranynak egész alkotásmódjára sem jellemzőek az itt előadott elvek. Mert miben „eszményit” például a *Hidavatás*? Arany különben is csak a szűkebb értelemben vett költészetre vonatkoztatta gondolatait; a regényre pl. már nem.) Azt a költői magatartást tanították, mely *leteszi a tollat*, ha — lába „por, bűz, német szó, piszok” világába betolván — kizökken „ábrándos lelké”-nek megszépítő, mindent „tiszttára nosó” képzeletvilágából. Ezzel kell majd bátran szembeszállnia annak a költői magatartásnak, mellyel az író *fölveszi a tollat*, mikor „tapsikoló jázminok” mámorosan bódító levegőjében hirtelen az utca sivár valójába botlik tekintete: „s háltak az utcán”. *Fölveszi a tollat*, hogy leírja a nyomort — azt a nyomort, melynek leírásába korábban Arany az első közt fogott bele — míg úgy érezvén, hogy a föltárt sebekre „nincsen balzsam”, szomorúan más utat nem választott.

Ferenczi László egy olyan Arany-portréval vitázik, amely nem felel meg mindenben a valóságnak. Bírálatában azonban ott érzem az igazság magvát is. Abban is, hogy szerintem a Nyugat költői által nagyrabecsült késői, rendkívül őszinte, fájdalmas hangú lírában kell keresni Arany egyik fő jelentőségét. A késői Aranyra vonatkoztatva szerintem ez mindenképpen áll.

A jelenleg többé-kevésbé hivatalosnak számító Arany-értékelés döntő mértékben akkor-táj alakult ki, amikor — a naturalizmus, a dekadencia, a kozmopolitizmus, a pesszimizmus elleni harc jegyében — a valóságot lakkozó, „népies” alkotások hazugságát könnyebben elnézték, mint a hibákat — kicsit talán keserűen — feltáró írások gyengéit. A *Vojtina* sorait nem véletlenül idézik egyre-másra, hivatkozásként annak időszervi jellegére. Az a vers, mely megrázóan fejezi ki a szépségekre vágó lélek szembekerülését a kapitalizálódó társadalom eszmét-szépséget eltipró prózaiságával, melynek részleteiben ott a délibábok és szivárványok varázsos szépségében, eszmék merész hitében csalódott Arany legszmélyesebb fájdalma is: „Minden hazugság földön, ami szép . . .” — ez a vers megint úgyszólván hivatalosan elfogadott tankölteményné szentesítődött. Nem arra figyeltünk benne, mennyire találóan jellemzi benne korát a költő („ . . . a földnek lakosa Lót-fut, könyöklí egymást és tapossa, Ad-vesz, civódik, káromol, kacag, Por, sár megöl . . .”), hanem a leírást követő elmélkedésre. Az Arany-műből megint inkább józan középítő mértékét megtaláló bölcs és higgadt tanító, a nagy nemzeti költő arca nézett felénk, mint annak az embernek a tekintete, aki — ha egyre inkább csak magába vonult — tragikus küzdelmet vív egy mind emberellenesebbé váló világgal. Előtérbe került az a kérdés, mennyit tudott a költészet népiességéért vívott harc egykor Petőfivel közösen megfogalmazott programjából megvalósítani — anélkül, hogy fölvetődött volna a kérdés: vajon *időszervi-e* 49 után ez a program? Nem szükségszerű-e, hogy a szabadságharcral együtt elbukó, haladó tartalmú illúzió — a nép nemzetévé tévése — és a népet uralkodóvá tenni kívánó, legalább egyben-másban szocialista jellegű parasztmozgalmak közötti időben a népiesség vagy nyílt, művésziellen hazugsággá, vagy legjobb esetben akadémikusan merevvé lesz, valamiféle „muzeális sellak-bevonatot kap”? (Érdekes különben, hogy ebből a szempontból Petőfi költészetét elég gyakran egyértelműen „népies” költészetként szokás tárgyalni, holott köz-tudomású, hogy ő maga sem váltotta valóra egész költészetében sokat idézett célkitűzését, ez pedig korántsem róható föl hibájára.)

Ugy érzem, Arany 49 utáni népiessége valóban problematikus, egész történelemszemléletével együtt. [A tartalmában is népi Koldus-ének természetesen kivételt képez.] Ha Aranyt ebben a korszakában is mint a nép, a nemzet költőjét akarjuk példaképpé állítani [s itt nemcsak az önkényuralom elleni tiltakozást a maga egyetemes emberi tartalmában megszólaltató költeményekre gondolunk, mint a *walesi bardok*, vagy a *Szondi két apródja*], akkor egy kicsit ahhoz hasonlóan járunk el, mintha a Benczur-féle nagy történelmi festményeket és a századforduló életkép-festészetét mondjuk, Mednyánszkyval szembeállítva az előbbieket mellett döntենék, s az utóbbinak töprengő pesszimizmusára inkább csak mentéseket keresnénk, az előbbieket pedig közösségi célokat szolgáló, optimista, realista alkotókként értékelnénk. (Az előbb szóban forgó években volt is egy igen határozott törekvés, amely Benczurban a realista művészt értékelte, a „formalista” Derkovits rovására.)

Ismeretes, hogy Arany bármennyire idegenkedik is minden szereptől, ha egyszer elvált, akkor kötelezettségének példás módon igyekszik eleget tenni. Alighanem jórészt ennek tudható be, hogy amikor-táj a magányosan töprengő Vörösmarty megrázóan korszerű remekét *A vén cigányt* írja, Arany — aki úgy érzi, egy nemzet tekint rá, — erőszakkal előlre szeme elől a hasonló természetű rémképeket, s lényegesen kevésbé meggyőző módon „egy magasb-harmónia” feltűnésével biztat. [Általában ezekben az években szaporodnak meg költészetének vallásos elemei is.] Pedig a magányos töprengés és szomorúság versei igazabbak, és közelebb állnak a valóban korszerű műhöz, Madách remekéhez, mint a nemzeti egység, a hazafiúi köteleesség-teljesítés fontosságát hirdető, a nemzeti fölélmény jeleit fölismerni vélő versek, illetőleg vers-részletek (ti. a befejezés derülátása néha nem következik a vers egészéből).

A szabadságharc bukása utáni évtizedek költőjének néhány művét joggal illetheti ezéért bírálat, de itt sem hagyhatók figyelmen kívül azok a bonyolult külső körülmények, amelyek közt oly végtelenül nehéz eligazodni. (Gondoljunk pl. Vajda útkereséseire.) Am indokolatlannak érzem, hogy Ferenczi László a fiatal Aranyra is kiterjeszti bírálatát. Érdekes, bár nem egészen kidolgozott és megalapozott Arany személytelenség-eszméjéről való elképzelése. De ezt igaznak elfogadván is fölvetődik a kérdés: vajon gyengeséget jelent-e epikus költőnél? És vajon szükséges-e ebből magyarázni a Toldi egész koncepcióját, elfogadván azt az értelmezést, hogy a mű végén a paraszti hős beleilleszkedik a feudális rendbe. János vitéz Tündérország rendjébe illeszkedett bele? A kisebb, elnyomott testvér győzelme ismert népmesei motívum, s alakjával — még ha történetesen királyfi, akkor is — a kisemmizett nép azonosítja magát. Nem sokkal kézenfekvőbb hát a magyarázat, hogy a költemény vége általában az elnyomott győzelme az elnyomón, a hős győzelme „a viszonyok jármán”? Hiszen Arany hangsúlyozottan nem feudális

ürként mutatja be a zárósorokban hősét: a történelmi hűséggel szembeszállva amolyan végvári vitéz-félet farag belőle. Mi szüksége tehát annak, hogy ezt a művet társadalmi tartalom kérdésében szembeállítsuk Petőfi művével, s úgy tűntessük föl a „moralista” Aranyt, mint aki 25 arany reményében becsapja nemzetét azzal, hogy „megvalósultnak mutatja a homogén nemzet-koncepciót”?

Van Ferenczi cikkének több más erősen vitatható megállapítása is. Szerinte pl. a „költő és munka egysége” *Az elveszett alkotmányban* a legteljesebb. Armida, Rák Bende és társainak története közelebb állna Aranyhoz, mint a legalább felerészben önéletrajzi mű, a személyes lírával át-meg átszótt *Bolond Istók*? Alig érthető a gondolat. Nagy Miklós fölhívta a figyelmet arra, hogy sok személyes vonatkozást mutattak már ki a *Toldiban* is (főleg Baránczy Jób László), de megérdemli figyelmünket az olyan tény is, hogy Arany ugyanabban a levelében írja szenvedélyes, sőt fenyegető szavait az öt Pesten ért gúnyos célzásokra — melyekből egyértelműen a vidékinek, a nép fiának szóló lekicsinylést olvassa ki — amelyekben bejelenti, hogy *Toldi eszéjének* megírásába kezdett; abba a műbe, melyben a „művelt”, városian pallérozott úrfiak gúnyolódására olyan hasonló indulatkitörésekkel válaszol majd a faragatlan bajnok. De ettől eltekintve is bizony nehéz lenne megmondani, miért ne legbensőbb indulatból született volna például ez a költemény, miért ne lenne szerzője teljesen egy ezzel a művel, melyet minden külső igénytől függetlenül, sőt, szinte annak ellenére kezdett el írni. (Hiszen Toldi történetét mindenki befejezettnek tekintette.)

Am hagyjuk a részleteket. Ferenczi László több szempontból érdekes cikkének egyik legfőbb hibáját abban látom, hogy erőszakkal elmossa azt a törésvonalat, mely a kétségkívül magános töprengésre is hajló, de nagy közösségi célokért forrón és odaadón lelkesülni tudó és akaró költő életművéből annyira kitörölhetetlen. Arany bizonyos politikai tévedéseit — viszonylag kevésbé jelentős politikai tájékozottsága mellett — éppen a nagy közösségi célokról való lemondani nem tudása okozza. Az, hogy ő közösségi költő akarna lenni akkor is, mikor erre igazában — *már és még* — nincs lehetőség. Az *Őszikék* nem egy elhibázott életmű utáni önbírálat — a versek szomorúsága inkább ennek a helyzetnek a fölismeréséből ered. Ha bírálóknak akarjuk fölfogni — Ferenczi nyomán —, akkor is a kort illeti elsősorban ez a bíráló. A kort, amelyben a valóságnak többé nincs költészete, a kort, melyben az, ki egykor népkönyvvé akarta tenni műveit, csak hangtalanul „kongatja” már versei harangját, s mindenki elől rejtett kapcsos könyvébe ír. A kort, mely Aranyt annyira elteremt és vágyát zúzza szét.

Az Arany-életmű azonban így sem csak nagy tévedések sorozata. Legalább annyi benne a merész próbálkozás, sőt, a nagyszerű önmagára találás is.

Bisztray Gyula

EGY FERDE KÖZLEMÉNY A LEGUTÓBBI MIKES-KIADÁSRÓL

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1960. évi 1. száma (100—105. l.) egy cikket publikált, amely Mikes Kelemen Törökországi leveleinek a „Magyar Klasszikusok” sorozatában megjelent legutóbbi (1958) kiadásával foglalkozik. A cikknek egy része a kiadvány szövegközlését vizsgálja s ezzel kapcsolatosan engem egészen különös módon szeretne elmarasztalni. Kijudulva abból, hogy a kiadvány címlapján (a címlap hátlapján) nevem „sajtó alá rendező”-ként szerepel: engem akar felelőssé tenni az alapul vett Császár Elemér-féle szövegért s mindazon eltérésekért, amelyek a Császár-féle szöveg és a kézirat szövege között mutatkoznak.

Tartozom szakmánknak, e folyóirat olvasóinak és sajátmagamnak is azzal, hogy a cikk által keltett esetleges félreértéseket tisztázzam és a kiadvány szándékait s megvalósításának körülményeit tényszerűen megvilágítsam.

1. A „Magyar Klasszikusok” szerkesztősége, illetőleg ennek megbízásából Barta János *szóbeli úton* felkért, hogy vállaljam el a Mikes-kiadás szöveggondozását. Ha a kiadói időbeosztás megengedte volna, bizonyára a kézirat kritikailag kezelt szövegét adják, amit szintén elvállaltam volna *egy vagy két éves munka árán*, mint ahogy éppen a szóbanlevő cikkíró is Mikes „kritikai” kiadásával foglalkozik *immár több esztendő óta*. De a kiadványsorozat ütemterve nem tette lehetővé, hogy a mű kritikai kiadását iktassák be a gyűjteménybe. A kiadónak és a szerkesztőségnek *pár hónapon belül* kellett a nyomdai kézirat! Azt a megoldást választották tehát (az adott helyzetben az elfogadható egyetlen megoldást!), hogy a korábbi, *köztudomás szerint nem hibátlan* Mikes-kiadások közül az *aránylag legjobbat*, aránylag legkevésbé hibásat: a Császár Elemér-féle szöveget adják ki újból.

Így jutottam én a „Magyar Klasszikusok”-beli Mikes-kiadáshoz, közzétéve az eddigiek közt viszonylag legjobb, Császár-féle szöveget. A cikkírónak tehát ezt a kifogását nem hoztam, hanem a kötet szerkesztőségéhez kellett volna adresszálnia! Az én munkámmal kapcsolatosan

az egyetlen bíráló szempont csakis az lehet: hogy híven eleget tettem-e a megbízásnak s a számomra kijelölt szöveget gondosan vagy gondatlanul közvetítettem?

2. A cikkírónak mindezt tudnia kellett s tudta is, mert az általa „mintaszerűnek” nevezett jegyzetekben — a Barta János által összeállított jegyzetekben — a 363. lapon szó szerint a következő tájékoztatás olvasható:

„Kötetünk a Törökországi levelek szövegét Császár Elemér említett kiadása nyomán közli; mindössze néhány sajtóhibát javítottunk ki. Császár az eredeti kéziratból indult ki, a szöveg helyesírását közelebb hozta a jelenkorhoz, de ragaszkodott az eredeti hangalakhoz.” stb.

Nos, Barta Jánosnak ez a pluralisban kifejezett tájékoztatása világosan megmondja, hogy a Császár-féle szöveg kiválasztása és újrakiadása nem „a pozitívista szövegkiadási eljárást követő Bisztray” kénye-kedve szerint történt, hanem a kérdésben a szerkesztőség döntött, s ezt az elhatározását íme, ország-világ előtt magáénak is vallja!

3. A cikkíró mégis egyedül az én leleményemnek tartja „az ötven évvel ezelőtti” Császár-féle szöveg újbóli közzétételét s az ebből folyó összes következményekért (a szöveg „túlásgosan önkényes kezelése és nagyfokú gondatlansága” [?] miatt) engem akar felelőssé tenni?! Cikkében három hasábon keresztül citálja a nevemet s a végén már annyira belemelegszik Császár szövegközlésének az én utánközli munkámmal való azonosításába, hogy — jobb ügyhöz illő buzgalommal — tucatszám pécézi ki abból a kéziratból eltérő szavakat „Bisztray szövege” címmel.

Vettem a fáradságot és egytől egyig ellenőriztem azokat a párhuzamos idézeteket, amelyeket a cikkíró „hibajegyzék” gyanánt 1—5. pontban felsorolt. Egyetlenegy sincs közöttük olyan, amely ne a Császár-féle szöveg újraközlése volna! Cikkíró ezeket a Császár-féle szöveg-részleteket ismételtén „Bisztray szövege” címkével látja el, holott nagyon jól tudta, ha már egyszer filológiai munkába kezdett, hogy Császár-féle s nem Bisztray-féle szöveget elemez. Minden további félreértés elkerülése végett egyszersmindenkorra kijelentem, hogy *nekem semmiféle Mikes-szövegem nincs!* Megbízóim kívánsága szerint egyszersűen beszereztem két antikváriumi példányt a Császár-féle kiadásból, ezeket a nyomda számára előkészítettem s a korrektúrát gondoztam, kijavítva azt a néhány szót, amely nyilvánvalóan és feltűnően Császár Elemér vagy a Wodianer-nyomda figyelmetlenségéből származott, amint erre Barta János is utalt. Kizárólag ezt a feladatot bízták rám, vagyis mindössze párhónapos nyomdai munkát, semmi mást. Megbizatásom alkalmával szó sem volt kritikai igényű sajtó alá rendezésről! Téved tehát a cikkíró, azt állítva, hogy „Bisztray látszólag egyszerű és helyes megoldást választott, amikor egyetlen kiadást, mégpedig Császár Elemér 1905-ben megjelent szövegkiadását vette alapul.” A fentiekből látható, hogy semmiféle megoldást nem „választottam”, mert nem is állott módomban bármilyen megoldást „választani”.

4. A cikkírónak — úgy látszik — nincs értesülése arról, hogy a könyvkiadói munkálatok között fontos *feladat-beli* különbségek vannak. A „Magyar Klasszikusok” sorozata — köztudomás szerint — elsősorban a nagyközönség és a tanulóifjúság használatára, tehát bizonyos gyakorlati célból készül. Milyen nézete van a cikkírónak az ily kiadványok rendeltetéséről, ha azokban *Mikes Kelemen tollbotlásait is el akarná helyezni*, mint ahogy teszi „hibajegyzékének” 5. pontjában? Itt ugyanis két olyan „szövegghűség” reklamál, amely nyilvánvalóan, napnál világosabban tollbotlása Kelemen diáknak. (Az egyik tollbotlás: *előmeneteknek*, ehelyett: *előmeneteknek*; a másik: a *mert* kötőszó felcserélt mondatbeli helye.) Mindkettőt szintén Császár Elemér javította ki.

Kérdem: mi szükség van egy *népszerűsítő kiadásban* — élvezetes, folyamatos szöveg helyett — minduntalan az író tollbotlásaival bibelődni?!

5. Ha valaki szavakon rágódik, persze számonkérheti tőlem, hogy — így állván a dolog — miért hagytam a nevemet „*sajtó alá rendező*”-ként feltüntetni? Válaszom a következő:

Velem sem a szerkesztőség, sem a Szépirodalmi Könyvkiadó a Mikes-kötet szövegének „sajtó alá rendezésére” nézve *semmiféle írásbeli szerződést nem kötött*. Nem is tudtam, hogy nevemet egyáltalán fel fogják tüntetni, mint ahogy azt sem tudtam, hogy az elmúlt évtizedben végzett hasonló jellegű egyéb munkáimmal kapcsolatban (különböző szöveggyűjtemények, Vörösmarty-, Petőfi- és Arany-kiadások stb.) kiteszik-e vagy mellőzik a nevemet? Az efféle ellenőrző munkálatoknál a név nem is fontos. Ezúttal — különös figyelemből — kiírták a nevemet. *Erről is csak a kész, bekötött tiszteletpéldányomból szereztem tudomást*, mert címlaplevonatot nem kaptam. Ha csak álmodban is sejtem, hogy ezen a kiadói figyelmességen egyetlen olvasó is fennakad, mint ahogy a cikkíró fennakadt: tisztelettel megkértem volna a mindig lekötölezően kedves Szépirodalmi Könyvkiadót, hogy szerepemet a szokásos formula helyett a következő körülírással tüntesse föl: „A Szerkesztőség által kijelölt Császár Elemér-féle szöveg újrányomása. Az újrányomás szöveg gondozását Bisztray Gyula végezte.”

A cikkíró — a hivatkozott mozzanatok és részletek alapján — mindezt jól tudhatta s nem mentheti magát munkámnak, illetőleg szerepemnek a címlapon való sablonos megjelölésével.

Papp Géza

ISMERETLEN KOCHANOWSKI-FORDÍTÁSOK A XVI—XVII. SZÁZADBÓL¹

Közhelynek számít már a megállapítás, hogy a magyarság évszázadokon keresztül idegen hatások keresztüzében alakította a maga műveltségét. Hogy a középkori gregoriánum hazai gyakorlata következtében milyen pozitív zenei benyomások érték a népet, illetve, hogy ezekből a zenei benyomásokból mit szívott és olvasztott magába, azt ma még nem tudjuk teljes egészében felmérni, hiszen az erre vonatkozó kutatások alapját csak most kezd megvetni a magyar zenetudomány. De, hogy ezen a területen is várhatunk eredményt, az néhány eddig felbukkant adat remélni engedi. Ötfokú dallamaink bizonyos csoportjának világos kapcsolata a psalmodiával,² egy felvidéki aratódal feltűnő egyezése a nagyszombati mise allelujájával,³ a gregorián *Veni creator* felbukkanása egy bodonyi világi parlando dallamban,⁴ — mind arra mutat, hogy az évszázados gyakorlat nem múlt el nyomtalanul. Különösen jelentős lehetett a himnusz-dallamok hatása, mivel azoknak egy részét magyar szöveggel a reformáció is terjesztette.⁵ Ezek a dallamok — természetesen — nem egyforma mértékben váltak népszerűekké, egyesek elég korán kikoptak a protestáns használatból, de jelenlétük a hazai liturgikus gyakorlatban még a XVIII. században is nyomon követhető. Egyszerű strófaszerkezetük is megkönnyítette a népénekké válást.

A XVI. század magyar gyakorlatában számos olyan énekkel — címmel, fordítással, nótautalással⁶ vagy, ritkábban, dallamlejegyzéssel — találkozunk, amelyekről tudjuk, hogy német nyelvterületről származnak, és már a középkor folyamán elterjedhettek jóformán egész Közép-Európában, s a gregoriánum mellett az istentiszteleti énekpraxis szerves részeként szerepeltek. Ezek a valóban népénekek, amelyek — ha latin nyelven szólaltak is meg — közelebb állottak a hívő tömegekhez, mint a papság, illetve a kórus által énekelt gregorián melódiák. De hamar lefordították őket a nép nyelvére. Korai nyelvemlékeink csekély száma miatt ugyan nem tudjuk kimutatni, hogy nálunk mikor jelentkeztek először, de valószínűnek látszik: a reformáció ezeket is jogos örökségként kezelte, s így jutottak bele az első protestáns énekeskönyvekbe.⁷ Más énekek a reformáció természetes következményeként külföldi, főleg német és cseh gyűjteményekből kerültek át hozzánk is. Elsősorban a Luther által terjesztett énekekre kell gondolnunk. Az első ilyen kísérlet — tudjuk — Gálszécsi énekeskönyve (Krakkó 1536), amelynek csak töredékesen fennmaradt példányaiból három Luther-ének hangjegyzett magyar fordítását ismerjük. Feltűnő azonban, hogy a kezdődő reformáció nyilvánvaló magyar

¹ Részletek a szerző „Idegen hatások a XVII. század magyar zenéjében” c. kandidátusi értekezéséből.

² RAJECKZY: Népdaltörténet és gregorián-kutatás. Kodály Emlékkönyv (1943) 308.

³ KODÁLY: A magyar népzene (1952) 44.

⁴ RAJECKZY: *Melodiarium Hungariae medii aevi* (1956) 338. — A problémára vonatkozóan I. még: RAJECKZY: *Parallelen spätgregorianischer Verzierungen im ungarischen Volkslied*. *Studia memoriae Belae Bartók sacra* (1956) 377.

⁵ Pl. *Corde natus ex parentis, Rex Christe factor omnium, Lauda mater ecclesiae, Veni redemptor gentium, Conditor alme siderum, Veni creator Spiritus, A solis ortus cardine, Vexilla regis prodeunt, Gloria, laus et honor, Festum nunc celebre* — továbbá a *Grates nunc omnes reddamus carácsonyi sequentia*. Hasonló módon élt tovább néhány antifona-dallam is (*Media vita, Da pacem stb.*). Vö. Cs. Tóth: A XVI. század magyar dallamai 109—13.

⁶ Néhány utalás Szegedi Gergely (1569) és Bornemisza Péter (1582) énekeskönyvéből: *Juste iudex, Christus surrexit, Virgo Dei Genitrix, Salve Mater misericordiae, Christus iam surrexit, O venerabilis Virginitas, O felix namque decoris, Veni Spiritus alme tuorum*.

⁷ A legismertebbek: *Ave Hierarchia, Dies est laetitiae, Laus tibi Christe, Patris sapientia, Spiritus Sancti gratia*, továbbá a *Puer natus-* és a *Surrexit Christus*-parafrazisok.

—német kapcsolatai ellenére, aránylag csekély számban szerepel Luther és körének énekköltése az első gyűjteményekben.⁸

Nagyobb méretűnek látszik, s kihatásában is jelentősebbnek az a kapcsolat, amely a cseh egyházi énekek felé mutat. Csomasz Tóth Kálmán hívja fel a figyelmet arra a különbségre, amely a német és a cseh énekkincséből átvett dallamaink között van. Míg a német dallamok legfeljebb kis eltéréssel jelennek meg énekeskönyveinkben, addig „a magyar variáns cseh rokonával szemben már a legkorábbi, egykorú forrásokban is figyelemreméltó önállóságot mutat. Maga ez az önállóságra törekvés nem egy esetben olyan méretet ölt, hogy a magyar dallamalak „túlön” idegen elődjén.”⁹ Szláv eredetűeknek látszanak az ún. pentapodák is, noha a korabeli cseh és lengyel énekeskönyvek anyagában korántsem találunk olyan nagy számban, mint a magyarban. A közvetlen dallam- és ritmusegyezések nem az énekeskönyvek anyagában, hanem a népzenei hagyományban találhatók, s ezért azt kell feltételeznünk, hogy a szlovákoknál és cseheknél eredetileg népi jelenség volt. Ebben az esetben ennek a jellegzetes formának első mintái már igen korán eljuthattak hozzánk, függetlenül minden írásbeliségtől.¹⁰

A XVII. század folyamán átvett, s az énekeskönyvszerkesztők által is nyilvántartott idegen dallamok főleg három forrásból, a német, a szlovák és a lengyel gyakorlatból kerültek a magyar anyagba. Hogy ismert idegen dallamról van szó, azt jelzik is gyűjteményeink, bár az eredeti énekszövegre ritkán utalnak. Így Wathay Ferenc is csak ennyit ír 102. zsolttára elé: Nemet Notara.¹¹ A Teleki-énekeskönyv néven ismert kolligátumban¹² egész sor világi ének megy idegen táncnótára. Így szerepel: „Török nóta” (9. Szívem szakad, mégis óhajt — 21. Kegyesemet immár régen nem láttam — 28. Búcsúmat veszem immár tőled), „Tót táncnóta” (12. Egy szép szeléd kis solymocskám), „Hamarja, tót táncnóta” (14. Szívemnek reménye, édes kis Anickám — 15. Reggel szép árnyékban csipdesvén violákat), „Táncz. Tót” (18. Én vagyok a messze földről repülő kis madár — 20. Kedvek vidámsága tőlem el távozik — 27. A nap egy kegyest ő öltözetiben — 30. Tőled életem reménye), „Oláh táncnóta” (13. Oh búban bemerült, elpedett szívem — 19. Mikor elindulék, nem láthatom vala), „Oláh táncz” (31. Az minap szódát most ki nem jelentem). Dallamukat nem ismerjük. Az első unitárius énekeskönyvek hasonlóképpen általánosságban utalnak lengyel dallamokra (Nota Polonica), és az ilyen megjegyzésekből, mint „Németből magyarrá fordított” (Debrecen 1616 211: A mi Urunk Jesus Christus mint szenvedé mi érettünk), vagy „Alia Cantio funebris ex Germanico in Hungaricum translata” (Szép Imadságos Könyvecske... Lőcse 1632 327: El jövőn már az én óráim) arra következtethetünk, hogy a fordítók meg kívánták tartani az eredeti dallamot, legalábbis nem feltételezhetjük ennek ellenkezőjét, ha nincs külön nota-utalás. Az idegen vers, a magyar fordítás és az eredeti dallam szoros kapcsolatát szinte egyedülállóan fogalmazzák meg a századvégi lőcsei énekeskönyvek, amikor a „Menybéli felséges Isten, kinek dicsősége ott fenn” kezdetű énekhez ezt írják: „Azon notán, mellyen Belgául énekeltek” (Lőcse 1696 505.).

Szerencsére ezek a dallamok sem mind ismeretlenek előttünk. Ez utóbbi pl. nem más, mint Luther Miatyánkjának dallama, egyike a nálunk legkorábban lejegyzésre kerülő dicséret-dallamoknak (RMDT I. 133.), a fenti halottas ének pedig a Wenn mein Stündlein vorhanden ist fordítása, s dallamára a korai unitárius gyűjtemények is utalnak Bogáti 85. zsolttaránál (Isteni dicséreték 1607 323.). Általános elterjedésére vall, hogy 1780-tól helyet kap a hangjegyes református halottas énekeskönyvekben¹³ (Debrecen 1780, 1791 177: Midőn eljő az én óráim), mégpedig a Calvisius-féle alakban.¹⁴ Ebből látszik, hogy az eredetileg hétsoros dallam az 5. sor megismétlésével vált nyolcsorosá. A nagyenyedi halottas (1769 200.) más, ismeretlen eredetű dallammal közli az éneket¹⁵. Néha minden megjegyzés, az idegen dallamra vagy az eredeti szövegre való utalás nélkül is meg lehet állapítani, hogy fordításról van szó. Így pl. a Most nyugosznak az Erdők, Ember állat és Mezők (Lőcse 1696 541.) kezdősorok azonnal eszünkbe juttatják P. Gerhardt énekét: Nun ruhen alle Wälder¹⁶.

⁸ Cs. TÓTH, i. m. 99.

⁹ Uo. 150.

¹⁰ Uo. 146., továbbá SZABOLCSI: Tinódi zenéje (1929) 9 — 10.

¹¹ RMKT (XVII. sz.) I. 224.

¹² Vö. KLANICZAY TIBOR: Barakonyi Ferenc. Magyar Századok (1948) 120. — A kéziratok anyagát kiadta ERDÉLYI PÁL: Barakonyi Barakonyi Ferenc költeményei (Koloszvár 1907) — az alábbi felsorolásban ennek a sorszámaikat adjuk.

¹³ A debreceni Halott temetéskorra való ének 1780-as, eddig legkorábbiak ismert hangjegyes kiadására dr. SCHULEK TIBOR hívta fel a figyelmemet. Teljesen ép példány a Bp. Egyetemi Könyvtárban (Ad 3131).

¹⁴ ZAHN: Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder 4482/a sz. dallama.

¹⁵ Legfeljebb Zahn 4489. sz. dallamával vethető egybe. Egy győri kéziratok korálkönyvben, amely a XVIII. század közepe táján keletkezett, Zahn 4486. dallama van.

¹⁶ FISCHER-TÜMPPEL: Das deutsche evangelische Kirchenlied des 17. Jahrhunderts, III. 381. Legáltalánosabban elterjedt világi eredetű dallama: BÖHME: Altdeutsches Liederbuch 254. sz. és ZAHN i. m. 2293/a-f.

Szlovák, illetve cseh dallamokat idéz egy századvégi, pécsi eredetű kézirat¹⁷; közülük kettőt sikerült azonosítani Szólósy Benedek Pýsně Katholické c. szlovák énekeskönyvének (1655)¹⁸ énekeivel: Nap csillágból támad a örül kereszténység (Pécsi kz. 215. l. — Nota: Gyž szlunce zwedí wislo radugmese — PK 1655 28.) és Hallyátok keresztények, ami történék (uo. 216. l. — Nota: Poszluhagte Kristyane — PK 1655 34.). Ez utóbbit megtaláljuk a Turóci Cantionaleban¹⁹ is. Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben nemcsak a dallam átvételéről van szó, hanem fordításról is. A fordítások azonban elszigeteltek maradtak, nem lettek általános ismertekké, mint általában a Pécsi kézirat többi új éneke sem terjedt el. A csehekkel való intenzív szellemi kapcsolatokra vall Rimay János egyik költeménye²⁰ (Mi Urunk, s édes Atyánk, Add nekünk szent Lelket), melyet cseh egyházi énekből fordított (Otče nás milý Paně, dej nám Ducha Swatého). Dallamát Daniel Karlsperg 1620-as prágai énekeskönyvéből (Kancyonál aneb zpěwové cyrkwe ewangelistské straj y nowj) facsimilében közli Eckhardt,²¹ de megvan Závorka gyűjteményében²² is, valamint — más szöveggel — az ún. Šamotulský kancionálban²³ (1561 M XVI/a). Nem biztos azonban, hogy nálunk is erre a dallamra énekelték. A szöveg bekerült ugyan a gyűjteményekbe (adataim szerint először az 1697-es debreceniben jelent meg), de az első hangjegyes gyűjtemények (Debrecen 1778 35., Győri kz. 58.) eltérő dallammal közlik, mégpedig mind református, mind evangélikus részről más-más dallammal!

Nem ilyen könnyű megállapítani annak a tíz zsolttárnak az eredeti dallamát, amelyeket — mint mondtunk — Nota Polonica (vagy inkább rövidítve: Nota Pol) utalással közölnek az Isteni Ditsiretek, imádságos és vigasztaló énekek. . . című, 1607-ben, a század huszas éveiben és 1697-ben megjelent unitárius gyűjtemények²⁴. Feltehető, hogy ezek a szövegek — amelyek egyébként sem korábbi, sem későbbi más protestáns forrásokban nem találhatók, — már a sokat emlegetett, de elveszett vagy lappangó XVI. század végi unitárius énekeskönyvben is benne voltak. A kérdéssel Cs. Tóth is foglalkozott, de dallamukat nem tudta azonosítani.²⁵ Pedig a dallamok kinyomozhatók, ha tekintetbe vesszük a zoltárszámozást és a strófászerkezetet, összehasonlítva a megfelelő lengyel zoltárszövegeket a magyarral. Énekszövegeink mintáját — egy kivételével — meg is találtuk Piotr Artomiusz-Krzesichleb XVI. századi evangélikus énekeskönyvének 1620. évi kiadásában²⁶ és egy 1625-ben megjelent unitárius gyűjteményben.²⁷ Közöttük van a nagy lengyel költőnek, Kochanowski-nak hat zsolttára is²⁸. Összevetve az azonos versformájú és ugyanazon zoltárra támaszkodó kétféle — magyar és lengyel — fordítást, illetve parafrázist, azt kell mondanunk, hogy az ismeretlen magyar zoltárfordító már elege nem a lengyel szöveg hű lefordítását tekintette feladatának, hanem a zoltáros gondolatának önálló kifejtését²⁹, megtartva az eredeti dallamot, és gondosan ügyelve arra, hogy értelmes versföket alakítson ki, ami nem kis mértékben köthette meg a kezét. A magyar szöveg a legtöbb esetben jóval hosszabb a lengyelnél, mindenképpen terjedősebb és nehezekebb. A lengyel vers költői képeit, hasonlatait nem tudta, vagy talán nem is akarta visszaadni. Hogyan is emelkedhetett volna Kochanowski költészetének magaslatára, amellyel legfeljebb a mi Balassink vehette volna fel a versenyt! Az alábbiakban, ahol lehet, megpróbáljuk a két szöveg egyes szakaszait párhuzamba állítani, de mielőtt erre sor kerülne, megjünk ki ezekből a zoltárok közül néhány részletet, amelyek — megítélésünk szerint — arra mutatnak, hogy a magyar költő itt-ott mégis figyelembe vette a lengyel verseket.

¹⁷ 1947-ben a pécsi püspöki könyvtárban tanulmányoztam; akkori jelzete: Zs. X. 23.

¹⁸ Hangjegyes anyagát lásd BURLAS—FIŠER—HOŘEJŠ: Hudba na Slovensku v XVII. storočí (Bra tislava 1954) 264—344.

¹⁹ Cantionale et Passionale. . . 31. l. (BEK A 113. sz. kézír.)

²⁰ ECKHARDT SÁNDOR: Rimay János összes művei (1955) 54. sz.

²¹ Uo. 208—9.

²² Písně chval božských. . . (Prága 1602) — OSzK Lit. 117.

²³ Písně chval božských. Písně duchovnj ewangelistské. . . 1561 — Mikrofilmje: OSzK FM4 1040.

²⁴ Első unitárius énekeskönyveinkről l. újabban: Cs. TÓTH, i. m. 74., 81. és 87.

²⁵ Uo. 104—5.

²⁶ Kancyonál to jest Pieśni chrześciańskie. . . Toruń 1620. (Első kiadása 1578-ban jelent meg.) — Mikrofilmje: OSzK FM4 1087.

²⁷ Psalmy Niekto Krolá Dawidá. . . 1625 — Varsó, Bibl. Narodowa. Figyelemre méltó körülmény, hogy ez a gyűjtemény megvan a kolozsvári volt unitárius kollégium könyvtárában, mégpedig két példányban (jelzetük: R. 1863. és R. 1865.), amelyek azonban — a könyvtáros írásbeli felvilágosítása szerint — kissé eltérnek egymástól, tehát ugyanabban az évben megjelent két különböző, de lényegében azonos tartalmú kiadásról van szó. — Megtalálható benne az 5., 13., 14., 16., 30., 32. és 69. zs.

²⁸ 5. (Verba mea auribus percipe), 14. (Dixit insipiens in corde suo: non est Deus), 16. (Conserva me, Domine, quoniam speravi in te), 30. (Exaltabo te Domine, quoniam suscepisti me), 32. (Beati quorum remissae sunt iniquitates) és 66. (Jubilato Deo omnis terra). Lásd: JAN KOCHANOWSKI: Dzieła wszystkie 1—2. (Warszawa 1884).

²⁹ Az önállóság azonban nem olyan mértékű, hogy parafrázisról lehetne beszélni. A kétféle fordítás éppen abban különbözik egymástól, hogy a magyar hívebben követi, és tartalmában teljes egészében adja vissza az eredeti zoltárok, — természetesen nem a Vulgata, hanem a héber szöveg alapján, ami a zoltárok számozásából is kiténik.

Pl. az 5. zoltár IX. szakaszát a magyar 11—12. szakasz így adja vissza⁹⁰:

Ich vstá są nieprawdziwe
Serce chytre y zdrádlive:
Ich gárdło grób otworzodny
á ięzyk pochlebca piony.

(Az ő szájuk hamis,
szívük ravasz és álnok:
torkuk megnyitott sir,
nyelvük pedig hizelgő.)

Ninczen mert bizony szaiaban,
igassag az ő dolgában
ki véremet szomyuhozvan,
gonozt gondol minden dolgan.

Ember életet ohaytya,
mint fel nyilt koporso varya:
nyelve noha és ő szai
kép mutato nyaiassaga.

A 13. zoltár első szakasza a két fordításban:

Ach iuzze ták do końca
wszechmocny Pánie nász
zápomnisz tu nas nędznych
práwie ná káždy czás?
Długoż będziesz odwracał
oblicza swoiego
odemnie miły Pánie
stworzenia twoiego?

Jaj meddig nagy Wr Isten
nyujtod nagy haragod.
Illy sokaig tart volte
Wram busulasod:
El felejtezze immar
minket te Templomod:
vallyon s' meddig szent szined,
reyted el' orszagod⁹¹.

(Ah már mi végre, mindenható Urunk, feledkezel meg itt rólunk, nyomorultakról, majdnem minden időre? Sokáig fogod-e *arcodat* elfordítani tőlem, kedves Uram, a te teremtményedtől?)

A 14. zoltár V. szakaszának tartalmát ugyancsak terjengősebben, a 7—8. szakaszban mondja el:

Nigdy nie wzywáli Bogá
Przefo przydzie ná nie trwogá:
Gdy vyżrzą oczymá swemi
ze Pan trzyma zá dobreimi.

Ezt segítségre nem hijak,
sem Istennek ezt nem vallyak:
segyen vallast de meg lattyak
el remulven ezt kialtyák.

(Sohasem kérték az Istent,
azért ül ki rajtuk a félelem:
amikor saját szemükkel látják,
hogy az Úr a jókkal tart.)

Lam bizonynal vagyon Isten,
ki vralkodik mindenen,
az igazat mindenekben,
oltalmazza kegyelmesen.

A 16. zoltár 11. szakasza az eredeti IX., ugyancsak zárószakasznak felel meg:

Ty do żywotá
drogę vkázuiesz
Ty nieprzebránym
weselem száfuiesz:
Wiecznych roskoszy
płyną żywe zdroie
przez ręce twoie.

Sőt az életnek
viselsz ösvenyében,
gyönyörúséges
ortzádnak szinében,
meg elégítesz
az te iob kezében,
örökké Amen.

(Te az életben utat mutatsz, te kifogyhatatlan boldogságot adományozol: örök örö-
möknek élő forrásai fakadnak a te kezéd által.)

A 30. zoltárnak IX. versszakát hozzuk párhuzamba a magyar fordítás 17. szakaszával:

Vzyłes zwykley litości
Obročiles płáč w radości:
Zdcałes ze mnie wor žalobny
A włożyłes płaszcz ozdobny.

Nekem ackor siralmimat,
örömré fordítod bumát,
az en keserves ruhamat,
valtoztatod s adod iomat.

⁹⁰ Az idézetekben megtartottuk forrásaink régi helyesírását, de el kellett tekintenünk a ma már nem használatos betűtípusoktól.

⁹¹ Nyilvánvalóan elírás; helyesen: *arcodat*.

(Éltél szokásos irgalmaddal, a sirást örömmre fordítottad: levetted rólam a gyászos zsákruhát és diszes köpenybe helyeztél.)

A 32. zoltár első szakasza a magyarban ún. keretvers, a zoltár maga a második versszakkal kezdődik:

Śczęśliwy komu
grzechy odpuszczono
Y w niepamięci
złości ponurzono:
Śczęśliwy komu
nie przyczedł Pán wády
Ani się żadney
w nim domácał zdrády.

Oh mely boldogság
annak ő elete,
kinek rutsága
vaygon befedezve
El be borítva
eseti s' nagy vetke,
aiandekozva
ondoksága büne.

(Boldog, kinek vétke meg van bocsátva, és gonoszsága feledésben sötétítve: boldog, kinek az Úr nem róttá fel a hibákat, semmilyen hitszegés nem található benne.)

A 66. zoltár hatodik szakasza így hangzik:

Morze w twardy grunt obraca
Bystre rzeki ná wspák wraca
Anichmy stop omoczyli
A brody wielkie przebyli.

Zurzavarral buzgo tengert,
ki szarazta, s' folyo vizet:
szaraz labbal az nagy nepet
altal vive, s' ott örvendet.

(A tengert kemény talajra változtatja, a sebes folyót visszatéríti: lábunkat sem nedvesítettük meg, és átkeltünk a hatalmas gázlón.)

Végül a 71. zoltárból két egymás után következő szakaszt idézünk. Az eredeti XI—XII. versnek itt a 25—26. felel meg.

Ty Pánie z młodości moiey
vczyleş mie wolej twoiey
day że mi w niey do końca trwác
nie rácz mię nigdy opuszczác

Te vagy Wr Isten oktatom,
gyermeksegeimtől fogva iom,
attól fogva en is aldóm
czoda teted magasztalom

Od tąd do stáročí moiey
niech będę w opiece twoiey
ábych y inszym obiáwiał
jákaś ty ku mnie latość miał.

Soha ne hadgy azert engem,
venseg ideiet had ernem
az szep özseg tisztességem,
legyen nekem en Istenem.

(Te Uram, fiatalságomtól fogva tanítottál engem a te akaratomra. Add, hogy benne végig kitartsak, soha ne hagyj el engem. — Azóta, örekségemig, hadd legyenek a te gondoskodásodban, hogy másoknak kifejezésre juttassam, milyen kegyes voltál hozzám.)

Most pedig közöljük a párhuzamba állítható zoltárszövegek adatait: a pontos leíróhelyet, címet, kezdősorokat, a versszakok számát, a versformát és a magyar zoltároknál a versfőt is, amely minden esetben értelmes szöveget ad. Az *Isteni Ditsiretek* későbbi kiadásainak lapszámát is feltüntetjük, *-gal jelölve meg, hogy az alternatív nótajelzés hol található. Végül, hogy az egyes magyar versszakok az eredeti lengyel zoltár hányadik szakaszának felelnek meg.

Artomius 1620

Isteni Ditsiretek 1607
(1627 u., 1697)

Kk VI/b

196 (409, 270)

CCLIX. Psalmus 5.
(hangjegyes)

V. Psalmus
Nota Pol: vel Istenünkhöz fohaz

Przypuść Pánie w vszy swoie
słowá y wołanie moie³²

Isten kegyes filed szomat,
hallya mostan beszédemet

³² KOCHANOWSKI, i. m. I. 8—9.

13 szakasz

4 × 8

18 szakasz

V 1.: IDEIEN KEREŐNEK AD WRA

I. = 1—2., II—IV. = 3—5., V—VI. = 6., VII. = 7., VIII. = 9—10., IX. = 11—12., X. = 13—14., XI. = 15., (XIII. = 17—18.)

*

Hh VI/a

214 (694, 529*)

CCXLI. Psalm 13.
Na teŹ Notę (= Ps. 12.)

Psalmus XIII.
Nota Pol: (*Oh te keresztyén ember)

Ach iuŹŹe ták do końcá
wszechmocny Pánie náš

Jay meddig nagy Ur Isten
nyujtod nagy haragod

6 szakasz

4 × 13 (7 + 6)

6 szakasz

Vf.: JŰ AZ WR

*

Kk VIII/b

215 (387, —)

CCLXII. Psalm 14.
Na tę notę: Przypuść Pánie
w vszy swoje etc. CCLIX.

Psalmus XIV.
Nota Pol: vel Oh en kegyelmes Istenem &c.

Głupi mowi w sercu swoim
Nie mász Bogá przezć się boim?³³

Im s' hogy kiált Istentelen:
sziveben szol illy keptelen

7 szakasz

4 × 8

11 szakasz

Vf.: ISTEN VELEŐNK

I. = 1—2., II.—III. = 3—4., IV. = 5—6., V—VI. = 7—8., VII. = 10.

*

Ll I/a

220 (543, —)

CCLXIII. Psalm 16.
Ná tę Notę: BoŹe moy ráćć
się nádemną smiłowác. CLXXVI.

Psalmus XVI.
Nota Pol: vel Attya Wr Isten menybeli

O który śiedzisz³⁴ ná wysokim
niebie³⁵

Oh nagy Wr Isten (az szent David
kiraly. . .)

9 szakasz

11, 11, 11, 5

11 szakasz

Vf.: OII VR S TARTS³⁶

1. (keretvers), I—IV. = 2—5., V—IX. = 7—11.

*

Yy VIII/b

232 (439*, —)

CCCXLIII. Psalm 30.
Na tę Notę: Duchy prozne
śmierelności CCLXXVI.
álbo ták: (hgj.)

Idem (XXX.) Psalmus
Nota Polonica (*vel Reménsegem vagy
Istenem)

Będe cię wielbił moy Pánie
Poki mię ná świećie s stánie³⁷

Ki tisztitvan Absolonnak
ondoksagát ő fianak

³³ Uo. I. 21—22.³⁴ Az unitárius énekeskönyvben: mieszkasz.³⁵ KOCHANOWSKI, i. m. I. 23—24.³⁶ Romlott versfő.³⁷ KOCHANOWSKI, i. m. I. 46—48.

10 szakasz

4 × 8

18 szakasz

Vf.: KEGJELMES AZ MI WRWNK

1. (keretvers), I. = 2—3., II. = 4—5., III. = 6., IV. = 7—8., V. = 9—10., VI. = 11—12., VII. = 13—14., VIII. = 15—16., IX. = 17., X. = 18.

*

Zz II/b

242 (277, —)

CCCXLVI. Psalm 32.

Idem (XXXII) Psalmus

Nota Pol: vel Bodog az illyen ember &c.

Szczęśliwy komu grzechy odpuszczono⁸⁸

Bűnnek soksaga hogy ha kit iszonyit,

9 szakasz

4 × 11 (5 + 6)

21 szakasz

Vf.: BOTSASD BŰNEÖMET VR ISTEN

1. (keretvers), I. = 2., II. = 3—4., III. = 5—6. (—7.), IV. = 9—10., V. = 11—12., (VI. = 13.), VII. = 14—16., VIII. = 17—18., IX = 19—21.

*

Aaa I/a

288 (304, —)

CCCLIII. Psalm 66.

Psalmus LXVI.

Notá: Duchy prozne śmiertelności.

Nota Pol: vel Attya Isten tarcz meg &.

CCLXXVI.

Wszystká ziemiá wszystkie kráie
Y gdzie iásne słońce wstáie⁸⁹Egesz Izraelnek nepe,
Az Wr Istent hogy diczirie,

17 szakasz

4 × 8

27 szakasz

Vf.: EREÖS AZ MI ISTENŰNK NO
DITSIRJEÖK

1. (keretvers), I—III. = 2—4., IV—V. = 5., VI. = 6., VII. = 7—8., VIII—X. = 9—11., XI. = 12—13., XII. = 14—15., XIII. = 16. (—17.), XIV. = 19—20., XV. = 22., XVI. = 23., XVII. = 24—26.

*

Ii V/a

305 (561, 378)

CCL. Psalm 72: (= 71.)

Idem (LXXI) Psalmus

na tę Notę jáko: Rzekłem ia człek
vtrapiony etc. CCXXXIII.

Nota Pol: vel Oh én kegyelmes Istenem

W Tobie Pánie nádzieię mam
wszystko vfánie pokładamRemensegem vagy Istenem,
ne hagy semmiben el engem

15 szakasz

4 × 8

28 szakasz

Vf.: REMENSEGEM ISTENBEN
SZABADITSEN

I. = 1., II. = 2—3., III. = 4—5., IV. = 8., V. = 9—10., VI—IX. = 14—17., X. = 20— (?), XI—XII. = 25—26. XIV. = 27.

*

Psalmy Niektore Krolá Dawidá 1625.

293 (—, —)

B XIII/a

Psalm LXIX.

Psalmus LXIX.

(hgj.)

Nota Pol: vel Hogy Jerusalemnek

⁸⁸ Uo. I. 50—51.⁸⁹ Uo. I. 106—8. — Az itt és a 30. zsoltárnál nótául idézett Duchy prozne śmiertelności Kochanowski 148. zsoltára.

Panie moy przyszył na mię
srogie wáły

9 szakasz

11 (5 + 6)

Banattyaban David könyörög igyen

30 szakasz

11 (?)

Vf.: BANAT BANT SIES VR ISTEN
SEGLI AMEN

1. (keretvers), I. = 2—3., II. = 4., III. = 5., IV—V. = ?, VI. = 9. és 11., VII. = 10., VIII—IX. = ?

A felsorolt zsoltárok dallamát ugyanabban a két lengyel gyűjteményben találjuk meg, részben ad notam-ok útján. Artomius énekeskönyve az 5. és 30. zsoltárt hangjegyekkel közli; az utóbbihoz azonban még nótautalást is ad: a 148. zsoltár dallamát ajánlja, amelyre még a 66. zsoltárnál is utal. Egy alkalommal (13. zs.) az előző dallamra,⁴⁰ három további esetben (14., 16. és 71. zs.) pedig más dallamokra utal (ezek között van pl. az 5. zsoltár dallama is). Sem hangjegyeket, sem nótautalást nem találunk a 32. zsoltárnál, annak dallamát csak az unitáriusok énekeskönyvéből ismerjük.⁴¹ A 69. zsoltár dallamát is csak onnan. Megjegyzendő: ez az énekeskönyv más dallamot ad az 5., 14. és 16. zsoltárhoz, valószínű tehát, hogy ezeknek sem volt saját dallamuk. Ez persze megnehezíti számunkra, hogy határozott választ adjunk a kérdésre: az erdélyi unitáriusok a Nota Pol(onica) jelzésű zsoltárokat mely dallamokra énekeltek? Legfeljebb azt tudjuk mondani, hogy az alábbi dallamokra énekelhették (lásd a kottapéldát):

Isten kegyes filed szómat (5. zs.)	1. vagy 2.
Jay meddig nagy Ur Isten (13. zs.)	3. vagy 4.
Im s' hogy kiált Istentelen (14. zs.)	1. vagy 5.
Oh nagy Wr Isten (az szent David. . .) (16. zs.)	6. vagy 7.
Ki tisztítván Absolonnak (30. zs.)	8. vagy 9.
Bűnnek soksága hogy ha kit iszonyít (32. zs.)	10.
Egész Izraelnek népe (66. zs.)	9.
Banattyában Dávid könyörög igyen (69. zs.)	11.
Reménségem vagy Istenem (71. zs.)	12.

A 31. zsoltárnak (Istenben bízván Dávid énekel — Ist. dits. 1607 235.) nem sikerült megtalálni sem dallamát, sem pedig eredeti szövegét.⁴² Az előbbieken azonosított dallamok közül — eddigi ismereteink szerint — csak a 4., 6., 8. és 12. sz. dallam (illetve változatuk) fordul elő hangjegyes gyűjteményeinkben.⁴³

Szólunk kell az énekek alternatív magyar nótajelzéseiről is. Könnyen lehet ugyanis, hogy nem általánosan ismert lengyel dallamokról volt szó, s ezért vált szükségessé más, ismeretebb énekekre való utalás. Az énekeskönyv későbbi kiadásaiban egyre gyűrűlnék a Nota Pol jelzések: az 1627 utáni kiadásban hat ének előtt találjuk, az 1697-esben pedig már csak az 5. zsoltárnál van nyoma a lengyel nótautalásnak a századvégre megőrzött, feltehetően mind között a legnépszerűbb három fordítás (5., 13. és 71. zs.) közül. Ha a század folyamán tovább is az eredeti lengyel dallamon énekeltek volna ezeket, aligha hagyták volna el az utalást, — mint ahogy más esetben még száz éven keresztül is ragaszkodnak énekeskönyveink a régebbi kiadások ilyen, vagy ehhez hasonló megjegyzéseikhez. Az eredeti dallamok elterjedésének lehetőségét és valószínűségét vizsgálva, nem érdektelen megemlítenünk, hogy az Ist. dits. 1607. évi kiadásában csak a 13. és 30. zsoltárnak, a második kiadásban pedig már csupán a 13. zsoltárnak nincs magyar ad notam-ja, amely utóbbi azután a századvégi kiadásban kapja az utalást az „Oh te keresztyén ember” kezdetű énekre. Minden jel arra mutat, hogy a kétféle

⁴⁰ A 13. zsoltárhoz Lubelczyk (Psalterz Dawidá. . . 1558) más dallamot közöl (hangjegymellékletünkben: 4. sz.). — Mikrofilmje: MTA B 184/II.

⁴¹ Az énekeskönyv B XX/a (D5) lapján levő szöveg az előző, ugyancsak 32. zsoltár (Komu przestępstwo) dallamára utal, amely viszont a 25. zsoltárra (Do ciebie Panie); ennek dallama a B VII (C4) levélen található.

⁴² Versformája: 4 × 10. KAROL HŁAWICZKA (Cieszyn) lengyel zenetörténész — akihez felvilágosításért fordultam — a 31. zsoltárnak (In te Domine speravi) ilyen strófaszerkezettű fordítását a lengyel anyagban nem találta.

⁴³ A 4. sz. alatt közölt dallam változata az Eperjesi graduálban (112a = Zahn 1706.), a 6. sz. a Turóci Cantionaleban (68. l.) (RMDT I. 87.), a 8. sz. a Cantus Catholiciban (1651 124.) — késői változata RMDT I. 114. —, a 12. sz. változata, inkább csak első sora, Szegedi Cant. Cath.-jában (1674 250. — háromsoros változata: RMDT I. 220.). — Itt említjük meg, hogy a 30., 32. és 71. zsoltárt a lengyel katolikusok is énekeltek (Oloff, Polnische Liedergeschichte. Dantzig 1744 490., 506., 510.), s így ezek a dallamok nemcsak a két ország közötti unitárius kapcsolatok útján juthattak el hozzánk.

utalást mindenképpen alternatívnak kell tekintenünk (a „vel” kötőszót tehát szétválasztó értelemben vennünk), s így a lengyel dallamok nem azonosak a mellettük megemlített magyar énekek dallamával. Ezt kizárja pl. az is, hogy míg a magyar énekekre való utalás alapján a 14., 30. és 71. zsoltár dallamát kell azonosnak tartanunk, addig a lengyel nótautalások — mint megállapítottuk — az 5. és 14., esetleg a 30. és 66. zsoltárnak adnak ugyanegy dallamot. Cs. Tóth is megjegyzi (i. m. 105. l.), hogy pl. a 66. zsoltárnál idézett Luther-ének dallama (RMDT I. 117.) nem lengyel, természetesen nem is azonos a mi megtalált dallamunkkal. Hasonlóképpen nem azonosítható az 5., 16. és 32. zsoltár lengyel dallama sem az idézett énekek szóba-jöhető, nálunk is ismert dallamaival, bár azok egyike-másika idegen eredetű.

Kiegészítésül még megállapíthatjuk: egyedül a 69. zsoltár dallamának azonosítása ütközik nehézségekbe. A megtalált dallam (s a lengyel zsoltárvers is) ui. 5 + 6 tagolású, a magyar fordításban pedig keverednek a különböző ritmusú sorok,⁴⁴ leggyakoribb éppen a XVI. századi magyar verselésben népszerű 4 + 4 + 3 tagolású 11-es, a magyar zsoltár ritmusának alapkoncepciója tehát inkább ez:

és nem az eredeti szöveg és dallam hangsúlyosan ritmizált sapphikus lejtése:

Legkiviróbb az ellentét a 9. szakaszban:

Test szerint az |kikkel| csak nem| egy vagyok
szam kivettek, |hazadban mert| úgy allok,
hogy mikoron |buzgosaggal| indulok,
emesztődöm, |gyalazatot| ram vonszok.

(Az első sor 6 + 5-ként is értelmezhető.)

Joggal lehetne tehát kétségbe vonni a magyar és lengyel szöveg kapcsolatát, és így azt is, hogy a 69. zsoltárhoz megtaláltuk a megfelelő dallamot, ha a zsoltár alternatív nóta-utalása nem vetné fel ugyanezt a problémát. A „Hogy Jerusalemnak drága templomát” dallama ui. éppoly kevésbé illik a magyar tizenegyeshöz, mint a lengyel dallam. Skaricza Máté éneke ugyan 6 + 5 tagolást mutat, az ismeretlen eredetű dallam (RMDT I. 226.) azonban metrikus lejtést takar, mégpedig kétségtelenül az ugyancsak 5 + 6 belső tagolódású alkaiosi formát. Az eredeti metrikus lejtés már a dallam legkorábbi ismert változatában (Illyés, Soltári Énekek 1693) némi módosulást szenved:

Erre a dallamra még az a négy strofa (az 1., 6., 18. és 20.) is nehezen énekelhető, amelyekben az 5 + 6 tagolás a legjobban érvényesül. Viszont a lengyel dallam minden nehézség nélkül illik ezekre a szakaszokra.

Mi következik mindebből?

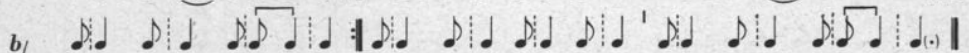
⁴⁴ A 120 sor közül 46 (38,3%) 5 + 6 tagolású (a), 83 (69,16%) 4 + 4 + 3 (b), 48 (40%) pedig 6 + 5 (c). Kétféleképpen is értelmezhető: a) és b) szerint 25 (20,8%), a) és c) szerint 14 (11,6%), b) és c) szerint 20 (16,6%). Háromféleképpen csak 7 (5,83%). Csak az a) szerint értelmezhető 15 sor („tisztá” versszak nincs, elfogadhatók: 1., 6., 18. és 20.), csak a b) szerint 36 sor (vö. 4., 9., 24. v.), csak a c) szerint 12 sor (legjobb a 16. és 28. v.).

A lengyel unitárius énekeskönyv dallamát elfogadhatjuk a 69. zsoltár eredeti dallamként — annak ellenére, hogy belső tagolása ellentmond a magyar fordítás ritmusának —, mert hiszen a szerző a Skaricza-ének dallamának alkalmazásakor sem volt tekintettel a sorok ritmikai törvényszerűségére, csak a szótagokat számlálta, mint első versszerzőink legtöbbször. Mivel a 13., 16. és 32. zsoltár esetében a dallam adta tagolás teljes mértékben megvalósul, arra kell gondolnunk, hogy a 69. zsoltárt más fordította, s talán — tekintettel kezdetleges verstechnikájára — korábban is keletkezett társainál.⁴⁵

A dallam hitelességének kérdésében nem perdöntöek, de a régi magyar verseléshez érdekes adatokat szolgáltatnak a 4×8 -as versformában írt zsoltárok sormetszetei. Feltűnő, hogy a magyar fordítás sokkal nagyobb arányban él a $4 + 4$ tagolással, mint a lengyel. Ez az öt zsoltár — Kochanowski 5., 14., 30. és 66., valamint ismeretlen szerző 71. zsoltára — fenti megállapításaink értelmében, hat dallamra mehetett. Ezek ritmusképe:

Páratlan ütemnemben is értelmezhető:

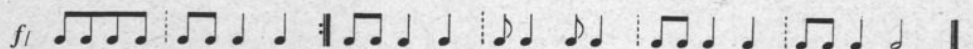
Voltaképpen azonos az a/ -val.

ill. a jambikus lejtés kidomborításával:

(A ritmizálás szokatlan⁴⁶. Sajtóhibáról legfeljebb csak a harmadik sorban lehet szó, mert az utolsó két hang nyújtása a szokásos dallamvégi lassítást jelzi.)

Az a-e) ritmusok egyaránt értelmezhetők $4 + 4$ és $5 + 3$ tagolással, az f) azonban csak $4 + 4$ tagolást enged meg. A kétféle tagolás számszerű és százalékos megoszlását az említett zsoltárokból a következő táblázatból olvashatjuk:

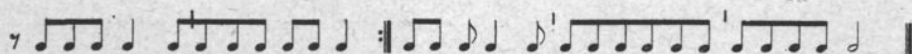
⁴⁵ A fenti okok mindenképpen közrejátszhattak abban, hogy ezt a zsoltárt az énekeskönyv későbbi kiadásában már nem is közölték.

⁴⁶ Ennek az a magyarázata, hogy a dallam Gomólka négyzólamú zsoltáraiból (Melodie na Psalterz polski . . . 1580.) való, amelyek közül egyedül a 148. zs. került bele a korabeli népezenekönyvekbe, pontosabban: Artomius gyűjteményének 1601. évi kiadásába. Az általunk használt 1620-as kiadás már csak egy szólamot közöl Kochanowski zsoltárához. Nem biztos, hogy ez volt az eredeti cantus firmus. (V. Ő. Z dziejów polskiej kultury muzycznej I. (Kultura staropolska) (1957) 140.)

Zsoltár	Dallam, ritmus	lengyel				magyar			
		4+4	%	5+3	%	4+4	%	5+3	%
5. (K)	1., 2. a, b	52 : 35	67,3	52 : 9	17,3	72 : 59	81,9	72 : 8	13,56
14. (K)	1., 5. a, c	28 : 21	75	28 : 4	14,3	44 : 40	90,9	44 : 3	6,8
30. (K)	8., 9. d, e	44 : 21	47,7	44 : 15	34,1	72 : 58	80,5	72 : 9	12,5
66. (K)	9. e	68 : 48	70,6	68 : 15	22	108 : 72	66,6	108 : 29	26,84
71.	12. f	60 : 33	55	60 : 20	33,3	112 : 74	66	112 : 31	27,67

Az adatok mérlegelésekor figyelembe kell vennünk, hogy a Kochanowski-zsoltárokat utólag párosították a fenti dallamokkal,⁴⁷ míg a magyar fordítások — feltételezésünk szerint — a dallamok ismeretében készültek. Mint látjuk, a magyar nyolcasok túlnyomó többségben 4 + 4 tagolásúak; a lengyel versekben nem olyan nagy az aránytalanság a felező nyolcasok javára, sőt: a 30. zsoltárban a verssoroknak jóformán csak a fele mutat 4 + 4 tagolást. Viszont két magyar zsoltárszövegben (66. és 71.) nagyobb arányban érvényesül az 5 + 3 osztás. Az utóbbinál már csak azért is feltűnő ez, mert a dallam ritmusa kizárja ezt a lehetőséget.

A sapphikus (11, 11, 11, 5) formát mutató 16. zsoltár, továbbá a négy sapphikus sorból álló tizenegyes (32. zs.) és a vágáns 13-as (13. zs.) ritmikai értelmezése nem okoz nehézséget, annyira világosan tagolódnak szöveg és dallam. Legfeljebb annyit jegyeznünk meg meg, hogy a 16. zs. egyik, nótautalás révén ismert (alternatív) dallamának ritmusában a cezúra elmosódik:

a másik (hitelesebb) azonban a szokott ritmusképet mutatja (6. dall.).

Mi az, amit az elmondottakból végső következtetésünk megállapíthatunk?

Az erdélyi unitáriusok XVI. század végi és későbbi kapcsolatai a lengyel arianusokkal⁴⁸ a magyar zene és irodalom területén is kimutathatók. Első unitárius énekeskönyveink lengyel zsoltárfordítások mintájára ültettek át magyar nyelvre zsoltárokat, hiven követve a zsoltáros gondolatait, ugyanakkor átvéve a lengyel parafrázisoknak — közöttük Kochanowski hat zsoltárának — a korabeli egyházi gyakorlatban használatos dallamát. Az ismeretlen versszerzők tehát tartalomban az eredeti héber szöveget, formában a lengyel dallamot tartották szem előtt, de helyenként tekintettel voltak a lengyel zsoltáros szövegére is, legalábbis olyan mértékben, mint Balassi volt, amikor a 67. zsoltárt lefordította „igéről igére és ugyanazon nótára.”⁴⁹ A lengyel nótautalással megjelent tíz zsoltár közül kilencnek ismerjük dallamát, de a lengyel gyűjtemények alternatív ad notam-jai miatt nem tudhatjuk biztosan, hogy nálunk melyik dallamra énekelték. Ezek a dallamok — csekély kivétellel — nem igen terjedhettek el, később feledésbe merültek, azért volt szükség más, ismertebb magyar énekekre való utalásra.

⁴⁷ Kochanowski zsoltároskönyve (Psalterz Dawida) 1579-ben jelent meg, nótautalások nélkül, s csak egy évre rá zenésítette meg Gomólka (l. az előző jegyzetet), de cantus firmusai nem voltak általánosan ismertek, illetve nem terjedtek el. Így a nagy lengyel költő zsoltárai idők folyamán — kisebb-nagyobb mértékben — különböző dallamokkal párosultak. Artomius idézett énekeskönyvében (1620) pl. a következőket találjuk a már felsoroltakon kívül: 1., 3., 6., 7., 8., 10., 22., 23., 25., 29., 31., 38., 43., 46., 51., 55., 59., 62., 71., 86., 102., 103., 121. 123., 130., 131., 141., 142., 143., 147. és 148. zs. — részben hangjegyekkel, részben nótautalással.

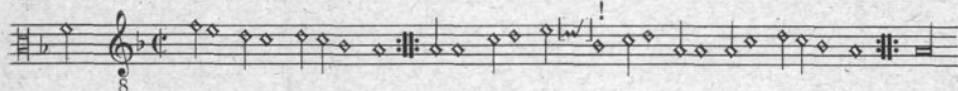
⁴⁸ Vö. JAKAB ELEK: Magyar–lengyel unitárius érintkezések a XVI–XVII. században. Századok 1892 296., 375.

⁴⁹ Balassi fordítása is elég szabad: Lubelczyk Blogostaw nas nász Pánie kezdetű zsoltárának három versszakát négyben adja vissza. Dallamát legutóbb közölte Cs. TÓTH, RMDT I. 24.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

- 1) Helyesen: 2) helyesen: 3) eredetileg: *e* (sajtóhiba);
 4) fölösleges hangjegy; 5) kéziratós javítás: 6) kézirással.

Vargha Kálmán

MÓRICZ ZSIGMOND KIADATLAN LEVELEI

I.

Móricz Zsigmond 1927 áprilisában, második felesége, Simonyi Mária színművésznő társaságában előadókörúton volt Szlovenszkóban. A csehszlovákiai magyar diákok baloldali, demokratikus mozgalma, a Sarló hívta meg Móriczot. Ők rendezték, ők szervezték az előadó körutat is. Móricz aktuális irodalmi problémákról beszélt az előadókörút állomásain, valamint egyes helyeken Adyról tartott előadást és novellát olvasott fel.

Mind a sarlósok, mind Móricz Zsigmond szempontjából nagy jelentősége volt ennek a találkozásnak. Móricz hazaérkezése után példaképnek állította a hazai magyar ifjúság elé a

csehszlovákiai magyar diákok demokratikus mozgalmát. Három év múlva, 1930-ban a sarlósok újra meghívták Móriczot, ekkor Prágában is előadást tartott. A hazaérkezése után megjelent újabb nyilatkozatai demokratikus szellemükkel kihívták a szélsőjobboldali sajtó éles támadását Móricz ellen. A sajtótámadások nyomán több vármegye tisztikara megbélyegző nyilatkozatot bocsátott ki Móricz ellen. (Móricz csehszlovákiai útjainak történetét és a nyilatkozatokat követő vitákat feldolgoztam *Adalékok Móricz Zsigmond csehszlovákiai útjaihoz és kapcsolataihoz* c. tanulmányomban amely az *Irodalomtörténet* c. folyóirat 1957. évfolyamában jelent meg.)

Az 1927-es előadókörúton Somos Elemér szerkesztő, akkor még egyetemi hallgató kalauzolta a sarlósok megbízásából Móriczékat. Az előadókörút után Móricz így számol be az együtt töltött napok tapasztalatairól a *Pesti Napló* hasábjain: „Hozzánk be volt osztva egy fiatal diák, aki végigkísért, mint a központ kiküldöttje és sokkal pontosabban s megbízhatóbban végezte azt a sok apró elintéznivalót, ami egy ilyen útnál előfordul, mint egy impresszárió. Soha nem fogadott el főlem semmit. Volt egy eset, hogy az ő szobaszámláját az enyémhez csatolta a szálloda, s természetesen kifizettem: visszatérítette. Akkor megkérdeztem tőle, ő hogy számolja el a költségeit a körút jövedelméből? Kiderült, hogy ő egy nagyon szerény átalányösszeget kapott az egész útra, a két hétre. Egy olyan összeget, hogy csak akkor tudott kijönni belőle, ha nem használt szállodát csak végső esetben, lehetőleg egy-egy helybeli barátjánál szállott meg. . . Imponált nekem. Eszembejutott az a vidéki küldöttség, amely a fiatal főherceget hívta meg védnöknek, s mikor ezt elintézni deputációban eljöttek a főherceghez s a főherceg az azt mondta — hogy valami udvariasságot mondjon —: „Nehéz volt az út?” — azt felelte: „Dehogy kérem, mi első osztályon utazunk.” (Az új generáció, Pesti Napló, 1927. 89. sz.)

Az alábbiakban közöljük Móricz Zsigmond Somos Elemérhez írt leveleit. Az első levél az úti program egyes állomásait tisztázza.

1.

Kedves Barátom,

elfogadom azt a programot, hogy április

2. Komárom
3. Érsekújvár
5. Pozsony, két előadás
7. Léva
9. Losonc
10. Rimaszombat
12. Rozsnyó

Lehet ez alapon tárgyalni, de meg kell mondani, hogy esetleg történhet eltérés a naptól. Ilyen gyors és fárasztó úton eshet előre láthatatlan eset is. De reméljük nem lesz baj.

Beutazási engedélyem általában nincs. Ha a felolvasásokat engedélyezik, akkor a vizumot remélem megadják. De a felolvasási engedély a fontos, ezt kell idejében kérni és megszerezni. Remélem a magyar képviselők gondoskodnak Rólatok.

Rimaszombatról volt itt valaki, akinek a nevét elfeledtem, azt hiszem újságíró Pesten, — aki érdeklődött, — neki is azt mondtam, hogy szívesen, ha lehet.

Nem tudom, beenged-e az ottani hatóság. Itt ugyanis felolvasásokat tartok. Igaz, olyan politikamentesen, hogy a *Magyarság* meg is támadt. Mert én nem foglalkozom mással, csak a magyar lélek őserőinek föltáráásával. Bizonyos embereknek, politikusoknak ez kevés. De itt minden felolvasást roppant lelkesedés fogad.

Szeretettel üdvözöllek mindannyiatokat

Móricz Zs.

Bp. 1927. II. 15.
IV. Fővámtér 2.

A következő levél már az előkészületek előrehaladtáról ad hírt:

2.

Budapest 1927. III. 10.
IV. Fővámtér 2.

Kedves Elemér,

itt küldöm a két napi műsort. Az első nap teljesen az enyém, a magam anyaga. A második nap nagyon érdekes szintén, mert Adyról olyan személyes emlékezéseket fogok elbeszélni, ami bizonyosan nagyon érdekelné fogja a hallgatókat. Novellisztikus formában mondom el az emlékeimet. Szintén a második műsorban lesz egy könnyű s mégis tartalmas lecke, az újabb költészetéről s arról a kérdésről, hogy az öregek mért nem értik meg a fiatalokat.

Ami levelednek részleteit illeti: Ha a rimaszombati urak ragaszkodnak ahhoz, hogy ők rendezzék az estet, azt csak meg kell köszönni, mert úgy hiszem ez még inkább biztosítja az est sikerét s azt, hogy a prágai diákoknak haszna lesz a dologból.

Az elhelyezkedésre vonatkozólag: én azt kérem, hogy mindenütt szállodában legyen a lakásunk. Az út annyira fárasztó, hogy az ember nem teheti ki magát annak, hogy a családokra tekintettel legyen. Kell egy független hely, ahol elbújhat az ember, ahogy akar. Az idegek nagyon kimerülnek ilyenkor. Mi délután mindig alszunk s este korán fekszünk, 12 után nem maradunk fenn.

Ebédre, vagy vacsorára meghívást esetleg, azt szívesen fogadunk el, mert az jó, ha az ember hall s beszél emberekkel.

Egy kis dologról értesítheted az embereket, arról, hogy én autogrammot nem adok, de könyveimbe szívesen bele írom a nevemet. Kivéve három könyvet: a *Hét krajcárt*, a *Harmatos rózsát* és a *Légy jó mindhalálíg*ot.

Most hirtelen talán nincs is más mondanivalóm,

szeretettel üdvözöl őreg barátod.

Bevezető szavaidat természetesen nemcsak szívesen látom, de szükségesnek is tartom

Móricz Zs.

A rimaszombati est sikerével kapcsolatban a prágai diákok hasznára vonatkozó célzás arra utal, hogy ha a rimaszombati vezetőkörök rendezik az estet, többen jelennek majd meg az előadáson és több lesz a bevétel, amelynek jelentős részét a prágai magyar diákok javára ajánlotta fel Móricz. A *Hét krajcár* és a *Légy jó mindhalálíg* kötetekbe azért nem akart Móricz dedikációt írni, mert e két könyvvel édesanyját ajándékozta meg, mintegy neki ajánlotta ezeket a gyermekkori emlékeket idéző műveket. A *Harmatos rózsá* első kiadásában pedig első feleségének, Holics Jankának szóló nyomtatott ajánlás olvasható. Egyébként ismerünk olyan *Légy jó mindhalálíg* példányt, amelyet mégis dedikált Móricz, nyilván nem tudván ellenállni a baráti kéréseknek.

3.

Bp. 1927. VI. 29.

IV. Fővámtér 2.

Kedves Elemérem!

Leveledet megkaptuk s köszönet!

Ami a jubileumot illeti, — csak annyit, hogy én minden személyi kultusznak ellensége vagyok. Annak, hogy a pesti diákság jubilálását elfogadtam, fontos oka volt. Az, hogy a mai fiatalok ez alkalommal jelentek meg először egy fölszabadult és egészséges akcióval. Szegényeknek igen nehezen ment s tőlem nem lett volna szép, ha az *építő diákság* szeretetét el nem fogadom. De nálatok ez lényegben lefolyt, mikor ifjúság s a szüleik egyforma szeretettel jöttek el a felolvasásaimra. Nincs értelme, egyéni hiúság jeliséje alatt folytatni a testvériséget.

Arról azonban lehet szó, hogy a jövő télen néhány felolvasást tartunk. Természetesen valahogy szép és tisztességes cél érdekében most is.

Aug. 3-án Ótátrafűreden leszünk s remélem valahogy találkozunk. Szeretettel üdvözlünk és öllelek, feleségem is a legkedvesebb hozzád

őreg bátyád

Móricz Zs.

1927 május 21-én, Budapesten a főiskolai ifjúság ünnepélyt rendezett a Zeneakadémián Móricz 25 éves írói jubileuma alkalmából. Ennek hírére vetik fel a csehszlovákiai magyar fiatalok egy hasonló ünnepély rendezésének gondolatát, de Móricz levelében elveti ezt a tervet. A következő levél már tizenhárom évvel későbbi időből való:

4.

Kedves Barátom,

a legnagyobb tisztességnek tekintem felszólításodat, hogy írjak az *Esti Ujság*ba. Kölcsonben felkérlek benneteket, hogy ti meg írjatok a *Kelet Népe*be. Mi itt azt a politikai jelszót tűztük ki: NE POLITIZÁLJ: ÉPÍTKEZZ! Ebben a jegyben kulturális, gazdasági és szociális gondolatokkal foglalkozunk. Mikor a magyar sorskérdésekkel viaskodunk, — egyben az emberiség sorsproblémái a programunk.

Leányfalu
1940. X. 27.

Szeretettel köszönt
Móricz Zs.

A *Kelet Népe* szerkesztésének lelkes időszakából való ez a levél. Móricz szinte az egész ország „írástudó” értelmiségét meg akarta nyerni folyóiratához munkatársnak, hozzászólónak, vagy legalább olvasónak. Hívó szavát eljuttatta a szomszéd államokban élő magyar értelmiségi réteg tagjaihoz is, az ő segítségükre is számított. A *Kelet Népe* jelszavában („Ne politizálj: építkezz!”) egyrészt Móricz elhatárolódási szándéka nyilatkozik meg az akkori hivatalos, jobboldali politikával szemben, másrészt egy bizonyos visszahúzódsági szándék is érezhető e jelszó mögött, amely Móricz politikai csalódásából származik. Móricz ebben az időszakban, már a második világháború kitörése után, mint szerkesztő is sokat küszködve a háborús cenzúrával, úgy látta, hogy a lapjában hirdetett reformtörekvéseket könnyebb lesz az adott körülmények között megvalósítani, ha programját nem kapcsolja össze politikai kérdésekkel. Ilyen értelemben nevezi a „ne politizálj: építkezz!” jelmondatot *politikai* jelszónak. A Pozsonyban megjelent *Esti Újságnak* *Átatalulás* c. írását küldte el Móricz.

II.

Az 1930-as évek elején, egyik csehszlovákiai útja során Móricz a Liptószentmiklós közelében levő Benedikova (Benedekfalva) községben is megfordult. Többek közt Istók Zoltán törvényszéki bírónál is járt és érdeklődött, hogy a környéken levő családi levéltárakban nem őriznek-e valahol olyan okiratokat, amelyek Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadműveleteivel kapcsolatosak: Nyilván az *Erdély-trilógia* utolsó kötetének anyagához keresett Móricz újabb dokumentumokat. Istók akkor nem tudott még ilyen dokumentumokról, de később felhívta egyik műgyűjtő barátja, Thuránszky István figyelmét arra, hogy Móricz olyan okleveleket keres, amelyekben Bethlen Gáborral kapcsolatos nyomok találhatóak. Thuránszkyknak 30 ezer oklevelet tartalmazó levéltára volt a lipitói Ivahuová községben. Thuránszky Budapesten jártakor felvette a kapcsolatot Móriczsal és több oklevelet kölcsön adott az írónak. Móricz 1934-ben küldi vissza az okleveleket, azok kivételével, amelyek Bethlen Gáborral kapcsolatosak.

5.

Kedves Barátom,

hála Istennek, végre abban a helyzetben vagyok, hogy megküldhetem Neked kedves és becses okirataidat. Gondolhatod, milyen öröm volt, mikor megtaláltam. El sem vesztett, mégis megvan, mondhatom a közmondással. Azért nem bírtam egy teljes évig meglelni, mert a helyén volt. Borzasztó már, mi van a fejemmel. Pár éve egy egész regényt vesztettem így el. Meg kellett újra írnom és most az is előkerült. Az íróasztalomtól egy méternyi távolságból. S most két szövegben van meg a *Rokonok*. Óriási különbség van a kettő között.

No, csakhogy ez is megvan s küldhetem. Azért kellett pár napot várnom a küldéssel, mert be akartam szerezni a *Tündérbert* mellékelt példányát, ami már ritkaság számba megy. Fogadd tőlem igaz hálám s köszönetem mellett. Ha a regény többi kötetei megjelennek, azokat is megküldöm.

Ennek fejében szíves engedélyedet kérem, hogy a Bethlen Gábor levelét még itt tartsam, míg be nem fejezem az írást. Nagyon megörültem, hogy most megláttam, mert a memoriám tévedett. Úgy emlékeztem hogy csak a G. betűje van rajta, pedig ki van írva tisztán, hogy G abriel Princeps. Az zavarta az emlékemet, hogy a G. tényleg külön van írva.

Mellékelem a következő leveleket:

1. 1665. Sigismundus Thoekoely
2. 1682. Emericus Thököly
3. 1685. „ ”
4. 1703. Károlyi Sándor
5. 1704. Rákóczy Ferencz
6. 1709. Ottlik György

A hetedik, a Bethlen Gábor 1629-iki levele még nálam van. Ezzel maradok szeretettel készségecs híved
Leányfalu 1934 július 5.

Móricz Zs.

RÉVAI JÓZSEF: VÁLOGATOTT IRODALMI TANULMÁNYOK

A jegyzeteket készítették: Bóka László, Pándi Pál, Sötér István, Szabolcsi Miklós és Szauder József. Bp. 1960. Kossuth K. 447 l. 1 t.

Révai József nevéhez fűződik a magyar marxista irodalomtörténetírás megalapozása.

Nem írt e tudományág szakszerű értelmezése szerint átfogó, mindenre kiterjedő rendszerezést. Nem írta, de nem is írhatta meg a marxista irodalomtörténet szintézisét. A polihistorok, enciklopédisták után az a kor is elmúlt, amidőn egyetlen ember egész tudományág átfogó, mindent számbavevő rendszerezője lehetett. A tudományágak fejlődése mennyiségi növekedést is jelent, tárgynak és módszernek fokozatos tágulását, gazdagodását. A kutatás igényességével együttjár, hogy az átvizsgálendő anyag felszaporodik, a szempontok megsokasodnak s a rókon tudományok eredményei is követelik a maguk mind nagyobb részeseését.

Révai nem törekedett szintézis alkotására. Élete a hivatásos forradalmáré volt s a párt szükségletei szerint alakult. Rendkívüli energiájának és alkotókedvének köszönheti, hogy viszonylag kis idő terjedelemben, megterhelő, közéleti elfoglaltságok között, mintegy két évtized alatt lerakta a marxista irodalomtörténetírás fundamentumát s e tudományág fejlődésében új korszakot kezdett.

Fejlődésben hátramaradt országok életében a kultúra mindig kivételes szerepet tölt be. Ha nem politikai, társadalmi cselekvés tör utat a haladás számára, a megújulásért áhító erő az irodalomba és kultúrába szorulnak. Ennek a küldetésnek pátosza telíti a magyar irodalom haladó fő sodrát; már a nemzetté válás történelmi fordulata előtt föltűnik egyes íróknál a *nemzeti* öntudat jele. Törvényszerű, hogy az irodalommal szoros kapcsolatot tartó leíró, történeti és elméleti tudomány javarésze is részt kér magának ebből a nemzeti küldetésből. Már a legelső műve, lexikonszerű leírások egyik legfőbb inspirátora a sértett nemzeti önérzet, majd később, Toldy Ferenctől számíthatóan a nemzeti gondolat, más tartalommal, vezető eszméje marad az irodalom vizsgálatának. Ez magyarázta az irodalomtudomány különleges helyét a többi tudomány között, feltűnő kivételezettségét; ezért tartották s tartjuk ma is egyik legnemzetibb tudományoknak.

A nemzeti eszme azonban, amint tudatosabban és rendszeresebben épült bele az irodalomtörténetbe, az előrehaladó társadalom objektív igényeitől fokozatosan elmaradt. Megmerevedő, konzervatívva, majd reakcióssá süllyedő nemzeti gondolatot követni végig Toldytól Császár Elemérig. Az irodalomtörténet nem előrehajtója, hanem jobbra kodifikátora volt az élő irodalomnak s az életben maradó hagyománynak. Vontatottan, töredékesen, korlátozottan követte az irodalom változásait, különösen a haladó irányok alakulását. Toldytól Horváth Jánosig a XIX. század irodalmában testet öltő nemzeti karakter klasszicizálása egyszerre adott felülmúlhatatlan, művészi, esztétikai példaképet a magyar irodalmi népieségben s ugyanakkor a nemzeti dicsőségnak egy lemaradó „magyar” változatát. A hatalmas munkát végző úttörő érdemű Toldy szemléletben a reformkornál nem jutott tovább. Gyulai, bár a fejlődés középpontjába a múlt század hármasa nagy csillagzatát, Vörösmarty, Petőfi és Arany költészetét állította, azt a forradalmi, népi demokratikus nemzet-eszmét, amit Petőfi képviselt, nem tette magáévá. A millennium túlzó nemzeti önérzete szülte Beöthy volgai lovasának rajzát s ebben az irodalomtörténeti „mitoszban” már az ezeréves múltra visszatekintő faj állandósága, s a nemzet minden vihart kiállott ál-harmóniája fejeződött ki. Az „ezredéves nemzeti karakter” megőrző, „hagyománymentő” felfogása húzódik végig a magyar irodalomtörténetírás mindmáig legnagyobb szintézis-kísérletén: Horváth János művein. A modernebb polgári szakaszban előbbrejutott az önelvű kutatás esztétikai és lélektani felfedezésekben, de még radikális képviselői sem nyújtottak sok ösztönzést a nemzeti eszme korszerű megfogalmazására.

A marxizmus nagy fordulata az irodalomtörténetírásban a nemzeti irodalom felfogásának gyökeresen új elméleti megalapozása. E történeti tudomány Révai József műveiben vált igazán történetivé. Nem véletlen, hogy első nagy studiumai a történelem területére esnek. Ha Kölcsey portréjának megjelenési

éve az irodalomtörténet induló új szakaszának jelképes dátuma, ugyanígy szimbolikus év 1932, a Marx és a magyar forradalom keletkezési esztendeje. Révai, a történelmi materializmus szelleméhez híven, erőteljesen historizálta az irodalom ábrázolását. Tanulmányainak historizmusa — ennek hangoztatásától soha nem riadt vissza — mindig időszerű feladatok megoldásából származott. Egyik könyvének előszavában írta: „A történelmi múlt életrekelteése számomra nem öncél volt, hanem politikai szükséglet.” (*Marxizmus, népiesség, magyarság — 1947-es előszó.*) A polgári szemlélet szerint a politika bevezetése olyan külső érdek, amely a tudomány-szak önálló rendszerének külön létjogosultságát ássa alá. Valójában minden történelmi munka a jelenből tekint vissza a múltra s ebben — a szűken csak részletvizsgálaton kívül — mindig benne van a politikai formálás is. A történelmi materializmus történetisége nem azonos a polgári irodalomvizsgálat szociológiai módszerével, sem annak taine-i, sem szellemtörténeti változatával. A szellem-történet „társadalmi háttéré” esszéisztikus aforisztikus formában főrajzolt díszlet, amely előtt elvonul az „eszmék” és „problémák” meghatározó, elsődleges története. A magyar irodalomra alkalmazva először Révai József tanulmányaiban valósult meg az „eszmetörténet” összekapcsolása a társadalmi léttel, olyan módon, hogy az irodalmi alkotások, az egész irodalom fejlődése, az osztályharcok művészi tükrözésének alakjában jelentek meg. Elméleti felfogásban legmesszebbre jutó polgári irodalomszemlélet is rendkívül nagy gondossággal vonja meg azokat a határokat, ameddig illetékessége terjed. Az illetékesség szabatos kijelölésében a tudomány önálló létezésének próbakövet alkotják meg. Az autonómiára törekvés sok fontos felismerésre vezetett, de egyre mélyebben meggyökerezett a sokféle változatot át az irodalomtörténetnek azt a rendszerező elvét, amely az *irodalmi tudat önismeretének* szánta e tudományágat. A marxizmus történelmisége szakított ezzel az öncsonkító elhatárolással. Az irodalomtörténetírást a felemelkedő *nemzet önismeretének* magas rangjára emelte.

Révai József irodalmi tanulmányai abból a korszakból merítenek témát, amelynek kezdetén a fejlődés meg-megszakadó századai után az irodalom a nemzeti eredetiségnek és művészi színvonalnak egyszerre jutott el magas szintjére. Kölcsey tanulmánya, a marxista iróportré e klasszikus példája, a XVIII. század végének tárgyalásával indul, és egyik legutolsó írása József Attilát, a nagy proletárköltőt mintázza meg. Ez a második század a polgári nemzetiségi szerveződés időszaka és egyszersmind a forradalmak és ellenforradalmak kora. A nemzeti történelem kutatásához szorosan kapcsolódott Révai irodalmi mun-

kája. Ha irodalom és tudomány valaha karöltve jártak, a nemzeti haladás szolgálatára kötelezték magukat, ezekben a tanulmányokban az újabb magyar irodalom nagy eszmei értékeivel együtt haladó és kiteljesítő, egyenrangú gondolkodó fordította le az elmélet nyelvére a művekben kifejezett legfőbb tartalmakat. Feladatát betöltő marxista irodalomtörténetírás nem maradhat meg kánoni elvek rögzítésénél, hibátlan normatív rendszerek felépítésénél. Akár az irodalom: nemcsak a tükrözést, hanem az élet tevékeny formálását is legfőbb elvei közé sorozza. Révai nagy hatású, életalakító gondolkodó volt, neki köszönhető, hogy az irodalomtörténeti munka mai „kivételettsége” mély nemzetnevelő szerepéből származik.

Az irodalomból kiemelezhető nemzeti önismeretet Révai kettős feladatra fogja be. Forrása lehet a múlt nemzeti büszkeségnek, a forradalmakban megmutatkozó „nemzeti nagyságnak”. De nem csupán 1848- és 1919-cel kell számolni, hanem 1867, 1914 és 1941 dátumaival is — mondja Révai — és különösen azzal a negyedszázaddal, amidőn Horthyék országlása a magyar népet ellenforradalmi szerepre kárhóztatta. A nemzeti önismeret nem elvont nemzeti karakter megfogalmazását tűzte ki célul: a magyar demokrácia és szocializmus szellemi őskeresését fejezte ki. Igazi újdonsága abban jelentkezett, hogy a magyar nép történelmét és irodalmát nem egyedül a „magyar globus” problémájaként fogta fel, hanem mindig az európai mozgalmak kapcsolatában. Az Ady utáni korban sok írói útvesztés magyarzata rejlik a nagy európai mozgalmaktól való elzárkózásban. A fenyegetett kis-nemzeti lét „sors írói” a magyarság különleges helyzetében és kivételes küldetésében keresték a fennmaradás és nemzeti emelkedés zálogát. A sors irodalom egyszerre volt mélységesen pesszimista és önáltató illúziók sugalmazója. A gondolkodásban mélyen begyökeresedett magyar provincializmus lerombolására Révai egész életművét harcra küldte. A történelmiség nála mindig konkrét dialektika érvényesülését jelentette: csak a pesszimizmus történelmi viszonyokból eredeztetése tudta eloszlatni a bénító végzet-tudatot. Kölcsey és Ady pesszimizmusának elemzéséhez a kor teljes valóságát hívta segítségül; a gazdasági, politikai, társadalmi viszonyok hálózatán rajzolódott ki az írói szemlélet hiteles képe. Ilyen teljesség: politika, irodalom és történelem összekapcsolása segíthette el az irodalomtörténetírást hatékony nemzetneveléshez.

A szocializmus szellemi őskeresése hozta létre a magyar irodalom haladó vonalának koncepcióját, aminek kidolgozásán Révai élete utolsó percéig munkálkodott. Megalapozta nem csupán általános, elvi körvonalait, hanem összekapcsolódó elemzések sorá-

ban azt a fejlődésrendet, amely Petőfi, Ady, Móricz és József Attila művében jutott a legmagasabbra. Ez a fejlődési sor polgári haladástól, népi patriotizmustól a liberalizmus és demokrácia szétválásán, a forradalmi népi demokratizmusig és a szocializmusig vezet. Petőfi, Ady, József Attila jelentőségéről írta: „e három legnagyobb költőnkél emelkedett igazán költészetünk a népünk előtt álló történelmi feladatok színvonalára, e három nagy költőnk volt az, akinél szinte teljesen és maradéktalanul egygyé olvadtak népünk történelmi feladatai a költészet által kifejezett emberi érzelmekkel, a költők ábrázolta világ döntő feladataival... helyes volt kiemelni őket, mint a magyar költészet fejlődésének csúcs- és fordulópontjait, mert az ő költészetük több volt pusztá költészetnél, a magyar történelem egy-egy döntő fordulópontján e költői művek önmagukon túlmutatva a nemzeti cselekvésprogramjává váltak, irodalom és nép, költészet és nemzet egységének, azonosulásának kimagasló példaképeivé.” (*Válogatott irodalmi tanulmányok*, 277—278. l.) Az irodalmi fejlődés ábrázolása ezzel kiemelkedett az esztétikai változások önelvű felfogásából: az irodalom mint a nemzeti történelem része jelent meg.

A történelmi valóságot tükröző ideológiai problémák adnak kulcsot a formai-esztétikai kérdések megoldásához: Kölcey pesszimizmusának, Petőfi népiességének, vagy Ady szimbolizmusának értelmezéséhez. Révai megvilágított számos olyan esztétikai problémát, amelyeknek felderítésére a polgári irodalomtörténet is nagy erőt fordított. Ilyen irányú munkáját mintegy betetőzte a klasszicizmusnak az a felfogása, amelyet 1956 után keletkezett tanulmányaiban fejteget. Esztétikai elemzéseit azonban nem arra szánta, hogy teljes és részletes képet nyújtsanak. Mit sem ért ez művei maradandóságának. A későbbi kutatás sok vonatkozásban elmélyítheti kez-

deményezéseit. Tanulmányai mégis úgy jelennek meg előttünk, mint időt álló monumentumai a magyar szellemi élet szocialista fordulatlának.

*

A kötet magába foglalja Révai minden irodalomtörténeti tanulmányát; mellőzi a kulturális és irodalompolitikai cikkeket. Az 1938-ban keletkezett *Marxizmus és népiesség* kimaradását az is indokolhatja, hogy naggyobbrészt közvetlenül politikai kérdéseket tárgyal, a közvetlen befolyásolás és útmutatás szándékával, demokratikus néprfront jegyében. Irodalmi munkájának középpontjában Ady költészete áll, legskoldalúbban az ő költészetét elemezte. Hozzá a magyar történelem mély átélése fűzhető; e században aligha van még költőnk, akit oly szenvedélyes kapcsolat kötött volna a magyar századokhoz s a régebbi irodalomból is csak Arany egészen más indítékú múlt rajongása fogható az övéhez. Révai a nemzet sorsdöntő pillanataiban fordult Ady példájáért; első tanulmányát 1940-ben, Moszkvában írta s a három utolsót az 1956-os ellenforradalom után. A kötet tartalmaz egy 1944-es moszkvai rádióelőadást, amely nyomtatásban először itt lát napvilágot (*Ady Endre halálának huszonötödik évfordulójára*); az Ady nem alkuszik és A tűz csiholója eddig kötetben nem jelent meg. A *Móricz Zsigmond értékeléséhez* című vita írását is eddig csak a Társadalmi Szemle közölte, a *József Attila problémák* című tanulmányát az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Elő- és utószóként jelent meg *Madách Imre és József Attila költészetéről* című írása. A *Válogatott irodalmi tanulmányok* tehát a kifejezetten irodalomtörténeti jellegű írásainak első teljes gyűjteménye.

Bélađi Miklós

HATVANY LAJOS: IRODALMI TANULMÁNYOK

1—2. köt. Bp. 1960. Szépirodalmi K. 394; 410 l.

Hatvany Lajos *Irodalmi Tanulmányok* című kétkötetes cikkgyűjteménye, mely 1902—58 közt írt kisebb írásainak javát foglalja egybe, egyetlen könyv, egyetlen az írások terjedelmére, tartalmára, stílusára, értékére nézve. Vannak benne tanulmányok, irodalmi és színházi kritikák, publicisztikai írások, napi vonatkozású hírlapi közlemények kisebb érdekű emlékezések, dokumentumok sőt olyan cikk is, amely nyitott problémaként tárgyal egy kérdést, amely már régen megszűnt probléma lenni. (*Ismeretlen Petőfi versek, vagy Egy százszentendős család.*)

De e műfajra és értékre igen különböző gyűjteményből mégis kirajzolódik Hatvany egyénisége és fejlődése. Tudvalevő, hogy — éppúgy, mint a Nyugat két vezető kritikusanak, Ignotusnak és Schöpflin Aladárnak is — Gyulai volt első mestere. Az ő vezetésével szerezte meg a magyar irodalom alapos ismeretét, az ő esztétikájából tanult először irodalomról gondolkodni, még stílusa diszkrét elevenségét is elsajátította. Hogy távolodott el Gyulaitól? Ismeretes, hogy némi kezdeti idegenkedés után Ady költészetének hatása alá került és felismerte az addig tisztelt

Arany-tanítványok epigoni bágyadtságát. Elkerülte azonban a figyelmet egy másik nagy befolyás, amely a Gyulai és Ady hatása közti időben érte Hatvanyt, s viszonyát az irodalomhoz s egész kritikai tevékenységét döntően befolyásolta: Ludwig Hevesy, a magyar származású jeles bécsi író, a szecesszió bajnokáé, amelyre pedig „Die Wissenschaft des Nicht-Wissenswertes” című könyvének ajánlása is figyelmeztet. Tőle tanulta Hatvany azt a felfogást, hogy a művésznek feltétlenül a jelenből kell kiindulnia, a kritikusknak pedig holt szabályok alkalmazása helyett a maga egyéniségét és benyomásait minél szuggesztívebben kifejeznie. Hatvany az élet, az egyéniség és az élmény nevében rendíti meg a filologizálásba és az objektív kritikába vetett hit oszlopait, és lesz a szecessziós kritika képviselője. Bármily meglepő azonban, Gyulai (persze a fiatal Gyulai) és Ludwig Hevesy kritikai magatartása közt nincs akkora úr vagy éppen ellentét, mint ahogy talán gondolná az ember, hiszen fiatalkorában Gyulai is az új irodalom harcosa volt és a harag és lelkesedés eleven érzelmei fűtötték, csak éppen hitt örök törvényekben, általános érvényű ítéletekben, s ragaszkodott a múlthoz. Ady költészete, mely felébresztette politikai ösztöneit, jobban eltávolította Hatvanyt Gyulaitól s a hivatalos irodalomtól, mint a szecesszió kritikusa. De mind Hevesy, mind Ady azért volt rá oly mély és életre szóló hatással, mert voltaképpen csak azt keltették fel benne, ami öntudatlanul már előbb is benne szunnyadt. Hatvany ettől kezdve (körülbelül 1908-tól) már alig változik, mindvégig ugyanabban az emberi, politikai, művészi magatartásban áll előttünk.

Mi az, ami Hatvanyt a Nyugat más kritikusaiktól, Ignotustól, vagy Schöpflin Aladártól megkülönbözteti? Először is állandó heves érzelmi részvétele abban, amiről ír. Forrón tud szeretni és hevesen gyűlölni, s nem tartja feladatának, hogy kritikáiban eltitkolja ezt, vagy hogy a személyes vonatkozású érzésektől megtisztulva, valami belső katarzisz után írja kritikáit. Semmi sincs tőle távolabb, mint Schöpflin szenttelensége; ő nem is akar pártatlan lenni. Nem hisz abban, hogy irodalmi bírálát tárgyilagossá lehet, s teljes nyíltsággal, szinte hangsúlyozottan a maga érzelmi ítéletét juttatja kifejezésre. Persze ez nem volt olyan egyéni és eredeti eljárás, mint aminőnek annakidején látszhatott, nem volt más, mint a század elején uralkodó impresszionizmus és individualizmus érvényesülése a kritikában. Hatvanynak mindenestre igen megfelelt, mert megengedte, igazolta erős temperamentumának kifejezését.

Szeretetének, sőt rajongásának fő tárgya az irodalom. Ezért törekszik a műélvezet szuggesztív visszaadására, ezért lelkesedik Petőfiért, Adyért, gyászolja oly mély fájda-

lommal Kaffka Margit korai halálát. Ezért esik meg vele, hogy túlbecsül egy-egy író, mint pl. Bródy Sándort (ha nem is vak hibáival szemben), Molnár Ferencet és Szomor Dezsőt, legújabbán pedig Juhász Ferencet, akit merész túlzással Ady és József Attila mellé állít. Az írói talentum, még ha ismeretlen fiatal suhanc külsejében toppan is elébe, több a szemében, mint bármilyen társadalmi rang vagy tekintély. Így mikor Bécsben a tizenkilenc éves siheder József Attila elmondja neki a *Nincsen apám*-at, azonnal fellármázza Ignotust és Reinitz Bélát, siessenek megismerni az új tehetséget.

Aki így rajong a jó irodalomért, természetesen mindig kész sikraszállni a jó irodalom ellenségei, az irodalmi pozíció bitorlói ellen. Hatvany nem volna igazi rajongó, ha nem volna harcos is. De ő a Horthy-éra közepén bátran leleplezi „A kurzus Kazinczyja” c. tanulmányában egy történéssz reakciós történelemhamisítását (II. 49.), kardot ránt Császár Elemér és Kéky Lajos, e „fűzfatudósok” ellen, oly hatalmak ellen, mint Rákosi Jenő és Berzeviczy Albert, kimutatja, hogy tette tönkre a nacionalizmus Beöthy szép talentumát, izekre szedi Herczeg Ferenc konzervatív bölcsességének felületes szólamait s nem titkolja ellenszenvét Szekfi Gyula iránt. Semmiképp sem tartozott az „okos fiúk” viruló típusához, volt mersze megtámadni hatalmasakat és ünnepelni ismeretlen vagy akár üldözött tehetségeket.

Mivel nem hisz az objektív igazságban, bátran követi izlése sugallatát s nem fél a tévedéstől. Így meri felfedezni József Attilát, Markovics Rodiont, s ún. urbánus létére 1925-ben az akkor sokat ígérő Erdélyi Józsefet. Persze elkövet tévedéseket és igaztalanságokat is, annál inkább, mert ítéletében olykor az íróhoz fűződő személyes viszonya is befolyásolja. Így mikor 1917-ben, Osváttal történt ismeretes összezördülése után kétségbevonja a Nyugat, ez „örökre éretlen, kócos folyóirat” jelentőségét, amelyben a tehetségtelen szerkesztő (mármint Osvát) „mindenáron való felfedezéseivel” akarja írói pályája csorbáját kiközösíteni (I. 128), mikor 1948-ban rosszala említi Hómánnak „szabadonjáró szellemtudományos történet- és irodalomtörténetíró kollégáit” (I. 390. — a magam részéről nem tudok irodalomtörténetészt, akinek szabadlábban voltát feltűnőnek lehetett találni), vagy amikor jó megfigyeléseket és rosszindulatú megállapításokat veigyító tanulmányban olyan tételeket fejtget, mint hogy a *Laodameia* „a verselő és átolvasztó géniusz jeles bizonyítéka. Semmi egyéb.” (I. 159.) s Babits „eredeti verseit csak azért nem merjük műfordításoknak mondani, mert eredeti versek” (I. 162.). A tanulmány itt a pamflet határán jár s hitelét csökkenti, hogy érezhetően egy előre-

gyártott ítélethez készített indokolás. Pedig egyébként a kezdettől létező Babits-ellenzék érzéseinek eddig legátgondoltabb és legalaposabb kifejtése s a költő dualista filozófiájáról, erotikájáról, gyönyörködő emelyedéséről a testtől s a magyar valóságtól oly megfigyeléseket tartalmaz, amelyeket semmiféle Babits-tanulmány nem hagyhat figyelmen kívül.

De Hatvanyt az irodalomrajongás nem teszi közömbössé a politikai tartalom iránt. Publicisztikai heve és tisztánlátása meglepő; politikai ítéletei talán még jobban megőrizték érvényüket, mint művészi véleményei. Kedvencei általában haladó felfogású írók: Csokonai, Petőfi, Ady, József Attila, s mint már láttuk, mindig kardot ragad a reakció képviselői ellen. Fiatalon ugyan oly hevesen sóvárog egy mélyebb és pezsgőbb magyar szellemi élet után, hogy örömmel venné Brunetière, Bourget, Barrès-szerű reakciós magyar kritikusok fellépését is s a Nyugat kapuját is kész volna kitárni előttük, nem titkolva, hogy bebocsátásuk után rögtön harcot kezdene ellenök (II. 318.). Párbajt viv Osvát Ernővel, mert ez a Nyugat nagyobb népszerűsége kedvéért sem hajlandó munkatársának felkérni a haladónak alig mondható Gárdonyit. De később nincs nyoma nála ily liberalizmusnak. Következésképpen sikraszáll a haladó hagyományok meghamisítása és megrogalmazása ellen, 1909-ben már tisztán látja, hogy az egykorú magyar irodalmi forrongás a társadalmi forrongás előjele és előkészítője (II. 300—2.), 1911-ben már többre becüli a politikai láthatárú írókat, mint az esztétát (II. 84.), 1930-ban észreveszi, hogy a haladást akkoriban nem a megszeppent polgárság, hanem a népi írók képviselik (II. 391.), 1935-ben viszont már megbélyegzi a hitlerizmus lángjától közben megpörkölt népieket (I. 76.). Meglepetés *Amit Petőfi tanít* c. cikke (1922); csírájában benne van mai szemléletünk Petőfi politikai felfogásáról és jelentőségéről, amit később Illyés és Révai fejtett ki meggyőzően; Ady utókora megítélésében megelőzi Bölönit és Révait: már 30-ban, illetve 31-ben tisztában van vele, hogy „Ady örve alatt a magyarság társadalmi válságának vitája folyik” (A magyar irodalom kisajátítása.). Általában látja a társadalmi viszonyok hatását a tehetség kibontakozására, így tanulságosan fejtegeti a nagyszalontai hajdúság és benne Arany családjának történetét, hogy ebből próbálja levezetni Arany bizonytalan osztályérzését, s életkörülményeivel magyarázza géniusza küzdelmét a provinciális szellemel.

Estétikai ítéletei többnyire egy-két öntudatlan premisszán alapulnak. Így óv attól, hogy irodalmunk „a tövéről elszakadt esztéticizmus” alkotásává legyen (II. 320.). Nem tartozik a l'art pour l'art-hitű kritikusok közé,

akik a kifejezés szuggesztivitását tekintik a művészi érték egyetlen kritériumának; a bírálónak tudnia kell, fejtegeti, hogy kivel van dolga, nagy emberrel, vagy kicsivel, széles vagy szűk látókörűvel, s ezért a hogyannál fontosabb a mi (II. 324.). A művészi érték elengedhetetlen feltételének, sőt legbecsebb elemének tekintti az őszinteséget, a lélektan dokumentumot. Ezért Tompa Mihály érdektelen anekdota-gyűjteménye, a Fekete könyv kedvesebb neki a lírájánál (amelynek nagy műgonddal csiszolt darabjaiban — alaptalanul — verstan hibákat vél találni). Ezért hiszi, hogy dicséri Adyt, azt írva róla, hogy számára a vers „a gondolatnak, érzéseknek, szavaknak ama gomolygó összevisszája, mely a lelket feszíti” (I. 11.), s az Elbocsájító szép üzenet nagyszerű vers, pusztán mert újszerű és őszinte vallomás (I. 13—8.). Életimádata az irracionáliszt súrolja, mikor azt írja, hogy a tudatosság kizárja a szenvedélyt (I. 223.). Művészi érzeke üdvös következetlenségig olykor mégis túlszíti naturalista esztétikáján, rájön például, hogy Kaffka Margit verseiből őszinteségük ellenére hiányzik valami művészi elem.

Mint a szecessziótól befolyásolt kritikus, természetesen a jelenből kiinduló modern művészetet követel, életet, fiatalságot, friss élménytől párolgó művészetet és annak eleven hatását reprodukáló bírálatot. Szerinte Beöthy Zsolt is érezhette, hogy az összefoglaló irodalomtörténeti munkáknak csak a jelennel való kapcsolatot adhat életre galvanizáló erőt, s ezt semmivel sem lehet pótolni (I. 248.). A legalaposabb és legfinomabb tanulmányoknál nagyobb hatása van szerinte az olyan igaztalan írásnak is, amely a múltból csak azt fürkészi ki, ami a jelent táplálja, a jövőt teremti s a mai hangok közt a holnap hangját keresi.

De a szecessziót sem eszik oly forrón, mint ahogy főzik. Hatványban, bár testestől-lelkestől a jelen katonája, erős a múlt iránti kegyelet. A két dolog közt nincs is ellentmondás: szerinte a Nyugat írói épp „az átélt jelen jogán vélik”, „hogy a múlt teljesebben az övék, mint azoké, akik a hagyomány kultuszát nagyhangon s mégis lélektelenül hirdetik” (I. 330.). Lévy Józsefről szóló portréja, amely szeretettel, de gyengéit látva, rajzolja meg a költő arcát, különösen jól mutatja, mennyire sóvárog Hatvany a múlttal való közvetlen kapcsolatra. Meghatódik, ha a múlt nagy öregjeit látja az utcán (I. 25.), s valóságos fétis-imádatlalt tekint még az írók lakóhelyeire is (I. 392.). Múltat és jelenet összekapcsoló szemléletére szinte szimbolikusan jellemző A Sperli legendája című emlékezése (II. 1.), ahol boldog felfedezésként közli, hogy József Attila könyvkiadója abba a házba költözött, amelyben valaha Petőfi és Jókai kedvenc vendéglője volt.

A friss élmény intenzív visszaadására való törekvés határozza meg stílusát s idéz elő benne mai ízlésünk szerint elavult szecessziós vonásokat. Korai cikkei tanúsága szerint elsajátította Gyulai esszé-stílusának rokon-szenves diszkrécióját. Később azonban lemondott erről a tulajdonságról, egyéni és élményszerű akart lenni, de ebbeli igyekezetében sajnos, csak keresett lett és beleesett más írók sikeres mondatformáinak utánzásába. Akkor legkevésbé jó, ha meg akarja mutatni, milyen jól tud írni. Ilyenkor Molnár Ferences közvetlenséggel vegyített stílus-bravúrokat fitogtat, a „művészet” valósággal kinyomja a szemünket, csakhogy észrevétesse a jelenlétét. Szeret például frappírozni ellentétes képzetek egy mondatba vonásával, mint: Bródy, „a szittyia Sardou”. Ez még kifejező. De mikor egyre-másra azt is olvassuk, hogy Bródy a cigány Stendhal, Szomorj drámája brettli az Ólimpuszon, Babits Szekszárdon született római, Molnár a terézvárosi Voltaire, lipótvárosi Swift, Lévainak Sajószentpéter a Tiburja, Tompa Mihály Athéni Timon Hamván, sőt az Ember tragédiája „a mi szílvák (?) Faustunk” (II. 221.), Krúdy Gyula „faun, aki nimfa szárnyával (?) repül”, akkor úgy érezzük, hogy e formulák valamiféle gépezet termékei. Nem riad vissza gyenge szójátékoktól sem: „szinpadai lát- és hallványosságok” (I. 268.), „magyar szinpadai dicsőség (gicc-sőség?) korszaka” (I. 280.). Szereti felhívni rá a figyelmet, hogy milyen bravúrokat tud, mint: például: „Ahol a Mátra halkán, lassan szőlős lankákba lanyhultán aláhull, ahol még a híres hevesi port is zamatos, édes kakukkfű illata hatja át, ahol szemlélődő egyháztejedelmek lépdelnek méltóságteljesen kacér barokk palotájukban, ahol a legfeketébb földből legsárgábbban szökken elő a dús magyar kalász, ahol a komor történelmi múltnak sehol sincs sötét nyoma, ahol

minden véres emlék felvidul a táncos nap-sugárban — színes Eger, izes Eger, édes Eger, kedves Eger, finom Eger, drága, gyönyörű, egyetlen, nemes, köves, soktornyos és katolikus Eger, de azért játékos, meglepetéses, füves, rétes, minarétes, parasztos és pogány Eger adta nekünk és küldte el hozzánk Bródy Sándort” (II. 276.). Vagy: „És ezen az áron minden bók és minden népszerűség és minden Petőfi és Kisfaludy Társaság és Akadémia és Kohn úr és Kovács úr és Heinrich bácsi és Rákosi Jenő és Kozma Andor és ő, te meg én és mindenki és minden az övé.” (I. 249).

Véleményeivel olykor vitába szállunk, stílusa nem nyújt mindig zavartalan élvezetet, mégis okulással és rokonszenvvel olvassuk könyvét. A Nyugat kritikussai és esszéistái közt Babits ugyan mélyebben jár, Ignótus magvasabb, Schöpflin meggyőzőbb. De Hatvany pályáján végigtekintve, ma már látni, hogy az impresszionista-szecessziós kritika e kiyáló művelőjének nemcsak élményei voltak, hanem meggyőződése is, ítéletei állandó elveken alapultak, — mint ahogy a látszólag objektív elveket alkalmazó kritikusról előbb-utóbb kiderül, hogy nem tudja megtagadni egyéniségét. A tiszta impresszionista kritika épp úgy utópia, mint a tiszta objektív kritikus. Hatvany egy életen át hűen képviselte mindig küzdeni kész hitét a jó irodalomban és a magyar haladásban. S a jövő, amelynek katonája volt, megjutalmazta szolgálatait. Az irodalomtörténet, ha a jelennel való kapcsolat nélkül, csak a múltat tanulmányozza, visszhangtalan tudomány; de az ő munkája hatóerő lett irodalmi életünkben, sokat fitymált és meghurcolt nevét pedig az új magyar irodalomért és haladásért vívott következetes, önzetlen harcai tisztelt és megmaradó névvé növelték.

Komlós Aladár

TOLNAI GÁBOR: ÉVEK — SZÁZADOK

(Tanulmányok, cikkek, bírálatok) Bp. 1958. Magvető K. 319 l.

Huszonegy változatos tartalmú, hosszabb-rövidebb írást gyűjtött egybe Tolnai Gábor legújabb tanulmánykötetében. A könyv címe szerencsésen utal a gyűjtemény jellegére, s egyúttal a szerző érdeklődési körére, tudósi és kritikus munkásságának főirányaira. A közeli évek és a távoli századok vizsgálója, elemzője Tolnai Gábor pályájának kezdetétől fogva: élénk és cselekvő résztvevője kora irodalmi életének s egyúttal egy régi kor, a XVII—XVIII. század irodalmának, műveltségének avatott kutatója. Ez a kettősség talán szokatlan — hiszen a jelen, a XX. század

irodalmának magas igényű kritikai vizsgálata inkább a múlt évszázad nagy íróinak kutatásával szokott párosulni, — de korántsem indokolatlan és nagy lehetőségeket rejt magában. Biztosítja, hogy a régi magyar irodalom íróinak, jelenségeinek a vizsgálatában mindig a ma szempontjai érvényesüljenek, másrészt hogy a kortárs irodalom néhány évtizedes, hanem több évszázados folyamat részeként kerüljön bemutatásra a történetiség és a tények iránti fokozott tisztelet jegyében. Mostani kötetében együtt található a régebbi korra és a legfrissebb

jelenre vonatkozó írások, s ez bizonyos fókig lehetővé teszi, hogy lemérjük: mennyire élt Tolnai a kezében levő ritka lehetőségekkel.

A régebbi korokról öt tanulmány és a Horváth János reformáció-monográfiájáról szóló bírálat ad ízelítőt; a tanulmányok közül négy régebbi, még a felszabadulás előtt íródott, egy (*Molnár Albert éneke*) a legutóbbi évek terméke. Közülük elsősorban az Apafi Mihályról szóló „Szegény együgyű fejedelem” és a Lázár János, a *Voltaire-jordító* címűeket kell kiemelnünk, mindkettő a legszerencsésebben példázza Tolnai irodalomtörténész erényeit. Az Apafi-tanulmány voltaképpen esszé (nem is szakfolyóiratban, hanem a Nyugat-ban jelent meg), de a műfaj legnemesebb hajtásai közül való. Az esszé-műfaj könnyen mődot ad a szubjektív önkényszerre, s ezzel együtt a tények felületes kezelése, ami sokszor egyes még oly szép és elmemozdító irodalomtörténeti esszék tudományos értékét is nagyon kétségbe teszi. Tolnai elkerüli ezeket a buktatókat: szilárdan meg-alapozott, hiteles és ugyanakkor rendkívül szuggesztív képet fest a szerencsétlen fejedelemről. Akiik Tolnai munkásságát ismerik, azok tudják jól, hogy nem elszigetelten jelentkező erényekről van szó, hiszen a kötetben nem szerepel Teleki Mihályról, Tótfalusi Kis Miklósról, Bethlen Miklósról, valamint Erdély változásáról szóló esszéit ugyanez a vonzó előadás, beleélő készség, a kor gondolatvilágának, s hősei érzelme- és lelkivilágának a történetiséghez szigorúan ragaszkodó megértése jellemzi. S bár régebbi esszéiben érezhető a szellemtörténet hatása, állandó kísérlet történik a történelmi és irodalmi jelenségeknek a kor társadalmi problémáival való összekapcsolására. Tolnai Gábornak ezért nem volt nehéz dolga, amikor egyes felszabadulás előtti tanulmányait a marxista irodalomtörténetírás szellemében újra átnézve azokat ma is teljesen időszerű írásokká alakította. Ezt tette az előző kötetében olvasható Bethlen Miklós-tanulmányával (kár, hogy az átdolgozások olyan mozzanatokat is elhagyott, pl. a barokk stílus kérdésének a tárgyalását, melyek nem szorultak rá az ideológiai korrekcióra), ezt megtehetné egyszer *Régi magyar főurak* című, a marxista felfogáshoz sokban igen közel álló kissé méltatlanul elfeledett könyvével is, s erre az eljárásra példa a mostani kötetben levő kitűnő Lázár János-tanulmány, mely biztos bepillantást enged a felvilágosodás erdélyi előzményeinek oly szövevényes és ellentmondásos problematikájába. Önkéntelenül is felmerül a kérdés, miért nem olvashatunk a kötetben jóval több ilyen típusú tanulmányt, illetve, hogy miért nem írt Tolnai sokkal több ehhez hasonlóat. A XVII—XVIII. századi Erdély kultúrájának képét kitűnően kiegészíti két könyvkötés-történeti dolgozat (*Könyvkötő-*

művészet Apafi Mihály udvarában és Két erdélyi könyvkötő a XVIII. század első felében), arról tanúskodva, hogy a filológiai, könyvtörténeti részletkutatások sem idegenek a szerző munkásságától, erről egyébként számos csak folyóiratokban olvasható régebbi részlettanulmánya is bizonyosságot tesz.

Részletkérdést, de sokirányú kitekintéssel tárgyal az egyetlen frissen keletkezett régi irodalmi tanulmány, a *Molnár Albert éneke*. Értékes hozzájárulás ez Szenczi Molnár utóéletének, valamint a XVIII. századi kéziratos énekköltészetnek a kutatásához, két ponton azonban nem érzem elég meggyőzőnek. Molnár Albert utolsó kolozsvári éveinek a megítélése a Herepei János által — igaz, hogy igen obskurus helyen — publikált adatok ismeretében módosításra szorul (vö. Kálvinista Világ 1933. dec. 31. és Erdélyi Magyar Református Naptár 1934.), másrészt vitatható az az állítás, hogy a paraszti, pásztori életet idillizáló XVIII. századi versek valamilyen tervszerű reakciós oktatáspolitikának köszönhetik létüket és népszerűségüket. XVIII. századi kéziratos költészetünk feltáratlansága miatt egyelőre igen kockázatos még az egyes énektípusok szerépre, funkciójára vonatkozó általánosító megállapításokat tenni. Szintén a felszabadulás utáni korszak terméke Tolnainak Horváth János *A reformáció jegyében* című könyvéről írt bírálata, mely keletkezésekor (1953) nem jelent meg. A bírálat számos alapvető és helyes megállapítást tesz nemcsak az adott munkáról, de Horváth János munkásságának egészéről is. Mégis vitatható, hogy helyes volt-e ezt a bírálatot most — igaz, hogy bizonyos stíláriis módosításokkal — utólag kiadni. A reformáció irodalmára, valamint Horváth életművére vonatkozó kutatás 1953 óta egyaránt előrehaladt, magának Tolnai Gábornak Horváth tanulmánykötetéről 1956-ban kiadott bírálata is továbbvitte a nagy tudós marxista értékelésének ügyét, s így a kötetben olvasható kritika nem egy tétele (pl. az antitrinitáriusokról, Dávidról szóló) már elavultnak mondható.

A modern irodalomra vonatkozó írások körül — ezek a kötet nagyobb részét töltik meg — mindenekelőtt egyes közelmúltbeli nagy költőkre való visszaemlékezéseit kell kiemelnem. Az *Emlékek Juhász Gyuláról* című, valamint a József Attiláról szóló cikk első része a kortársi irodalmi emlékezők kitűnő képviselői. Sok vita tárgya volt — joggal — az írókra vonatkozó személyes visszaemlékezések jogosultsága, irodalomtörténeti értéke. Hiszen fontos forrásértékű közlések félrevezető pletykákkal; az egy-egy nagy író igaz emberi közelségbe hozó megjelenítés intimitások izléstelen kitergetésével szokott az ilyen memoárszerű írásokban váltakozni, vagy elegyedni. Tolnai eljárása e

műfajban példamutató. Eleven, bensőséges és íróilag finoman kidolgozott képet ad hőseiről, de közben tollát az irodalomtörténész felelőssége vezeti: nem a felületi apróságokra, hanem az ábrázolt író életének, munkásságának lényegét megvilágító jelenségekre koncentrálja figyelmét, s gondosan ellenőrzi emlékeit, tárgyilag is hiteles tudósításokat nyújt. A Juhász Gyuláról szóló emlékezés méltán sorolható egy korábbi hasonló jellegű írása, az egy Kosztolányinál tett látogatását megörökítő bensőséges hangulatú, s művészi stílusú esszéje mellé.

A modern irodalommal kapcsolatos írások nagyobb része az utóbbi évek irodalom- és tudománypolitikai harcaival kapcsolatosak. A Juhász Gyuláról szóló emlékezés is az élő irodalmi élet egy vitakérdése kapcsán keletkezett, a József Attila emlékét idéző képek pedig voltaképpen egy irodalompolitikai cikk bevezető részei. Ez utóbbihoz szorosan kapcsolódik a *Radnóti Miklós és a felszabadulás előtti szocialista irodalmunk egyes kérdései* című terjedelmesebb tanulmány. Míg az előbbi a József Attilára való emlékezés, az utóbbi Radnóti költészetének elemzése kapcsán von le jelentékeny következtetéseket az utóbbi évtizedek s a jelen lírájára vonatkozóan, a két világháború közti szocialista költészetben jelölve meg azt a hagyományt, melyet mai líránk folytatni, továbbépíteni hivatott. A dogmatikus, szektás hibákat elemző *A XX. kongresszus és az irodalomtörténetírás* című dolgozat, valamint az ellenforradalom utáni zűrzavarban helyes irányt mutató két cikk irodalmi kritikánk helyzetéről szintén a legégetőbb kérdésekben állástfoglaló tudós literatort állítják elénk, s nem hiányzanak ezek a vonások a kötetben közölt néhány aktuális kritikából (Lányi Sarolta, Fodor József, Sándor Kálmán műveiről), valamint szép Garcia Lorca-tanulmányából sem. A most felsorolt írások mind 1956–58 között keletkeztek, s azt jelzik, hogy Tolnai ezekben az években főfigyelmét az irodalmi és tudományos életben jelentkező dogmatikus és revizionista jelenségek bírálatára, s az ezekkel szembeni pozitív iránymutatásra fordította. A kötet ebben a vonatkozásban nemcsak értékes cikkeknek, kritikáknak, de e nehéz esztendőik irodalmi élete fontos dokumentumainak is a gyűjteménye. Néhány év távlatából elolvassa őket észrevehetjük, hogy bár keletkezésük a legszorosabban az aktualitásokhoz kapcsolódott, kevés bennük az elavult, időközben tévesnek bizonyult, vagy legalábbis erősen vitatható állítás. Ez utóbbiak közül hadd említsem meg a József Attila-cikkek azt az elszármított, s a cikk összefüggésében egyébként is felesleges megállapítását, mely szerint „a naturalizmus . . . maga a megtestesült antirealizmus” valamint a „bartóki vonal”-ra vonatkozó fejtegetéseinek néhány

problematikus pontját, így pl. Bartók és Kodály művészetének szoros egységben való emlegetését a népiesség szempontjából, holott ebben a vonatkozásban nemcsak eredményeik, de minden bizonnyal szándékaik, eszményeik is gyökeresen különbözőek (lásd a József Attila, ill. a Garcia Lorca-tanulmány megfelelő helyeit).

Ezekről az utóbbi években készült, jórészt irodalompolitikai célkitűzésű tanulmányokról azt is meg kell még állapítanunk, hogy szerkesztésük, stílárius kidolgozásuk gyakran alatta marad a Tolnai korábbi írásaiból megismerhető színvonalnak. Nem az ezirányú készség csökkenéséről van szó, az ilyen feltételezésnek ellene mond a Juhász Gyula esszé, valamint a többi tanulmány számos részlete is. Inkább a sietséget, a diktálásnak a nyomait, a vitaindító referátumok gyakori formátlanságát vehetjük észre bennük. Sajnos, ezek a vonások erősen jellemzőek a kötet egyik legnagyobb igényű darabjára, a tartalmában oly értékes Radnóti-tanulmányra is.

Van végül a kötetben egy Garibaldiról szóló szép emlékelőadás, valamint két útirajz, ezek alig-alig illeszkednek szervesen a kötet kereteibe. Az *Ismerkedés Olaszországgal* című írás egyébként is az egész kötet legkevésbé sikerült darabja; a benne előadottak mind Itáliáról, mind az olasz kultúrát kitűnően ismerő, értő és átérző szerzőről egyoldalú képet festenek. Úgy hat ez a cikk, mintha egy töredéke lenne egy nagyobb, Olaszországról szóló útirajznak, melyben a lényegesebb és fontosabb mondanivaló ezután következne. Kár volt a kötet színvonalát közreadásával egyenetlenné tenni. Örömmel kell viszont üdvözölnünk, hogy Tolnai nem hagyta el kötetéből tanulmányai eredeti jegyzetapparátusát, eltérően másoktól, akik tanulmányköteteikben a kutató irodalomtörténészt a régi folyóiratok újbóli előkotorásához utasítják, valamint hogy névmutatóval is ellátta a kötetet.

Tolnai Gábor tanulmánykötetéről megállapíthatjuk, hogy kevés kivétellel fontos, értékes tanulmányokat, cikkeket tartalmaz. Egy tanulmánygyűjtemény bírálatánál azonban nem elég csak az egyes írásokat külön-külön, vagy csoportonként mérlegre tenni, válaszolnunk kell arra is, hogy milyen a kötet egésze, koncepciója, foglalkoznunk kell a könyvvel, mint önálló egységgel is. Egy irodalomtörténeti tanulmánykötet összeállítása többféle szempont alapján történhet. A legyszerencsebb, ha rokon témájú tanulmányok kerülnek egy kötetbe, melyek együttesen valamely koncepciót fejeznek ki egy koról, problémáról vagy jelenség-csoportról. Hasznos dolog lehet az is, amikor egy irodalomtörténész, kritikus egyszerűen újabb, a korábbi kötete óta megjelent dolgozatait

foglalja kötetbe. De az is elképzelhető, hogy tekintet nélkül a tematika tarkaságára és a keletkezés idejére, a legmaradandóbbnak tartott tanulmányait gyűjti valaki össze egy kötetbe, vagy pedig munkásságának sokféleségéről akarván képet adni, a legkülönbözőbb jellegű és műfajú írásokból válogat össze egy színes csokorra valót. Tolnai kötetét sajnos egyik típusba sem lehet besorolni, összeállításának a szempontjai ugyanis következetlenek s ezért erősen vitathatók. A leginkább az utolsónak említett típus lebegett szeme előtt, a tanulmány, kritika és esszé műfaján kívül eső írások felvételét jegyzeteiben ugyanis azzal indokolja, hogy „érdeklődésem során egyiket sem tudom mellékesnek tekinteni”. Annak azonban, hogy könyve munkásságának mintegy a keresztmetszetét adja, útját állotta a válogatásnak az a szempontja, hogy csak a korábbi kötetekben meg nem jelent írások kerültek számításba. Mivel azonban az 1945-ben megjelent *Végzetes esztendők*, valamint az 1955-ben kiadott *Vázlatok és tanulmányok* című kötetekből jó néhány már akkor rendelkezésre állt értékes cikket kihagyott, s ezeket legújabb kötetébe vette csak fel, lehetetlenné vált az is, hogy legalább az utolsó évek termésének legyen hű keresztmetszete és összefoglalása a könyv. Kétségtelen, hogy csak örömmel lehet üdvözölni az Apafiról, Lázárról, valamint a régi könyvkötőkről szóló tanulmányoknak a feledésből való kiemelését, a kötet egységének azonban ez az eljárás nem használta. Ha mindezek után mégis megkíséreljük meghatározni, mi az, ami e nagy többségében értékes írásokat egy kötetbe sodorta, akkor nem mondhatunk mást, minthogy Tolnai összegyűjtötte itt írásaiból mindazt, amit értékesnek tartott, de kötetben még nem jelent meg. Felemás megoldás, ami csak azok számára kielégítő, akik birtokában vannak előző köteteknek is, s most e harmadiknál melléje helyezhetik. Persze a három kötet együttes birtokosai is jobban örülnének, ha a tanulmányíró és kritikus Tolnai eddigi oeuvrejét valami jobb, kevésbé esetleges elrendezésben láthatnák maguk előtt.

Tanulságos e három kötetet együtt szemlélni. A három könyvet a komoly értékek, nagy ígéretek és elmulasztott lehetőségek gyűjteményének tekinthetjük. Képzeletünkben például kirajzolódik egy kiváló könyv a XVII—XVIII. századi erdélyi irodalomról és kultúráról. Szinte magunk előtt látjuk az Apafiról, Teleki Mihályról, Bethlen Miklósról, Tótfalusi Kisről, Rákócziáról, Apor Péterről, Lázár Jánosról, Teleki Józsefről szóló maradandó értékű tanulmányok, esszék gazdag sorozatát, megtevézve az erdélyi könyvkötészetéről szóló dolgozatokkal.

S mily kevés munkával tudná Tolnai kiegészíteni a sort egy-egy Apácza, Bethlen Kata, Hermányi Dienes portréval, hiszen nemcsak kitűnően ismeri őket, de nyílt titok, hogy szándékozott, s talán még szándékozik is írni róluk. Tolnai Gábornak maradandó érdemei vannak az erdélyi memoár-irodalomnak az irodalomtörténet-írás számára való felfedezésében, az emlékiratoknak irodalmi műként való meghatározásában és értékelésében, — miért nem rendszerezi és egészíti ki ezeket az eredményeket egy összefoglaló monográfiát is pótló reprezentatív kötetben? De ugyanígy gondolhatunk arra is, hogy milyen szép és hasznos gyűjtemény kerekedne ki a XX. századra, illetve az élő irodalomra vonatkozó megírt, illetve tervezett, vagy megírandó írásaiból. Ha a Kosztolányiról, Juhász Gyuláról, József Attiláról, Radnóti-ról szóló személyes jellegű művészi visszaemlékezések mellé írná még mindazt, amit részben az említetetről, részben másokról, pl. Babitsról meg tudna, s többnyire állandóan tervez is írni; ha a Horváth Jánosról és Lukács Györgyről különböző cikkekben, bírálatokban elmondottakat egy-egy átfogó tanulmányban összefoglalná; s ha mindehhez hozzáténné irodalom- és tudománypolitikai megnyilatkozásait: egy másik nagy hatású, tudományos, irodalmi és ideológiai szempontból egyaránt súlyos és mai célkitűzéseinket kitűnően szolgáló művet adna a kezünkbe. S mily kevésre volna szükség ahhoz, hogy eddig megírt négy Garcia Lorca-tanulmánya, egy-két újabbal kiegészítve, pompás kis köteté kerekedjék, méltó képet és marxista elemzést adva a XX. század egyik nagy külföldi klasszikusáról a magyar olvasóközönségnek, — s esetleg a külföldinek is.

Vitatni lehet, hogy a bírálónak feladata-e, joga-e a fentiekhez hasonló reflexiókat fűzni egy adott kötet ismertetéséhez. Kérdés, illő-e egy könyvbírálatból kiindulva eljutni annak bevallásához, hogy nem annyira az előttünk fekvőt, mint inkább a szerzőnek más — még meg sem született — könyveit szeretnénk lapozgatni. Mégis erre kényszerít az aggodalom, mert Tolnai három tanulmánykötete, s különösen az előző kettőt követő mostani harmadik, nem egy jelentős életmű tervszerű, tudatos építéséről vall, hanem egy kitűnő képességekről, nagyra hivatott tehetségről tanúskodó torzó lehetőségét villantja fel. Ezt a veszélyt tovaűzni, a félig, háromnegyedrészlet műveket befejezve látni, s egészen újak biztató híreit hallani, nemcsak korunk egyik jelentős tudós-egyéniségének, hanem marxista irodalomtudományunknak is elsőrendű érdeke.

Klanczay Tibor

HORÁNYI MÁTYÁS: ESZTERHÁZI VIGASSÁGOK

Bp. 1959. Akadémiai K. 269 1.

A Haydn-év nemcsak zenetudományi eredményekben volt gazdag, hanem színház-történeti meglepetést is hozott. Egy olyan színházi korszak képe bontakozott ki váratlanul előttünk, amelyről nem sokat tudtunk, s amelynek földerítéséhez senki sem fűzött sok reményt. A Haydnnal kapcsolatos kiadványok egyike, Horányi Mátyás *Esterházi vigasságok* című monográfiája ugyanis a XVIII. század második felében virágzó Esterházy-színházak képét keltette életre olyan gazdag részletességgel, amilyenre senki sem volt elkészülve.

A XVIII. századi Magyarország színészetéből eddig csak a német színészet történetét ismertük alaposan Pukánszky, Eugen Filtsch, Benyovszky Károly, Heppner Antal, Flórián Kata, Vatter Ilona, Kardos Emilia és még néhány más monográfus munkája alapján. Az első magyar színtársulat működéséről szóló irodalom a mai igényeket már nem elégíti ki. Az iskolai színjátszásról — annak ellenére, hogy igen sok iskoladráma szövege ismeretes — már sokkal kevesebbet tudunk. A legnagyobb homály azonban mindaddig a főúri színházak működését borította. Ezek közül ugyan az Esterházy hercegek színházairól esett a legtöbb szó — főleg zenetörténeti vonatkozásban —, de az állítások többnyire ködös általánosításokban mozogtak, kellőképpen nem igazolt adatokra támaszkodtak, s a forrásanyag hiányossága miatt összefüggő kép megrajzolására nem voltak alkalmasak.

Horányi tehát, amikor az Esterházy-színházak történetének feldolgozásába fogott, nem sok előmunkálatra támaszkodhatott. Váli Béla és Bayer József munkáinak egy-egy fejezetén kívül elsősorban Pohl Haydn-monográfiája adott útbaigazítást, különösképpen Haydn működését és az operai vonatkozásokat illetően. Merényi-Bubics *Herczeg Esterházy Pál nádorról* szóló monográfiája, Csatkai Endre és Zádor Anna néhány tanulmánya, Hárich János *Esterházy zenetörténet* című munkája és az Esterházy-szövegkönyveknek ugyancsak Hárich készítette kéziratosa bibliográfiája, végül Franz Probst *Daten zur Geschichte des Hochfürstlich Esterházyischen Hoftheaters* és *Beiträge zur Geschichte des deutschsprachigen Theaterwesens in Eisenstadt* című értekezései körülbelül minden, amit a szakirodalomból felsorolhatunk.

E sovány előzményektől eltekintve, Horányi munkája közvetlen forrásokra épült. Az *Esterházi vigasságok* szerzőjének érdeme, hogy ezt a gazdag forrásanyagot feltárta, feldolgozta és egységes képet alakított ki belőle.

Legbővebb és legfontosabb forrása az Esterházy-levéltár hatalmas aktaanyaga volt, amelynek egy része az Országos Levéltárban, más része — a kiemelt Theatralia- és Musicalia-akták — az OSZK Színház-történeti Osztályán található. Ezt az anyagot eddig csak zenetörténészek vizsgálták (1945-ig a család különleges engedélyével), színház-történeti szempontból Horányi dolgozta fel először.

A második közvetlen forráscsoportot az egykorú leírások alkotják, amelyek ugyancsak most kerültek először feldolgozásra. Ilyen Bessenyei György *Esterházi vigasságok* (1772) című verses műve, amely az író személyes élményeinek emlékét őrzi. Mária Terézia esterházi látogatását örököltette meg a *Relation des Fêtes données à sa Majesté l'Impératrice par S. A. Mgr le Prince d'Esterházy* (1773). Megbízható adatokat tartalmaz Dallos Márton verses leírása is az esterházi várról (1781). Ugyancsak a kastély leírását és tervrajzait közli a névtelenül megjelent *Beschreibung des hochfürstlichen Schlosses Esterhass im Königreich Ungarn* (1784). Rohan herceg esterházi látogatásáról számol be Zorn de Bulach *L'ambassade du Prince Louis de Rohan* című emlékezése. Sok apró részletet őriztek meg Carl Rosenbaum kéziratosa, valamint Heinrich Schmidt nyomtatásban is megjelent emlékiratai. Az *Excursion à Esterhaz en Hongrie* (1784) című bécsi kiadvány, Christoph Seipp névtelenül megjelent *Geschichte der Schaubühne zu Pressburg* című munkája, Khevenhüller-Metsch *Aus der Zeit Maria Theresias* című memoárja mellett a *Pressburger Zeitung*, a *Wiener Diarium* és a gothai *Theater Kalender* szolgáltatták az adatok nagy részét. A teljesség kedvéért meg lehetett volna említeni az esterházi operának és bábszínháznak Vályi András *Magyar Országnak Leírása* (1796) című munkájában található elég részletes és hiteles ismertetését is.

A harmadik, és régi színész-történetünkben legritkább forráscsoportnak, az Esterházy-színházak díszletterveinek felfedezése és feldolgozása ugyancsak Horányi Mátyás érdeme marad. Girolamo Bonnak Bedő Rudolf gyűjteményéből a Színház-történeti Osztályra került díszletterveiben és Pietro Travagliának Laszka Gézától, a Fővárosi Operettszínház egykori díszfestőjétől megvásárolt vázlatokban ő ismerte fel az Esterházy-színházak díszletanyagát, valamint ő figyelt föl Klanczay Tibor utazása nyomán az alsókubini Csaplovics könyvtárból előkerült *Handzeichnungen* című vázlatkönyvre, amely „Carl Maurer Fürstlich Esterhazyscher Hof Theater Decorateur” rajzait tartal-

mazza. A három tervezőtől származó díszletanyag több, mint amennyit a XIX. század valamennyi magyarországi színházából együttesen ismerünk. A könyvben a szerző csak elenyésző kis részét közölte annak a több száz darabból álló sorozatnak, amely megérdemelné, hogy egy különálló képes kiadványban kerüljön egyszer a közönség kezébe.

Negyedik forráscsoportként a nyomtatásban megjelent szövegekönyveket kell említenünk, amelyeknek Hárlich János által összeállított sorát Horányi több újabb lelettel egészítette ki. E szövegekönyveknek többnyire 3—4-ik lapján található színlapok adatai a szereposztásra, díszlettervezőre és karmesterre vonatkozóan nyújtanak felvilágosítást.

E négy forráscsoportra épült föl Horányi munkája, amelynek egyes részletkérdéseiről előzőleg már több tanulmánya jelent meg a *Zenetörténeti tanulmányok* két kötetében és a *Színház-történeti füzetekben*.

Könyvének bevezetésében általában szól a XVIII. századi főúri színházakról s ezeknek a későbbi magyar színházakhoz való kapcsolatáról. Ez az egyetlen fejezete Horányi könyvének, amelyet túlságosan szűkszavúnak éreztünk. Az Esterházyakén kívül csak gróf Erdődy János pozsonyi operáját említi, holott a XVIII. század második felében egész sereg főúri magánszínház működött Magyarországon. Nem ártott volna utalni a báró Patachich Adám nagyváradai püspök palotájában működő színházra, ahol Carl Ditters von Dittersdorf vezetése alatt olasz énekesekkel operákat adtak elő. A kapcsolat szinte önként adódik, hiszen Joseph Haydn öccse, Michael Haydn is tevékenykedett egy ideig Patachich zenekarában, Dittersdorf operái pedig a többi főúri színházban — így Eszterházában is — színrekerültek. Rohoncon, Körmenten és Hainburgban Batthyány Fülöp herceg udvari színtársulata játszott. A Grassalkovichok Pozsonyban, Ivánkán és Gödöllőn tartottak fenn színházat. Tudomásunk van a Károlyi grófok Megyeren és Nagyváradon működő kastélyszínházairól. Szórványos adatok idézik a Rádayak péczeli és a Pálffyak vöröskői előadásait is. Legújabbban a csehországi Krumlov és Litomisl kastélyszínházairól érkeztek tudósítások, amelyeknek a magyarországi főúri színházakkal is kapcsolataik lehetnek.

Helyesen mutat rá Horányi a főúri színházaknak a későbbi hivatásos magyar színtársulatokhoz való viszonyára. De nemcsak a rohonci Batthyány-színház díszletei kerültek 1838-ban a pesti Nemzeti Színház tulajdonába. Az Erdődy-féle pozsonyi opera díszleteit a gróf halála után (1789) a cs-lád Kumpf igazgatónak ajándékozza, s ő hozza fel őket a pesti német színházba. A Károlyiak a megyeri színház díszleteit 1804-ben Debre-

cen városának ajándékozzák, a nagykárolyi kastélyszínház felszerelése pedig 1814-ben ugyancsak adományozás útján a nagyváradai színházba kerül.

Horányi mindezeket az adatokat jól ismeri, helyes lett volna, ha könyvében fel is használja. Néhány bekezdés erejéig utalhatót volna a főúri színházak közötti kapcsolatokra, s így az Esterházy-színházakat is szorosabban fűzhette volna a kor áramlataihoz. A jelenlegi megfogalmazásban Kismarton és Eszterháza színházi élete nagyon is magányos jelenségeként tűnik föl.

A továbbiakban Horányi Esterházy Miklós és Pál nádor korával foglalkozik, utal Pál nádornak az iskolai színjátszással való kapcsolataira, majd Pál Antal herceg udvartartását és a kismartoni színházi élet kialakulását tárgyalja részletesen. Ezután tér rá a leggazdagabban dokumentált korszaknak, „Fényes” Miklós idejének építkezéseire és Eszterháza színházi életére. A történeti részt végül Antal, majd II. Miklós herceg kismartoni színházának rajzával fejezi be. Ezek a fejezetek módszerességükkel szép példái a színház-történeti szintézisnek, amelyben gazdasági kérdések, színtársulat, műsor, díszlet, világítás, zene és sok más heterogénnek látszó mozzanat egységes képpé olvad össze.

Eddig teljesen ismeretlen adatok nyomán fény derül itt a Kismartonban és Eszterházában működött színtársulatokra. Kismartonban a Bon család és a Schultz, illetve özvegye, Josepha Schultzin vezette színtársulat tevékenységével ismerkedünk meg. Eszterházában már az igazgatók hiánytalan egymásutánja sorakozik föl: Joseph Hellmann és Friedrich Koberwein (1769—1770), Franz Passer (1770—1772), Carl Wahr (1772—1777), Pauli és Mayer (1777—1778), Franz Diwald (1778—1785), Johann Mayer (1785—1786), Johann Lasser (1787), Johann Mayer (1788—1790). Az ismét Kismartonban működő igazgatók közül: Johann Karl Stadler (1796), Carl Marinelli (1897) és végül Heinrich Schmidt (1805—1813).

Haydnnak és utódának, Hummelnek a zenetörténet által már feldolgozott adatai szervesen épülnek be az Esterházy-színházak történetébe. Cherubininek „Fényes” Miklós-al való kapcsolatát viszont Horányi tisztázza először. Karl Josef von Pauersbachról, az eszterházi bábszínház vezetőjéről és ezermesteréről is sok új ismerettel gazdagodunk.

A *Függelékben* az Esterházy-szövegeknyvek jegyzéke, az 1778. évi operai műsor, az eszterházi operanékesek és a kismartoni operatársulat névsora található.

Hiányoltuk a könyvben a tudományos apparátust. A szerző ugyanis — valószínűleg a kiadó kívánságára — az olvashányosság biztosítása érdekében minimálisra csökkentette az apparátust és jegyzetanyagát a folyó

szöveg között zárójelbe szorított rövid utalásokra redukálta. Pedig ebben az esetben bősséges és részletező jegyzetanyag legalább olyan fontos és értékes lett volna, mint maga a narratív szöveg. Nemcsak bővebb bibliográfiai utalásra lett volna szükség, hanem olyan kérdések részletezésére is, mint például az új forrásanyag feltárásának körülményei, a források lelőhelye, stb. Mindezeket a szerző így kénytelen elhallgatni, s ezzel saját anyagát csonkítja meg. Különösen a könyv tervbevett idegennyelvű kiadásában lenne fontos a jegyzetanyag kibővítése.

A PETŐFI MÚZEUM ÉVKÖNYVE. 1959

Szerkesztette: Vargha Balázs. Bp. 1959. 240 l.

Nemcsak az írók életét bemutató kiállítások szervezésével, a Múzeum tulajdonában lévő tudományos feldolgozásával, de az Évkönyv, a benne megjelentetett igényes, változatos tartalmú tanulmányok, közlemények sorával is a kötet előszavában megfogalmazott célt kívánták elérni a Múzeum munkatársai: „A ragaszkodás és kegyelet, amelyet népünk érez nagy költői iránt — arra kötelezi múzeumunk munkatársait, hogy a lehetőséghez képest minél többet tegyenek a magyar irodalom nagy alkotóinak és alkotásainak jobb, alaposabb megismertetéséért. Nemcsak az ország határain belül — de azokon kívül is.” Az irodalmi muzeológia kérdéseit felvető írások az irodalmi kiállítások egyre tökéletesebbé válását segítik elő; az egyéb tanulmányok pedig azáltal, hogy tudományosan feldolgozva megismertetik az olvasókat az újonnan előkerült, még ismeretlen kéziratokkal, művekkel, képzőművészeti alkotásokkal, egy-egy író életművének, életének, utóéletének jobb megismeréséhez járulnak hozzá.

Baróti Dezső *A láthatatlan irodalom. Az irodalmi muzeológia néhány kérdéséről* c. tanulmányának fő célja a Múzeum előtt álló nagy feladat, az állandó magyar irodalomtörténeti kiállítás elvi kérdéseinek tisztázása. Hatalmas és nehéz munka vár a Múzeum dolgozóira, hisz egy évezred, az egész magyar költészet, irodalom történeti útját kell megjeleníteniük, összefüggéseiben, folyamatában bemutatniuk. A kiállítás azonban nem lehet csak a Múzeum ügye. Sikeréért a máshol dolgozó szakemberek is felelősek; a tanulmányban közölt rövid tematikai vázlat alkalmas ad számukra javaslatok megtételére. Állandó kiállításra készül a Múzeum; hosszú éveken át a 25 terem kiállítási anyaga mutatja be hazai közönségünknek, felnövő ifjúságunknak, külföldi látogatóinknak irodalmunk fejlődését, emlékeit. Csak közös erő-

Az *Eszterházi vigasságokat* az Akadémiai kiadó műnyomó papíron, gyönyörű illusztrációkkal díszítve adta ki magyar és német nyelven. Sajnálatos, hogy ezt a nagy tudományos erőfeszítéssel, gondos technikai munkával és tekintélyes anyagi befektetéssel készült művet rendkívül sok sajtóhiba éktelelti, ami a túlságosan gyors és következtetésképpen felületlen kiadói előkészítés következménye. Remélhető, hogy ezek a hiányosságok eltűnnek ennek a szép és komoly munkának tervbevett angol, olasz és francia nyelvű kiadásából.

Staud Géza

fezítéssel sikerülhet a legjobban megoldani e feladatot!

Egy-egy irodalmi korszakról a lehetőséghez képest teljes képet kell nyújtania a kiállításnak. (Természetesen nem a rendelkezésre álló összes anyag bemutatására, hanem a fő irányok érzékeltetésére gondolunk.) E cél elérése azonban nehezen valósítható meg a II. világháború előtti évtizedek bemutatásánál, ha a kiállítás szervezői ragaszkodnak ahhoz az elvhez, hogy „a kiállítás csak lezárt életpályákat mutat be”. E módszerhez való merev ragaszkodás oly torzításhoz vezethet, mely a Táncsics Kiadó által megjelentetett *Magyar Muzsa* c., az egész magyar költészetet 1945-ig bemutatni kívánó antológiában jól látható, melynek szerkesztői, célkitűzésük ellenére, hiányos képet adtak a két világháború közti magyar irodalomról, mert kimaradt kötetükből a felszabadulás előtti magyar irodalom egyik főiránya, csak azért, mert képviselői még élnek...

Keresztury Dezső *Egy nagy költő emlékezete* c. írása a Múzeum által megrendezett Arany-kiállítást ismerteti. E tanulmány azon túl, hogy megöröszött valamit a sok fáradtsággal, gondnal megszerkesztett, de már szétbontott kiállításból, tanulságul is szolgál később megrendezendő, hasonló jellegű kiállításokhoz.

Az irodalmi muzeológia kérdéseit is érinti a *Magyar költészet — mai magyar grafika* c., az irodalmi illusztráció kérdéseit tárgyaló rövid írás. A közölt szép illusztrációk az Évkönyvet is szebbé, gazdagabbá tették.

A Múzeum névadójával, Petőfivel négy tanulmány, közlemény is foglalkozik. Vayer Lajosné *Petőfi Sándor első szobra — Alexy Károly ismeretlen alkotása* c. írása Petőfi utóéletéről, képzőművészeti ábrázolásáról való ismereteinket gazdagítja; Petőfiről már 1850-ben is készült mellszobor, melyet azonban

eddig nem tartott számon a szakirodalom. — Balkányi Enikő *Delhányi Zsigmond: Adatok Petőfi Sándor életrajzához* c. közlése az egykori iskolatárs Petőfi-émlékezését adja kezünkbe, melyet eddig csak Hatvany Lajos szöveggyűjteményéből, töredékesen, kihagyásokkal ismerhattunk. A szöveg egybefüggő, teljes és hibátlan közléséből teljesebb képet kaphatunk a költő aszódí és 1841-es pozsonyi tartózkodására vonatkozóan.

Kiss József—V. Nyilassy Vilma *Petőfi levelezésének kiadatlan és elfelejtett darabjai* c. közlése igen jelentős értéke az Évkönynek. Helyes, hogy e tudományos jegyzetekkel ellátott közlés már a kritikai kiadás levelezéskötele elkészülte előtt napvilágot látott, mert így máris segítheti a Petőfi-kutatást, az életrajzírók munkáját. Ennek segítségével már az 1960-ban, a Szépirodalmi Kiadó által megjelentetett, Petőfi prózai munkáit és levelezését magában foglaló kötet is az eddig ismert teljes anyagot adhatta a széles olvasóréteg kezébe. — Jelentős, új elvi és ténybeli anyagot ad V. Nyilassy Vilma „*Dal a pipáról s más egyébéről.*” Császár Ferenc *irodalmi hagyatékának Petőfi-kéziratai* c., második közleménye is. Megtudjuk belőle, hogy a *Szerlem és pipadal* című versét maga Petőfi írta át Császár kívánságára, tehát nem Császár változtatott — mint eddig tudtuk — az általa szerkesztett *Aradi Vészlapok*ban megjelentetett versen. A tanulmány egyúttal felveti a Petőfi versek kronológiai sorrendjén szükséges esetleges változtatások kérdését is.

Még három közlemény foglalkozik a XIX. század irodalmával. Miklós Róbert *Az „Aradi vészlapok” szerkesztői levelezéséből* címen az almanach létrejöttének körülményeiről, a szerkesztő Császár Ferenc tevékenységéről ír, majd Kisfaludy Sándor, Czuczor Gergely, Kúthy Lajos, Kunoss Endre, Garay János, Tompa Mihály és Tóth Lőrinc Császárhoz írt levelének ismertetése után Sárosy Gyulának az almanachkal kapcsolatos négy levelét közli. Kanyar József—Vargha Balázs *A niklai gazda. Újabb adatok Berzsenyi Dániel életéhez* c. közleménye az eddig ismeretlen levéltári adatok felhasználásával a gazdálkodó, jobbágysági közt élő gazda életéről való ismereteinket gazdagítja. A jobbágypanaszok kivizsgálása ügyében tartott vizsgálat Vargha Balázs által megtalált és közölt jelentésmólosa alapján joggal írhatta az adat közlője: „A gazdálkodás módját tekintve nem volt lényeges különbség Berzsenyi és földbirtokos társai között, de az érzékenyebb költőre és gondolkodóra valló lelkiismeret, emberiség mégis megkülönböztette tőlük.” — Vargha Balázs másik, *Vajda Juliánna emlékkönyve 1816—1818. A Csokonai-kultusz történetéhez* c. írása filológiai pontossággal ismerteti a XIX. század elejéről származó kéziratot könyvecskét. Kutatásai alapján bizonyo-

sodott, hogy az emlékkönyvet tévesen tulajdonították eddig Vajda Juliánna könyvének, azonban ennek ellenére is értékes, mert hű képet ad a korról, az akkori közízlésről.

A jelen század irodalmára vonatkozóan is gazdag adatokat, ismereteket nyújt az Évkönyv. Éder Zoltán *Ismeretlen adatok Babits 1919-es magatartásának következményeihez* c. írása az eddigi lappangó, *Az igazi haza* című, 1919-es Babits cikk közlésével, a cikk előzményét és következményeit megvilágító kísérő soraival és adatközléseivel a Tanácsköztársaság egykori egyetemi tanárának az időbeli életére és működésére nézve ad új adatokat. — Illés Lászlóné *Karinthy Frigyes első regénye* c. tanulmánya az író 9—10 éves korában írt *Utazás a Mercurba* című, nemrég előkerült, saját rajzaival illusztrált kalandregénye s a kézirat sorsának ismertetésével bizonyítja, hogy a technika fejlődése iránti természettudományos érdeklődés már kora gyermekkorától kezdve végig kísérte Karinthy életművét. — Julow Viktor *Tóth Árpád ifjúkori levelei és rajzai* c. közleményéből az ifjú Tóth Árpád arca rajzolódik ki, ki részletes pontossággal értesítette szüleit pesti egyetemista fiuk s öccse napi kiadásairól s olvasni még nem tudó öccsének kitűnő formaérzékéről, jellemzőerőiről tanuskodó rajzokkal kedveskedett. — Pölöskei Ferencné *Adalékok Mórucz Zsigmond riportjaihoz* c. közleménye a már megjelent riportok ismertetésén kívül az író *Kis görög város és Bécsi éjtel* c., még eddig soha meg nem jelent, valamint az *Öreg kolomp kondulása* c., eddig csak csonkán ismert riportjának közlésével gazdagítja a Mórucz-irodalmat. — Szántó Judit *József Attila dedikációi* c. írása azon túl, hogy a költő emberi kapcsolataira, világszemléletének kibontakozására fényt vető néhány dedikációjával, keletkezési körülményeivel ismerteti meg az olvasót, módosítja József Attila első verséről való eddigi ismereteinket is. Bebizonyítja, hogy a „De szeretnék gazdag lenni” kezdetű vers harmadik strófája nem József Attilától, de nővérétől, József Jolántól származik. — Sára Péter *Levelek Anton Strakától* c. közleményének értékét nemcsak az Ady csehszlovákiai kultuszára vonatkozó adatai adják, de a cseh újságíró munkásságának ismertetésével emlékeztet arra is, hogy a haladó emberek, írók a fasizmus népeket egymásra uszító sötét korszakában is megőrizték s ápolni tudták a két nép őszinte, testvéri megértését és közös tiszteletét.

Helyes, hogy az Évkönyv helyt adott Egri Péter közvetlen új adatot nem közlő, de a költő művészetének általános elvi és esztétikai kérdéseivel, értékelésével foglalkozó *Az adott világ varázsainak mérnöke* c., József Attiláról írt tanulmányának is, mely ismételtelen bebizonyította, mily gyümölcsöző

a különböző művészeti ágak eredményeinek, tanulásainak felhasználása egy-egy irodalmi mű, irány mélyebb megvilágításában.

A Petőfi Irodalmi Múzeum 1959. évi évkönyve egészében és részleteiben komoly nyere

resége irodalomtudományunknak; elismerésre méltó képet ad a munkatársak tudományos munkásságáról. Várjuk a folytatást.

Törő Györgyi

VÉRTESI ARNOLD: A TENGERI RÁK

Válogatott elbeszélések. 1858—1910. Válogatta, utószóval ellátta és sajtó alá rendezte: Vértesy Miklós. Bp. 1960. Szépirodalmi K. 428 l.

A csaknem 50 éve halott Vértesi Arnold Margit körüli lakásában magányban élte élete utolsó napjait. A közvetlen szomszédságában lakó Palágyi Lajos szerint „Igen rokonszenves megjelenésű, jómodorú, szinte nőiesen finom egyéniség volt, halk szavú, disztíngvált beszédű. Az irodalomról nem igen beszélt, fájdalmas tapasztalatai voltak. Fiainak élt és kisunokáinak. Emlékét úgyiszólván elfelejtették, de ő utolsó idejében fensőségesen mosolygott az elérhető és várható dicsőségen.”

„Irodalmunk intéző férfiai” szinte észre sem vették, hogy a múlt század szeliden ironizáló, népszerű tollforgatója 1911. augusztus 1-én szivgörcsben meghalt. Üres frázisok közepett búcsúztatta Herczeg Ferenc a Petőfi Társaság akkori elnöke „a kor által meghigadott bölcsességű... előkelően gondolkodó, nemesen érző” író, majd a Kerepesi úti temetőben helyezték örök nyugalomra a magyar irodalom beteges, nem nagy igényű, de szorgos munkásának hamvait. (Vadnai Károly: *Az „ezer” legelseje*. Fővárosi Lapok. 1888. okt. 14. 284. sz. 2085—2487. l.)

Halála után mintha műveit is eltemették volna. Csak 1950 körül emlékeztek meg néhány szabadságharcos novellájáról s *A Commune harca* c. befejezetlen regényéről, mely a párizsi proletárok hősi küzdelmének állít emléket. *A tengeri rák* c. most kiadott elbeszélésgyűjteményében Vértesy Miklós igyekszik bemutatni Jókai és Mikszáth Kálmán kortársát, a múlt századi magyar irodalom második vonalának tipikus képviselőjét. A kötet megjelenése nyomán keletkezett recenziók egyértelműen bizonyítják, hogy „Vértesi műveiről érdemes volt letérlni a port” s eljuttatni a ma olvasójához. A kötet anyagából kitűnik, hogy Vértesy Miklós igyekezett minél többet, minél többfélét felvenni a kötetbe s éppen ezért első sorban terjedelmi megkötöttség lehetett az oka, hogy többségükben az általa felújításra legméltóbbnak tartott rövidlevegűtő tárcanovellák kerültek a gyűjteménybe. Bármennyire világosan látjuk, hogy milyen nehéz feladatot jelentett a Jókai termékenységével versengő kiváló elbeszélő életművéből a legjellemzőbb és legidőtállóbb novellák egy kötetbe zsífolása —

nem mulaszthatunk el egy-két megjegyzést csatolni a válogatáshoz. A magunk részéről szívesen olvastuk volna ebben a kiadásban is a szabadságharc névtelen hőseit idéző (*A közkatonák*) esetleg a császári hódítók gögös embertelenségét kigúnyoló *Revanche*, ill. a megrendítő hatású *Idegen földön* c. elbeszélését, mely hatalmas vízióban jeleníti meg az olasz földre menekült öreg munkásnak közvetlen halála előtti fiatalkori emlékeit, amikor mint cipészinasból főhadnagyi rangra emelkedett szabadsághős harcolt a császári reakció ellen. Helyet kaphatott volna az Arany János Koszorú c. szépirodalmi folyóiratában megjelent, kitűnő előadásmódról tanúskodó, égető társadalmi problémákat feszegető novellák valamelyike is (*A pénz* (1863), *Az életbiztosítás* (1864), *Herbst úr és leendő veje* (1865)). De a legnagyobb vihart felkavart *Öngyilkosok* c. kötetéből is szívesen vettünk volna még egy-két elbeszélést.

Azt természetesen nem kívánhatjuk, hogy a publicista Vértesi is helyet kapjon ebben a kötetben, de az elvártuk volna, hogy a sok szempontból kiváló *írói* jellemzést nyújtó összefoglaló részletesebben foglalkozzék Vértesi hírlapírói-politikai tevékenységével, mely egy időben *írói* háttérbe szorításának is egyik legfőbb oka volt s amely nélkül kissé levegőtlen a Vértesy Miklós által megrajzolt írói portré is.

A szabadságharc idején az alig 15 éves Vértesi — a katonaságnál szerzett betegsége ellenére is — fegyverrel küzdött a zsarnokság ellen. 1849 után apját elbocsátották tanári állásából, s a családja szinte átnyomorogta a Bach-korszakot. Maga is csak nagynehezen tudta befejezni tanulmányait. *A jényes házasság* c. regényének főhőséről írva saját magáról vall, amikor megemlíti, hogy az iskolában töltött „napok sem voltak a gondtalan öröm napjai, neki már akkor is mindennapi kenyérről kellett gondoskodnia s két iskolába járt egyszerre, abba az iskolába, ahol a könyvekből tanultak, s abba, ahol az élet ad leckét durva, irgalmatlan kézzel.” Az egyeteméről kikerülve nevelősködés és házitanióskodás után hazafias szellemtől áthatva lép az írói pályára. „A fegyvert kicsavarták Világosnál a kezünkből, de a

szellem fegyvereivel lehet még folytatni a harcot" — írja a *Varga Imre* c. regényében. Vértesi mindvégig élethivatásnak tartotta az írói pályát. Történelmi témájú romantikus művei a nemzeti öntudatra ébresztés jegyében születtek. 1860. március 15-én szívvel-lélekkel tüntet a „hatalom zsoldosai ellen”, „akiknek céljuk csak a puskacső végén van és azon kívül minden mozgatójuk a — parancs”. (*Március 15-e. 1860-ban* Ország Világ 1871. márc. 12. sz. 125. 1.)

1861 elején, a politikai reménykedések idején Vajda János, Thaly Kálmán és Matkovich Pál társaságában radikális szépirodalmi folyóiratot akartak kiadni. A lap politikai tanácsadói közé tartozott volna Kovács Imre, az olaszországi magyar légio egyik tisztje is, ki Teleki László tragikus halála után érkezettnek látta az időt a fegyveres felkelésre. A hatóság azonban nem engedélyezte a folyóirat megindítását s helyette satirikus lapot jelentetnek meg Fekete Leves címen. Más lehetőség nem lévén „egyelőre papiros forradalmat folytattunk” — írja Vértesi a *Visszaemlékezéseiben* (Hét. 1896. júl. 26., 30. sz. 527. 1.). A népszerű vicclapnak Vértesi előbb főmunkatársa, majd szerkesztője. „Lángoló gyűlölet, az osztrák ellen, bosszúra felhívás szólt a kis lap minden sorából.” (Uo.) Kilenc hónap után előbb a szerkesztőt csukják le, majd végleg betiltják a múlt század legradikálisabb satirikus lapját.

1866-ban megjelenik Vértesinek a *magyar szent korona elrablása* c. novellája, melyben a Hunyadi-ház, a nemzeti királyságot dicsőíti (Képes Világ. 1866. 778—780. 1.), majd a *Dózsa György* c. tanulmánya, melyben megértéssel közelít a nagy parasztforradalmár alakjához. (Uo.: 1868. 543—548. 1.)

1867-től mintegy három éven át szerkesztette a Magyarországi és a Nagyvilág c. szépirodalmi és ismeretterjesztő folyóiratot, melyben a kiegyezést a szélső baloldaliakkal élesen támadó Vértesi a spanyolországi Bourbon-dinasztia koronájának porba hullását és a spanyol forradalmat üdvözli:

„Az „ártatlan” Izabella trónja... összedőlt s a Bourbon-család, mely összesen hat uralkodót ajándékozott a spanyol trónra — már amennyiben ajándéknak nevezhetni az efféléket — megszűnt uralkodni Spanyolország fölött... Az utolsó Bourbon trón harc nélkül roskadt össze, ép oly dicstelen, ép oly gyalázatosan, mint ahogy létezett. A nép elhagyta... A forradalmi kormányproklamációra kihirdeti a halálbüntetés eltörlését. Csodálatos, hogy a „fölforgatóknak” ez első gondja, míg a „rend” legitim bajnokai tömeges föbelövetéssel szokták többnyire megkezdeni a rend helyreállítását.” (A *spanyol forradalom*. Magyarországi és a nagyvilág. 1868. okt. 11. 41 sz. 490. 1.)

1870. december 11-én jelent meg az

Ország Világ c. folyóiratának mutatvány-száma. A lap — melynek programja „a nemzeti önállóság és biztosítékainak megszerzése” volt — bátran szembe fordult a kiegyezéssel s állt ki a párizsi nép, a párizsi proletariátus mellett. A január 29-i szám a következő szöveggel közli I. Vilmos, az új német császár arcképét:

„Isten, Bismarck, Moltke, az ágyuk és zúndnadlik kegyelméből császár lett tehát a német királyból... Miként a középkorban: az ököljog szerezte meg neki e címet, s miként a középkorban, hűbéres fejedelmek környezik az új trónt, mely előtt negyven millió rabszolga görnyedezik s egy millió koszorús szurony hint vakító fényt mindenfelé!” Hogy teljes legyen a gúny, az író még hozzáfűzi: „Nem tiszteletből, csak a képes lapokra nehezedő kötelességből közöljük hát a pompás arcképet most, midőn a német császárság kikiáltása az egész világot foglalkoztatja.” (5. sz. 57. 1.)

Az *Internationale és Marx Károly* c. névtelen cikke korához képest — téves megállapításai ellenére is — pozitívan foglal állást a munkásmozgalom mellett. Szerinte az Internacionálé nem más, mint „Egy óriás szövetség... melyben nemcsak a nyers tömeg, hanem a gondolkodó fő, bölcsészek és tudományos férfiak is képviselők...” Tárnyilagosan elismeri, hogy „Az Internationale ma már százezrenként, millióként számítja híveit. A kormányok üldözése nem fogyasztja, csak növeli számukat”. A Marxról írott sorok — amelyek a világreakció támadásának kereszt-tüzeiben keletkeztek — különösen értékesek: A „Központi Bizottmány sajtóképi eltétő lelke egy német tudós: Dr. Marx Károly”, ki „egy tudós szobájából vezérel egy lassan bár, de határozottan előretörő, általános európai forradalmat!” (Ország Világ. 1871. dec. 10. 50. sz. 588. 1.)

E cikke megjelenése után aligha hihetjük el Vértesy Miklósnak, hogy csak az előfizetők elkedvetlenedése és csalódása miatt szűnt meg a Párizsi Kommunról szóló regényt folytatásokban közlő Ország Világ. Az sem lehet merő véletlen, hogy az 1870-es évek végén viszonylag „beváltak Vértesi anyagi számításai”. Tisza Kálmán „bihari pontjainak szegre akasztása” után, 1879-ben ugyanis a Debreceni Ellenőr c. napilap kiadó-szerkesztője s kormánypárti publicista lett Vértesi. Egymás után sorjázta a Habsburg-házat és a méltóságos dszentri-miniszterelnököt dicsőítő cikkei. Vértesy Miklós ebből a nyilvánvaló jobbrafordulásból semmit nem lát. Pedig e politikai jobbraátot egy bizonyos idő után Vértesi szépirodalmi műveinek elszíntelenedése is követi. Egyre kevésbé érezzük művei mögött a társadalmi élet élő valóságát, egyre inkább tétől és időtől elvonatkozott, ötletre alapított jellembeli fogyatékos-

ságok vagy legjobb esetben általános társadalmi hibák kipellengérezése vezeti tollát. Öreg kori műveiben igen gyakran csak a kisvárosi pletykák szerelmi bonyodalmait boncolgatja. Köztudott, hogy sohasem tartozott írói erényei közé a sokoldalú pszichológiai motiválás, mégis feltűnő, hogy az 1880-as évektől kezdve fokozatosan elhalványul műveiben a lélektani indoklást célzó sokszínű művészi megjelenítés, s egyre több vérszegény vázlatot alkot. Míg a 70-es években keletkezett műveiben tehetséges, ambíciózus társadalom-reformerek elszánt harcát megbéklyózza az osztálytársadalom korrupciója (*Az apostol, Eltévészett utak, Fényes házasság* stb.), míg kedvenc szereplői a múlt század magyar társadalmának áldozatai, az erkölcsromboló úri világ szörnyszülöttei (*A nyomorúság iskolája, Öngyilkosok* stb.), addig a század vége felé az élettől való eltávolodás beszédes bizonyítékként a kapitalista újságírás igényeit kielégítő tárcákat ír megülethetesen kiváló rutinnal.

Véleményünk szerint Vértési Arnold életműve feltétlenül értékesebb annál, mint amit Herczeg Ferenc szerint „meghiggadt bölcsességű” — nyugodtan hozzátehetjük: ellenzéki politikai magatartásából kiábrándult — íróként öreg korában alkotott. Még akkor is, ha előadó készsége tisztult, csiszolódtott s nemcsak a romantikus ballasztoktól szabadult meg az évtizedek során, hanem a korábbi pongyola felépítésű novelláival szemben kései szerkesztéstechnikája is jó arányérzékű íróra vall.

Vértési Miklós az író műveinek felsorolásakor megfigyelkedezik mondanivalója miatt fontos két regényéről, amelyeket az irodalomtörténeti tanulmányok is mellőznek, mert kötetben sohasem jelentek meg. 1878-ban Mikszáth Kálmán — kit baráti szálak fűztek Vértésihez — a Szegedi Naplóban megjelenteti *A hülye fiú* c. regényt, melyben a koleralázadás eseményeinek felelevenítésekor lángra kap a vasvillával felfegyverzett parasztok úrgyűlölete; véstjűsölő kiáltás hangzik végig a falun: „Nem akarunk többé az urak szolgálai

lenni!” A regény földesúri szereplője megbecsteleníti, egy hülye gyerekkel ajándékozza meg az életkedvtől pirospozsgás „falusi legszebb leányt”, majd minden lelkiismeretfurdalás nélkül erkölcsi és anyagi nyomorba kergeti. A polgári házasság mellett a dogmatikus egyházi törvények ellen szót emelő *Hottomiglan* c. bonyolult bűnügyi nyomozás szálaival átszőtt regénye (Debreceni Ellenőr. 1884.) is hasonló szempontból érdemel említést.

Nem értjük, hogy — ha jegyzetszótár készítője szükségét érezte annak, hogy megmagyarázza a baldachin, cinikus, dekrétum, glória, kardinális, malíciózus, prépost, tödőlob (mely egyébként a szövegből is kiderül) szavakat — miért hagyta magyarázatlanul pl. az addio, baret, duomo, kucseber, Laresek, mazzinista, moll (ruhaanyag), porfir rota, prefektus, prior, prócesszió, tiara szavakat.

Befejezőként nyugodtan megállapíthatjuk, hogy Vértési munkásságát érdemes volt megismertetni olvasóközönségünkkel, sőt véleményünk szerint nem ártana egy újabb novelláskötet megjelentetése mellett egy kötetnyi regényét is kiadni. Az *ugaroskarádi közbirtokosság, Csiricsáry Bertalan úr öméltsága, A nyomorúság iskolája, Eltévészett utak, Fényes házasság* címűek közül lehetne válogatni. Vértési Arnold műveinek a fokozott megbecsülésére int Jókai Mór *Nemzet* c. napilapja is:

„alig is érdemli meg valaki inkább, mint Vértési, a magyar olvasó közönségnek rokonszenvét, érdeklődését és becsülését. Évek hosszú során át volt ő a közönségnek egyik legkedvesebb beszélyírója... Művei, amint belőlük mindig természeti igazság és meggyőző élethűség szólt, úgy mindig kellemesen mulattatók is voltak: Vértési mindig a költői szépnék mezébe tudta öltöztetni az életirányító eszméket, melyeket éles eszével taglalt és fenkölt írói ékesszólással tárgyalt.” (*Tudomány és Irodalom*. 1888. okt. 14. 284. sz. Reggeli kiadás. 7. l.)

Szekeres László

CSATHÓ KÁLMÁN VISSZAEMLEKEZÉSEI A NEMZETI SZINHÁZRÓL

Ilyeneknek láttam őket. Régi Nemzeti Színház-i arcképalbum. — A régi Nemzeti Színház. Bp 1960. Magvető K. 332; 342 l. 26 + 27 t.

Példaszerűen okos dolog volt, hogy Csathó megírta, a Magvető pedig kiadta ezt a két, külsejében is vonzó szépségű kötetet. Kultúránk, tehát színházi kultúránk is — ugrás-szerű nagy minőségi változásaival együtt — megszakíthatlan folyamat, s a mának kötelessége, hogy a tegnapi emléket megtartsa a holnap számára. Főként, ha olyan illanó emlékekről van szó, amelyek nem maradtak, nem is maradhattak fenn másutt, mint egykori szem- és fültanúk agysejtjeiben. Sietve kell

készítenünk e koros kortársakat: bízzák nyomdafestékre és papirosra, ami történelmileg, esztétikailag értékeset őriznek. Külön szerencse, hogy oly sok értékes emléknék őrzője, mint Csathó Kálmán, ma is könnyed tollú, kellemes elbeszélő, nagy erények és apró gyarlóságok friss szemű ábrázolója, jellemző adomák jóízű előadója. Fényt és árnyat, fellelkedést és humort, dicséretet és gúnyt finom arányérzékkel vegyít egykori pályatársairól: színészekről és színigazgatókról,

szerzőkről és kritikusokról festett arcképeiben. Ismeri és ki is elégíti a közönség kíváncsiságát a színpad hőseinek és hősnőinek magánélete, szerelmei iránt, de ezt az akadémikus izlésű író mértéktartásával teszi, s az intim adatokat is a művészi egyéniség teljesebb megvilágítására igyekszik felhasználni.

Mindezt úgyszólván eleve föltételezhettük róla, aki nem ok nélkül volt jó negyedszázadon át egy számra, befolyásra jelentős olvasóréteg: a konzervatív, itt-ott még némi dzsentri-nosztalgiaát tápláló polgári értelmiség egyik legkedveltebb írója. Ha néhol egy kissé csiklandóbban beszélt is férfi s nő viszonyáról, mint szaloniasabb elődei szoktak, elnézték neki a hercegferenci „Uj Idők” előfizetői, sőt még azt sem vették rossz néven, ha olykor megcsipkedte őket, hiszen maguk közül valónak érezték.

Szabadabb szemléletét, bíráló megnyilatkozásait a mai, szocialista kritika csak örömmel fogadhatja. A kérdés éppen az: túl tudott-e lépni — élete nyolcadik évtizedében — Csathó Kálmán akár művészileg, akár állásfoglalásban azon a vonalon, ahol egykori közönségének igénye korlátot emelt elébe?

Művészi szempontból ebben a voltaképpen nem is szépirodalmi jellegű munkában sokkal nehezebb feladat várt rá, mint egykori, az élet s lélek talaját csak sekélyebben szántó regény- és novella-témáiban. Rendkívüli egyéniségek egész sorát kellett jellemeznie, régen elzengett hangok, szavak árnyalatait, zenéjét kellett újra hallhatóvá, rég kihunytt szemek villanását, rég megmervült arcvonások játékát, régen porladó testek kifejező mozdulatait újra láthatóvá tennie. Ez sokszor sikerült neki. *Jászai Mari*, *Márkus Emilia*, *Pethes Imre*, *Beregi Oszkár*, *Bajor Gizi* és mások egy-egy jelenetének fölidézését hűnek fogják találni azok, akiknek eleven emléktük van még róluk, s jelentőségüket felfoghatja, egyéniségüket megismerheti ezekből az ábrázolásokból a jövő kor olvasója is. Csakhogy az író eszközei nem olyan változatosak, hogy minden egyes alak eltérő jellemzésére futná belőlük. S mivel művét úgy szerkesztette meg, hogy valamennyi hősről külön fejezetbe foglalt arcképet fest, a fejezetekben bizony gyakori az ismétlés, az arcképek egy-egy vonása nagyon is hasonló. A legtöbb nagy művészeiről, művésznőről egyformán olvashatjuk, hogy nem játszotta, hanem átélté alakjait, s hogy egyéniségével be tudta tölteni a színpadot. Sok ismétlés fakad abból is, hogy Csathó önálló, magukban is teljes arcképeket, életrajzokat igyekszik adni, s így két vagy több művészes életének közös eseményeit mindegyikükről szólva újra megírja. Persze, egy-egy fejezet kerekébbé, élvezetesebbé lesz így, de az egész művet egyvégtében olvasva, idő- és helyfecsérlésnek érezzük ezt. Talán kicsinyes is ez a kifogás,

ha arra gondolunk, hogy milyen lételemi, egyéni, vonzó képet kapunk sok-sok színházi nagyságról: *Hevesi Sándorról*, *Jászai Mariról*, *Csillag Terézről*, *Bajor Giziről*, *Beregi Oszkár*ról. Ezeknek és még sok más kitűnő rajzának a megalkotásában Csathó bőven él a maga kipróbált novella- és vígjátékírói eszközeivel. Szinte sohasem ad szabályszerű, időrendet követő életrajzot: az ábrázolt alakról való első, személyes benyomásával kezdí rajzát, egy-egy kiemelkedően érdekes eseménynél ragadja meg a történet fonalát, hogy aztán előre is, hátra is végig-gombolyítsa, közben új meg új személyes emlékeivel, élményeivel színezza, bonyolítja. Gyakran eltér a tárgytól, rábízta magát a képzettársítás során föltoluló emlékeire, de mert ilyenkor is a színházon jár az esze, csupa érdekes, értékes anyagot hord össze, ha nem is éppen abba a fejezetbe, de mindenesetre az egész műtbe beletartozót. Adomái legtöbbször lényegre mutatók, de Csathó csak az előadás kedves közvetlenségében éri utól e műfaj legjobb mestereit, a kikerekítésben, csattanósságban többnyire mögöttük marad. Annál jobban ért az egyes fejezetek, majd az egész mű hatásos, hangulatos lezárásához. Az elhunyt nagyokról való megemlékezéseit szereti egy-egy utolsó találkozás megkapó, halálsejtelmes ábrázolásával befejezni; a II. kötet utószavának könnyes humorú végső sorai szinte a szellemidézés erejével hatnak.

Vonzó líraiságában s az író ifjú- és férfikorát jelentő múlt iránti magától értődő elfogultságában sem holmi kritikátlan áradozás ez a munka. Finoman, de félreérthetetlenül tesz különbséget Csathó nagyok, közepesek és kicsinyek között, nem titkolva a legnagyobb emberi gyöngéit és művészi fogatékosságait sem. De e fogyatkozások fölmutatásával sem árnyékolja be az igazi lángész ragyogását. Egyéni modor, sőt modorosság, stíluskülönbség, sőt stilizálás iránt szinte túlságosan szabadelvű, de az a felfogása, hogy minden darabot a maga stílusában kell játszani, s hogy éppen ezért nem minden, mégoly tehetséges színész sem alkalmas mindenfajta szerepre, szilárdan végigvonul a két kötetben.

Itt érünk ahhoz a kérdéshez, hogy az emlékirat-szerző Csathó Kálmán, aki az egykori szépirot — ha csak egyetlen pontban is — a nagy színpadi alakítások visszaidézésében föllülmulta, túl tudott-e jutni a szocializmust építő társadalomban élt 10—15 esztendő alatt a maga konzervatív polgári liberalizmusán vagy legalább megérzik-e visszaemlékezéseiben, amelyek végre is a magyar színháztörténet forrása is óhajtanak lenni, korunk történetzemléletének hatása. E kérdésre bátorozott nemmel kell felelnünk. De hogy is kérhetnők ezt számon olyan írótól, aki a felszabadulás évében már 64 esztendő volt!

Csathó különben is sajátos konzervatív író, már pályája kezdetén. Egyidős a Nyugat nagyjaival, s noha egy évtizeddel később lép fel náluk, talán egyetlen a kor jelentősebb tehetségei közül, akin semmi sem érzik a nagy írói forradalom hatásából, s akit kora haladó eszméi is alig érintenek. Nem változtat ezen egykori iskolatársával, *Móricz Zsigmonddal* megújuló barátsága sem. De csaknem érintetlenül hagyja őt a Horthy-kor „szelleme” is; s nyilván emiatt kell a fasizmus előretörése idején a Nemzeti Színházban betöltött főrendezői állásától megválnia. Állásfoglalásán, írói szemléletén ez mitsem változtat. Viszont nem következik be nála a fel-szabadulá sután a konzervatív-liberális polgári értelmiség nem kis részére jellemző sértődött jobbra-tolódás sem. Ámbár hosszú évekre szinte teljesen kiszakad az irodalmi és művészi életből, mostani visszaemlékezéseiben egy csöppje nem érzik a keserűségnek.

Ez a változatlan magatartás és szemlélet azonban képtelenné teszi őt arra, hogy a mélyére tekintsen azoknak a művészeti és irodalmi irányváltozásoknak, forrongásoknak, amelyeknek főként ifjúkorában tanuja volt. Pedig ezeknek a képviselői közül nemcsak *Móricz Zsigmonddal* állott közeli összeköttetésben, hanem még sokkal inkább *Hevesi Sándorral*, akinek mint főrendezőnek, majd mint igazgatónak közvetlen munkatársa volt, s akit „páratlan rendező-zseni”-nek, kora legnagyobb színházi szakemberének tart. Azt sem mondhatjuk, hogy Hevesi fiatalkori nagy törekvéseit, a Thália-mozgalmat ne helyesen ítélné meg művészi szempontból s ne találóan ábrázolná a mozgalom megjelenési formáit. De arra, hogy ez az új irány vagy általában a *naturalizmus*, *verizmus* néven ismert színjátszó stílus, s a régi, patetikus, szavaló modor ellen megindult harc, egy új közönség új igénye valami összefüggésben lett volna a társadalom fejlődésével és hogy az egész mozgalomnak bármilyen politikai tartalma lett volna, arra a legcsekélyebb utalást sem találai Csathónál. Pedig akkoriban ő maga európai látókörben tájékozódott: Berlinben *Reinhardt*, Párizsban *Antoine* rendezői stílusát tanulmányozta, s a *Moszkvai Művészszínház* iránt is érdeklődött. Jellemző az is, hogy Hevesiben nem a magyar színjátszás forró fejű fiatal forradalmárát szereti igazán (noha korai harcáról is elismerőleg ír), hanem a későbbi, kiforrott, meghiggadt színházi vezetőt. Hogy a nézeteknek ebbe a tisztulásába némi elvfeledés is vegyülhetett, az meg sem fordul Csathó fejében. Pedig nyilvánvaló, hogy a Thália egykori vezetője nem lehetett minden megalkuvás nélkül több mint egy évtizeden át a Horthy-kor Nemzeti Színházának igazgatója... Őt persze igazá van Csathónak, ahol éles szavakkal elítéli azt a kormányintézkedést, amely a nagymúltú

intézményt oly magas színvonalon tartó *Hevesi Sándort* eltávolította a Nemzeti Színház igazgatói székéből: „mert akkor már fujdogált a faji gyűlölet viharának előszele, amely abban különbözött minden más szél-től, hogy nem a könnyű szemetet, hanem éppen a legsúlyosabb értékeket mozdította ki helyükből”. Hasonló határozottsággal ítéli el azokat a mesterségesen rendezett hajszákat, amelyek már korábban megakadályozták, hogy *Molnár Ferenc* és *Szomory Dezső* műsorra tűzött darabjait előadja a Nemzeti Színház. Az azonban az ő Hevesit erősen védelmező elbeszéléséből is kitűnik, hogy az akkor még csorbitatlan tekintélyű igazgató éppoly kevésbé mert vagy tudott ezekkel a hajszákkal szembefordulni, mint maga a minisztérium, amely többnyire meghátrált a zavargó szélső jobboldali szervezetek fenyegetőzése elől. A legdurvább azok közül a fenyegetések közül, amelyek a Nemzeti Színházat az ellenforradalmi terrorizmus részéről érték, még 1920-ra, *Ambrus Zoltán* igazgatósága idejére esett, és Beregi Oszkár-nak, a kor egyik legnagyobb színésztehetségének az országból való menekülésére vezetett. Csathó könyvében nem olvassuk arról, hogy Ambrus, vagy a színház vezetői, fölöttesei közül bárki védelmére kelt volna Bereginek, de ehhez akkor valóban forradalmi bátorság kellett volna. Maga Csathó is csak bizalmas baráti körben állott az üldözött nagy művész mellé, akinek egyszerű képességeit teljes szívből magasztalja könyvében, noha egyéniségének, tehetségének árnyoldalait éppúgy megfesti, mint más nagyokéit. Ettől a kétoldali ábrázolástól talán csak *Rózsahegyi Kálmán* mentesül. Csathó nem is titkolja, hogy a magyar népi szerepek e egyszerű alakítójának méltatásában meghitt baráti érzés is vezeti tollát, de Rózsahegyi így sem válik hamisan eszményített szoborrá, meleg humorral formált figurája igazi hús-vér alak, Bajor Gizé mellett az egész mű legsikerültebb jellemábrázolása.

Csathó nem hallgatja el, hogy a faji előítélet, sőt faji üldözés Rózsahegyit sem hagyta érintetlenül, de hitelesnek fogadja el azt az expedienst, amellyel a nagy művész annak idején a fasiszta törvények hatálya alól kimentette magát. Egyébként a fasizmusnak éppen csak az efféle, emberüldöző s a színház birodalmába is berontó megnyilvánulásait ítéli el, más politikai állásfoglalást alig találai visszaemlékezéseiben, amelyek így — noha hiteles életszerűséggel teremtik újjá egy félszázad színházi világát, mégsem történelmi igazán. Ez persze többé-kevésbé a műfaj természetéből is következik: egyéni arcképekké formált csupa személyes emlékből nem kerekedhetik történelmi mű. Viszont a történelem eseményei, a korszakfordulatok mégsem kapcsolhatók ki sem a személyes emlékekből, sem

egy-egy művész élete pályájából. Csathót olvasva pedig szinte azt hinné az ember, hogy Paulay Ede igazgatóságától Hevesi Sándor távozásáig egyéb sem történt Magyarországon, mint hogy színházait játszottak, hol jobban, hol kevésbé jól. Igaz, hogy az ábrázolt korszak legsúlyosabb eseményekkel terhelt éveiben (1917-től 1922-ig) változatlanul Ambrus Zoltán ült a Nemzeti Színház igazgatói székében, de az alig hihető, hogy vesztett háború, a monarchia összeomlása, két forradalom, majd az ellenforradalom ne hozott volna sokkal nevezetesebb változásokat is akár a színház, akár egyes vezetőinek és művészeinek életébe, mint amilyenekről Csathó mellékesen megemlékezik. Mellékesen, mert az elbeszél nem is események, csak esetek, pusztán arra való, hogy adomaszzerűen megvilágítsák — mondjuk — Ambrus vagy Bajor Gizi jellemét, egymáshoz való viszonyukat. Vajon például a Tanácsköztársaság művelődési politikája ne vitt volna új eszméi törekvéseket, műsorváltozást, újszerű közönségszervezést a Nemzeti Színház munkájába? Vagy csak Csathónak nincsenek ezekről elbeszélni valói? Különösen erős hiányérzetünk támad ebben a részben, ha Móricz híres egykorú színházi riportjára gondolunk, amely hozsannás örömmel fogadja a proletárközönségnek a színházba özönlését.

Többször említettük már Ambrus Zoltán és Móricz Zsigmond nevét. Kívülük még *Tömörkény István*ról és *Szomory Dezső*ről emlékezik meg Csathó mint színpadi szerzőkről, *Keszler József*ről mint színikritikusról. *Tömörkényt* mint a szerény, hálás szerző kellemes típusát említi, *Szomory* az ellenkezőre példa. De az ő sok emberi gyöngéjét, írói furcsaságát is olyan kedves, elnéző humorral mutatja be, hogy nagy tehetségére semmi árnyék nem esik, egyénisége is rokonszenves marad. Hasonló modorban, de kevesebb elismeréssel szól Csathó az egykor oly nagy tekintélyű *Keszler*ről, akit megállapítása szerint a nála frissebb és nagyobb műveltségű Ambrus Zoltán borított homályba. Meglepő, hogy Ambrusnak csak írói érdemét látja s kissé túlzó módon is magasztalja, talán azért, hogy a teljes elfogulatlanság látszatával jelenthesse ki róla: nem értett a színházhoz, csak az irodalomhoz. Híres bírálataiban is csak a darabról tudott ítéletet mondani, az előadásról — Csathó szerint — nem. Érdekes, hogy Csathó abban sem lát semmi nevezeteseget, hogy Ambrus döntő fontosságúnak tartotta Móricz *Pacsirtaszó* című darabjának színrevitelét. Erve, hogy Móricz úgyszólván régi szerzője volt a Nemzeti Színháznak, nem áll meg. Mert egészen más volt 1909-ben, a Hét krajcár nagyjából osztatlan sikere után előadni a még népszerűművi vonásokat is mutató Sári bírót, mint 1917-ben a *Pacsirtaszót*. Móricz ekkor már a Sárarany, a Tragé-

dia, Az Isten háta mögött, az Árvalányok, a Fáklya szerzője; elátkozott nyugatos író, a magyarság megrágalmazója a hivatalos fel fogás szerint, amelynek képviselőjében Rákosi Jenő hajszázt folytat a Nyugat ellen. Csathó Kálmán, a kortárs ne emlékezzék erre?

Általában, amit írókról, kritikusokról mond, az alig több, mint kedves, mulatságos, olykor jellemző életrajzi adalék. A kor nagy irodalmi harcának annyi nyoma sincs a könyvben, mint a politikai történelem eseményeinek vagy a társadalom átalakulásának, amelynek egy-egy mozzanatát még a dráma-és regényíró Csathó is ábrázolni tudta. Azt csak mellékesen kell megjegyezni, hogy Móricz életrajzát mintha pusztán a maga emlékezete szerint ismerné. Az I. kötet 177. lapján azt írja róla, hogy a debreceni kollégiumból „valamelyik másik alföldi városba került”. Itt talán a mű lektorainak, vagy „belső szerkesztőjének” illetet volna az író figyelmébe, hogy Móricz Debrecen után Patakra ment tanulni, s hogy ezt ma már a középiskolában is tanítják.

Rendkívül érdekes fejezet a II. kötetben: *A Nemzeti Színház régi épületének tragédiája*. Itt valóban mély bepillantást kapunk a „rég jó békevilág” romlott, felelőtlen és szolgai kormányzati, közgazdasági módszerébe — egy mindenbe beavatott, hiteles tanú jövőtől, hiszen a történelmi nevezetességű épület elherdálása idején Csathó a közoktatási minisztériumban a színházi ügyek előadója volt. De a rossz emlékezetű ügy intézői ellen csak fölkelte a gyanút, azután ismét olyan óvatos nyilatkozatot tesz, mintha még mindig tartania kellene e rég letűnt hatalmasságok bosszújától. S ez talán jobb is így, hiszen súlyos anyagi visszaélésekről van szó, amelyet azonban ma már úgysem lehet rábizonyítani — a halottakra. —

Csathó egész műve csak egyetlen emberrel bánik kiméletlenül, szemernyi elismeréssel sem enyhítve megvető gúnyját. Vajon érdemes volt-e ennyi csúfolódó szellemességet (és ennyi papírost — 20 lapot!) pazarolni a ma már teljesen elfelejtett ifj. Hegedűs Sándorra? Hacsak azért nem, mert Hegedűs a tehetségtelen író prototípusa volt, s kikényszerített „sikerei” példázak, mit tehetett abban a világban még az írói pályán is a családi vagyontól, előkelő összeköttetésektől támogatott, féltelen érvényesülési vágy.

Befejezésül: ha mégannyi hiányosságát soroltuk is el Csathó Kálmán művének, az tagadhatatlan, hogy elejétől végig érdekes, kellemes olvasmány, szinte sehol el nem landadó epikai kedvvel megalkotva, és könnyed, csevegő, néhol csak felületen síkló soraiban mégis sok-sok tanulság, sok-sok becses adalék rejlik és tárul a magyar színművészet és színműírás tudományos igényű története számára.

Kardos Pál

A nyelvésztétikának minden korban, ma is, egyik alapkérdése: hogy válhatik és válik a lényegében gyakorlati funkciójú nyelv esztétikai értékek hordozójává, kifejezőjévé, anyagi formájává. Erre a kérdésre Fónagy Iván a költői nyelv fonetikai megközelítésével igyekszik feleletet adni. A hangból indul ki, és részben bölcselek, tudósok, költők több ezer éven át felgyülemlett megállapításainak felhasználásával, részben saját kísérleti megfigyelései alapján feltárja, hogy az egyes magán- és mássalhangzóknak milyen képzetkeltő és esztétikai hatása van. A hangoknak ez a „jelentése” — a szavak túlnyomó részével ellentétben — objektív, azaz nem csupán a megszokáson, a beszélő közösség konvencióján alapul, hanem elsősorban a hangok képzésmódjának mozzanatain, e mozzanatokhoz fűződő fiziológiai, fizikai (kinesztetikai, akusztikai stb.) élményeken, meg a valóság, a tárgyi világ és a hangalak természetes kapcsolatán. A költői nyelv éppen e természetes, objektív kapcsolatok révén tud valóság-mozzanatokat érzékeltetni, utánozni, ábrázolni. A költői közlés eszközeül használja fel a hangoknak ezt a specifikus „jelentését”, s ezzel valami olyan többletet fejez ki, ami a „prózai” közlés során nem jut kifejezésre. — Hasonló elvek alapján Fónagy kiterjeszti vizsgálódását a vers formatanának, a prózodiának egész területére (belevonva még a „látható nyelv”, azaz az írás, a tipográfia egyes eljárásait is), és megkeresi, hogy a metrum, a ritmus, a szünet, a lejtés, a sor- és stórfaképzés stb. hogyan hordoz vagy szimbolizál a hangokhoz hasonlóan „jelentéseket”, hogyan válik általuk is a költői nyelv a prózai közléssel szemben polifonná.

A szerző gazdag (sajnos, sokszor pontatlanul idézett) példaanyagot — verses idézeteket — szemlélteti tetteleit. Az ezekhez fűzött megjegyzésekben annyi finom megfigyelés, annyi sokféle tekintő ötletesség és szellem van, hogy nyomukban valóban „jelentőssé” válnak eddig figyelembe se vett fonetikai vagy prózodiai mozzanatok. Mint valami varázsló, Fónagy megszólaltatja a formát, és az egyszerűen olyan kapcsolatokról, élményekről, funkciókról árulkodik, melyek a vers lényegi mondanivaló közé sorakoznak. Még meggyőzőbb talán — mert kevesebb a tér szubjektív, önkényes, vitatható értékelésekre —, amikor a szerző gyermekeken és felnőtteken, szövegrészleteken és interpretátorokon végzett kísérleteinek eredményeit statisztikákban tárja elénk. Eredményei igen termékenyítő tanulsággal szolgálnak nemcsak a fonetika alkalmazásának új, friss módjai, nemcsak a verselemzés és nyelvésztétika,

hanem a költők, írók, meg szavalók és nem utolsó sorban a versolvasók számára; új és gazdag lehetőségeit fedik fel a vers értékelésének, élvezésének, új szépségek felfedezésének. És mindezt tudományos nagyképűsködés, a nyelvészeti és esztétikai tolvajnyelv bonyolultsága, nehézkessége, elvontsága nélkül. Ugyanakkor — az általában eleven, szellemes, olvasmányos stílusra való törekvésében — sokszor valami egzaltált fennköltségbe, esszéista magasröptűségbe esik bele, — ami valahogy nem illik ezekhez a derék hangokhoz, nem a statisztikákhoz, sem a munkának szakmai mondanivalójához. Csak úgy találomra hadd idézzük például a befejező (tartalmi mondanivalójában tehát már részletelesen tárgyalt jelenségekre összefoglalóan utaló) fejezetből egy szakaszt: „A vers csupa-szó világába a hangalak ment át néhány kis töredéket a valóságból. Egy zárhangnyi robbanást, a viharból az s hangot, a verekedésből a légárammal küzdő r-t, Phèdre szenvedélyéből egy eltolt cezúrát, a végtelenből egy semmibe futó, befejezetlennek tűnő mondatot. Néhány súlyos spondeust cipelve azonosulunk a sziklátat görgető óriással, egy hiátus és ott állunk a szörnnyű szakadék szélén” (243) . . .

De Fónagy Iván könyvével nemcsak stíláris okok miatt nem tudok ma r a d é k t a l a n u l egyetérteni. Tartalmi mondanivalójában is sokszor oly messzire megy, hogy oda a meggyőződés kevés, oda már hit kellene. Amennyire a felfedezés örömelem követjük a szerzőt sok-sok reveláló észrevételében, annyira visszariadunk azoktól a mindent megmagyarázó általánosításoktól, melyekkel meg lehetős sűrűn találkozunk a könyvben. A sok száz lehetséges példa közül vessünk egy pillantást az *enjambement*-ra: Fónagy szerint ez közvetlenül érzékeltet, ábrázol vágást, tépést, szakítást, erőszakot, de ugyanakkor alkalmas arra is, hogy a megújulás vagy eltűnés és halál képzetét felkeltse. Verlaine egyik versében például a cezúra átlépése „a mellkasra bűnbánóan lehajló fejet” evokálja, a Zalán futása I. énekében, Hajna fürdési jelenetében ez a megoldás: „. . . még gömbölyű” [helyesen: gömbölyű] térde | Látszék a habból . . .” ilyen jelentéssel bír: „Ahogy a víz elmettszi térdnél Hajna lábát, úgy vágja el a sort a *térde* szónál az áthajlás” (208) . . . Véleményem szerint nem a legszerencsésebb dolog az egyes hangokhoz fűződő hangulati, esztétikai, akusztikai stb. élmény eredetén ek magyarázatában a freudista mélypszichológia „felfedezéseit” minden esetben készpénzként elfogadni, a *synesthesia*, a különböző érzékszerveletről származó élmények

keveredésének közismert jelensége sokkal megbízhatóbb — és nyelvi magyarazatot nyújt. Így viszont — mondjuk — az *l* és *m* hang azon „objektív sajátága”, hogy az édesség, lágyság, gyengédség, szeretet, öröm, boldogság, — és az enyészet és elmúlás képzetét idézi fel: „a szopás élményéhez vezet”, az „édes csorgás, a simogató lágy, langyos meleg” élményéhez. De szerepet játszik az is, hogy e hangok képzésekor „a nyelv eleje megközelíti... azt a pozíciót, melyet szopásnál foglal el”. Hogy az enyészethez, a halálhoz hogyan jutunk innen el, arra Fónagy az anya—csecsemő viszonyban bekövetkező „önmagunk teljes elhagyása”-val, „az én bomlásá”-val válaszol. Ez a bomlás következik be például az álomban, a halálvágyban — ezek érzékeltetésére az *l* és *m* ugyanis szintén alkalmas. „S ez a hangulat ismét visszavezet bennünket az ősi korba, az én kialakulásának kezdeti stádiumához, mikor még olyan közeli és vonzó az élet előtti élet, ahová a csecsemő alvásakor mindig ismét visszatér” stb. (73—75). Bizony borotvaél ez a reveláció és a vulgarizáció között. Fónagy Ivánnak a tudományos megbízhatóság határain belül is olyan gazdag, színes és megvilágosító mondanivalója van, hogy kár ezekért az elrugaszkodásokért... Kevés könyv van, melyre annyira igaz, hogy a kevesebb több lett volna. Tetézi Fónagy „bűnét”, hogy megállapításait olyan szuggesztív stílusban, annyi jól megválasztott idézettel adja elő, hogy nagyon nehéz az elhívés kísértésének ellenállni.

Ugyanilyen szuggesztíven csábító formában hallunk néhány alapvetően fontos, de

szerintem egyoldalú szemléletet tükröző elvi kérdésről is. Fónagy elméleti fejtegetéseiből is, idézetanyagából is arra lehetne következtetni, hogy a „költői nyelv” a verses formához van kötve. Ez természetesen *m i n d e n e s t ő l* nem így áll, a próza is lehet költői. Fónagy valójában a *versnyelv* hangtanáról beszél... De ennél lényegesebb, alapvetőbb félreértés származnék abból, ha Fónagy nyomán azt vélnék, hogy a költői nyelv esztétikumát kizárólag vagy elsősorban a nyelvi forma (vagy éppenséggel a hang) hordozza. Igaz, a szerző is céloz rá itt-ott, hogy a hanggal való közlés csak ráépül a nyelvel való (tehát értelmi, tartalmat hordozó) közlésre, mégis nagyon erősen hangsúlyozni kell, hogy a költői nyelv költőiségében a szókészlethez való viszonyulás, a jelentéstani eljárások (átvitelek, képek, jelzők meg általában az egész trópus-készlet), de a mondattani kérdések is elsőrendűen fontosak, hogy a tartalmi vonatkozásokról vagy a költői atmoszféra tudatáról ne is beszéljünk.

Ezeknek a kérdéseknek részletes taglalása természetesen nem volt Fónagy Iván feladata. A könyv hatóságának túl szélesre tágítása, a hangformával való mindent megmagyarázás azonban akaratlanul is a költői nyelv problematikájának leszűkítéshez vezet. Meg esetleg ahhoz a hithez, hogy a költői nyelv hangtanában valóban meglévő jelentő, kifejező, evokáló, érzékeltető hatások alkalmazásának ellesésével, vagy éppen Fónagy Iván nagyszerű, „leleplező”, tudatosító könyvének eredményeit receptként használva, az ember nagyjából már el is sajátította a költői mesterség titkát.

Martinkó András

*

Busa Margit: A Thököly-kódex és kuruc-kori versei. Bp. 1958. Akadémiai K. 103 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 13.)

A XVII. század második fele, különösen az 1663—1683 közötti időszak, a korai kurucok politikai költészetét gazdagítja újabb adalékokkal Busa Margit kiadványa, a Thököly-kódex. A kéziratos kötet több eddig ismeretlen vers szövegét őrizte meg, míg néhány ismert énekünk terjedelmesebb, de egyben romlottabb variánsát is tartalmazza. A kezdődő és egyre élesedő kuruc-labanc ellentét világát tükrözik e versek, jobbára a kurucok érveinek a hangoztatásával. A kódex versei, művészi színvonalukat tekintve, beilleszkednek a kor egyetlen teljesítményét nyújtó nemesi költészetébe. A politikai viták hangulata erőteljesen érvényesül a Thököly-kódex versein, hiszen az éneknek jelentősebb része sajátos párbeszédés formában íródott. Túl-

zásnak érezzük azonban a bevezető idevonatkozó megállapítását, mintha csak ez a vitázó forma jelentené ezen évtizedek költészetét.

Az új versek között igen érdekes szint képvisel a Rottál János császári követ nevében készült krónikás-hűségű verses beszámoló a főurakkal Pozsonyban tartott tanácskozásról, melyen az osztrák csapatok eltartásáról kellett nyilatkozniuk. A vers tárgyilagosan számol be az urak felszólalásairól, leg részletesebben azonban Berényi Györgyét ismerteti, aki bátran hangot adott a nemesi szabadság vesztésén érzett elkeseredésének, s tüzetes politikai helyzetképet rajzolt a nemességnek a Wesselényi-féle összeesküvés leleplezése utáni hangulatáról. Berényi György érvelése, valamint egész beszédének szemlélete a „Nimród ágyékából” kezdetű ismert nemesi barokk versünkkel tart rokonságot, s mintegy előhangja a század végi *Cantio de portione* c. énekünknek.

Busa Margit bevezető írása részletesen ismerteti a kéziratos kötetet és megkísérli a közreadott énekeket elhelyezni XVII. századi költészetünk fejlődésének a menetébe. Bevezető írásának az előbbi része sikerültebb, míg a század költészetéről írott sorai kissé általánosak. Érthetetlen a kódex keletkezési idejének a meghatározása. Busa M. itt ellentmond önmagának, hiszen említi, hogy szerepel a kódexben 1709-ben készült vers és egy II. Rákóczi Ferencről szóló Miatyánk parafrázis is, és mégis a XVII. század utolsó évtizedére teszi a kötet összeírásának az idejét. (A téves datálásra utalt már Varga Imre: It 1959. 141.) A legérdekesebb, hogy a XVIII. századi szövegeket is az első kéz másolta.

— A bevezető a kódex verseit a kuruckor történeti eseményeihez kapcsolja, de kissé mechanikusan sorolja fel az egész történeti időszak (1663—1753) hét részre bontható periodizálását, mert a publikált versek kizárólag csak az első négy szakasz (1686-ig) történetéhez illeszkednek. Néhol terjengősen szól a kuruc—labanc ellentét kialakulásának közismert eseményeiről (így Zrínyi 1664-es hadvezéri tevékenységéről, vagy a Wesselényi-mozgalomról). — Nem érezzük meggyőzőeknek egyes énekek bizonyos műfaji sajátosságainak a bevezetőben adott jellemzését. Nem értjük világosan pl. a *Szepes Várallyai Extasis* ... c. énekről írottakat. A bevezető szerint ez a vers „A jeremiád költészettel tart rokonságot, de sokkal inkább a lírai és elbeszélő költészet hangján épült fel.” Kéztudomású, hogy a század szinte egész énektermését, így a jeremiádokat is a mind líraibb hangvétel és a jobbra epikus szerkesztés jellemzi.

Felesleges háromszor (14., 24. és 50. l.) teljes terjedelmében közölni az *Egy néhány Versben* ... hétsornyi verscímét. Nagyon hiányzik a közreadott versek kezdő sorainak a mutatója, s az énekek romlott (sokszor értelemzavaró) szövegrészleteinek a jegyzetekben történő kiigazítása.

A Thököly-kódex verseinek a kiadása hasznos volt: lehetővé tette több eddig ismeretlen történeti-politikai vonatkozású ének tanulmányozását, még mielőtt azok megjelenének a *Régi Magyar Költők Tára* új sorozatának a megfelelő kötetében.

Komlószi Tibor

Verseghy Ferenc. 1757—1822. A Jászkunság 1957. évi 1—2. számának anyagából szerkesztette: Kisfaludi Sándor. Szolnok, 1957. Gyomai ny. [volt Kner ny.]. 64 l.

A kis kötet Verseghy születésének két százados évfordulója alkalmából idézi fel a szolnoki származású jeles költő, nyelvész és

filozófus alakját, néhány — működésének legfontosabb irányait megvilágító — tanulmánnyal hódolva emlékének s terjesztve korszerűen értékelt művének ismeretét. Az igen tiszteletre méltó szándék hasznos ismeretterjesztő füzetet eredményezett. Hasznosat, noha nem alapul újabb tudományos kutatásokon s az eddigieket sem foglalja össze mind, olyan marxista igényességgel, mely a tárgyat — még az adott szempontok szerinti szűkítés mellett is — kimeríteni akarná. Magyarán szólva a szerzők láthatóan Verseghy leghozzáférhetőbb műveinek gyors áttekintésére szorítottak s így túlságosan is vázlatos képet adtak a költőről vagy a filozófusról, arról nem is beszélve, hogy *Kardosné Benke Irén* vázlatnak jelzett bibliográfiája még vázlatnak is csak nagynehezen fogadható el: a Verseghyről való ismereteinket lényegesen módosító közlemények és verspublikációk adatai (Gálos Rezső közlései az ITK-ban, 1938-ban, 1940-ban, 1941-ben) szinte mind hiányoznak belőle. A füzet hasznát legelső sorban a Verseghy iránti érdeklődés felkeltésének szándékában és sikerében látom, abban, hogy egy jelentékeny alkotónak és gondolkodónak népszerű és széleskörű ismertetésére jó szakemberek sorát mozgósította s a tanulmányok összességében megközelítő marxista képet is adott a felvilágosodás és romantika közti átmenet e nagyon fontos írójáról.

A füzet legkevésbé vitatható tanulmányait *Benda Kálmán* és *Terestyéni Ferenc* írta. Az előbbi dolgozata (Verseghy útja a magyar jakobinus mozgalomig) mégis inkább szól a mozgalomról s az általános történelmi feltételekről, mint Verseghynek sajátos útjáról, és úgy tetszik, a papköltő igen érdekes (a „derülésről”, vagyis a felvilágosodásról szóló) prédikációit meg költészetét egészében véve nem akarta céljához képest hasznosítani. Az utóbbi szerző a nyelvtudóssá állítja elénk, lényeges és őrá jellemző tanításaival, s hozzá szépen is; de értelmetlenül túlhangsúlyozva s merőben pozitíve értékelve Verseghynek az élő nyelvzokásra hivatkozó tanait — Révaival szemben; értelmetlenül, mert nem az irodalmi nyelv megteremtésének akkori szükségletei szerint, hanem elvontan bírálja el kettejük szembenállását.

E két kiemelkedő, bár belsőleg, saját tartalmát és módszerét tekintve egyenetlenül megírt dolgozat után kevesebb jót mondhatunk két másikról. *Vargha Balázs* tanulmánya (V. költészetéről) jó népszerűsítő írás, de Verseghy emberi-írói-gondolkodói fejlődésének történeti és esztétikai kérdéseit alig-alig veti fel. A pályakép is, amit a költőről ad, szinte légüres térben lóg. Jellemző e fordulat a tanulmány végén: „a klasszicizmusnak megtagadásával Verseghy óhatatlanul a magyar vidékiesség pártja felé vonódik.” Jobb lett volna a romantika előkészítésében

vitt szerepéről szólni — s a korábbiakban a felvilágosodás széleskörű költészetéről, meg a sajátosan rokokó-poéziséről. Annál inkább fájjaljuk ezt, mert Vargha Balázs jó érzékkel emelte ki Verseghy szerelmi-erotikus lírájának értékét s határozta meg részben jelentőségét is. — *Tordai György*nek Verseghy filozófiai nézetéről szóló dolgozata a legesendőbb a füzetben. Tartalmi ismertetéseket nyújt és súlyos félreértéseket pl. *Az emberi nemzetek története*i c. munka elvi értékeléséről. Filozófiatörténeti tanulmányt sem lehet bizonyos filológiai készség — pl. forráskritikai ismeretek — nélkül írni, s ezért kínos meglepetéssel szolgál a szerző, amikor Verseghy eredeti gondolatait vagy pláne Diderot hatását látatja abban, ami Herdertől való (vö. Szauder: Verseghy és Herder. *Filológiai Közölny* 1958. 3—4. 700—713. l.). — Nem tudunk vitakozni *Molnár Antal*nak a Bendáéihoz hasonlóan általános jellegű megállapításaival, de ha — egy-két megjegyzéséből ítélve — arra óhajtana következtetni, hogy Verseghy nem is ismerte volna Mozartnak, Haydnnak az „egyszerűbb dalnál emelkedettebb formáit”, akkor bizonyosan téved.

A *Gácsi Mihály* linóleum-metszetével s számos jó képmelléklettel, facsimilével ellátott, szépen kiállított füzet megérdemli ugyan a szélesebb közönség s a szakkörök figyelmét, hasznos is, de hibáival mindenekelőtt a szigorú, kritikus és igényes szerkesztés feltétlen kötelességét kell hogy tudatosítsa a jövőben tervezett ilyen alkalmi kiadványok készítésében.

Szauder József

Batsányi János: Hazámnak akartam szolgálni i. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Keresztúry Dezső. Fordította: Keresztúry Dezső és Kövendi Dénes. Bp. 1960. Magvető K. 158 l. (Magyar Könyvtár)

A Batsányi kritikai kiadás második, a költő prózai műveit tartalmazó kötetéből kap az olvasó jól kiválasztott „előleget” a Magyar Könyvtár újabb darabjával.

Keresztúry Dezső érdeme, hogy ezzel a kötetrel első forradalmi költőnk ellentmondásos pályájának egyik sarkalatos szakaszáról valló dokumentumok kerüljenek a szélesebb olvasóközönség elé. A kis gyűjtemény a Martinovics-per vádlottai között szereplő Batsányi Jánosnak a per folyamán benyújtott és elmondott német, illetve latin nyelvű, tágabban politikai érdekű írásainak kitűnő fordításait tartalmazza. Keresztúry Dezső magyarázó szövegei segítségével jól beilleszkedik a *Kérvény a nádorhoz*, a Batsányi ellen elhangzott *Vádírat* és a kötet zömét kitevő *Védírat* a költő pályájának egészébe, de különösen az 1793 áprilisától 1795 áprilisáig tartó szakaszába.

A Batsányi-filológia és nagy forradalmár poétánk műveinek népszerűsítése egyaránt jelentős eredményekkel büszkélkedhet, amint ezt a Keresztúry-féle válogatás is igazolja. A népszerűsítő munka eredményeként most már joggal jelentkező igény és a filológiai alapvetés által nyújtott lehetőség minden oldalról megérlette a helyzetet egy marxista Batsányi-monográfia elkészítésére. A legújabb Batsányi-kötet ezt az igényt mélyíti és ismételten meggyőz a lehetőségéről.

Biró Ferenc

Mocsáry Lajos válogatott írásai. A bevezető tanulmányt írta, a válogatást végezte és jegyzetekkel ellátta: Kemény G. Gábor. Bp. 1958. Bibliotheca K. 799 l.

A kiegyezés köré csoportosuló s a kiegyezés felemás megoldásából táplálkozó vitás közjogi kérdések mellett a nemzetiségi kérdés állandóan felszínre levő problémái képezik a 19. sz. második fele politikai életének középpontját. A polgári fejlődés útján meginduló s ezzel párhuzamosan nemzeti tudatukra ébredő magyarországi nemzetiségek (a románok, horvátok stb.) önállósulási törekvései, s az ezzel szembenálló, és a nemzeti lét, a nemzeti fennmaradás védelmének jelszavával álcázott magyar nemesi politika közti küzdelem izgalomban tartja, s nem egyszer retteggésszel tölti el az egész időszakot. A kérdés már a század közepe táján túlnő a politikai harcok szűkebb keretén, s összefonódva a társadalmi élet egyéb problémáival (külpolitikai, szociális kérdés), mélyen áthatja az egész közgondolkodást. Figyelembevételét nemcsak a kor történetének kutatója nem mellőzheti, de több vonatkozásban az sem, aki a magyar irodalom e szakaszát vizsgálja. Hisz Kemény, Madách, Vajda, sőt Arany (Buda halála) munkásságában is nem egy esetben találkozunk a nemzetiségi kérdés érintésével, hogy csak a legjelentősebbeket említsük. Éppen ezért, ha csak közvetett szempontból is, érdemes az irodalomtörténezsnek is felfigyelnie a jelen kötetre, amely nemcsak első kísérlet arra, hogy — ha csak válogatás formájában is — hozzáférhetővé tegye Mocsárynak, a kor leghaladóbb magyar nemzetiségpolitikusának irodalmi, publicisztikai hagyatékát, hanem — bevezető tanulmányában — első marxista értékelése is Mocsáry politikai pályájának.

A kötet összeállításakor a szerkesztőt érezhetően kettős szempont vezette. Egyrészt a nagyközönség számára kívánt alapos antológiát nyújtani, másrészt a szaktudomány igényeit is szem előtt tartotta. Ha vitatható is ez a kettősség, s a kötet ebből eredő hibái, jelen esetben ezt érthetővé tesszik a Mocsáry-kérdés feltáratlanságából adódó feladatok.

Kemény G. Gábor bevezető tanulmánya igen alaposnak, átfogónak mondható, bár néhány vonatkozásban még részletesebb kidolgozást igényelt volna. Gondolunk itt pl. Mocsárynak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt haladó és a megyei önkormányzattal kapcsolatos konzervatív felfogása közt mutatkozó ellentétre, továbbá annak elemzésére, ami nemesi osztályhelyzete ellenére is alapját képezte egyértelműen pozitív nemzetiségi politikájának. A tanulmány végigköveti Mocsáry pályáját gyermekkorától haláláig, részletesen elemmezve a magyar politikai közélet egyes eseményeit az 1860-as évektől a századvégig. Első része, terjedelmében is mintegy a fele, Mocsáry gyermekkorát, tanulmányait, majd a kiegyezés értékelésében s a közjogi vitában elfoglalt álláspontját tárgyalja, míg a második rész (59—114. p.) Mocsáry nemzetiségi politikáját elemzi. Mocsáry pályájának ilyen komplex elemzését feltétlenül helyeselnünk kell. Nemcsak egy haladó életpályáról kapunk így teljesebb képet, de megmutatkoznak ennek korlátai is, t. i. hogy megmaradva mindvégig a „közjogi ellenzékiség” síkján a szociális kérdés felvetéséig, a tömegekig Mocsáry ugyanúgy nem jutott el, mint kora többi kevésbé haladó politikusa. Kemény helyesen utal erre a bevezetőben és a kötet „Beszédék” c. része elé írt előszavában, elemzése azonban e ponton talán lehetne részletesebb, sokoldalúbb.

A bevezetőt követő válogatás „Breviárium”, „Beszédék”, „Cikkek”, „Levelek és feljegyzések”, valamint „Irodalom” részekre tagolódik. Az utóbbi bő válogatás a korabeli magyar és nemzetiségi sajtó Mocsáryval foglalkozó cikkeiből, továbbá tartalmazza Mocsárynak „A kiegyenlítés” c., 1862-ben elközzelt röpiratával kapcsolatos iratokat. E cikkek tanulságosan egészítik ki a Mocsáry műveiből kibontakozó pályaképet, jól szemléltetik Mocsáry megítélését a különböző pártok s a nekik megfelelő sajtóorgánumok részéről. Tudományos szempontból legkevésbé a „Breviárium” c. résznek van jelentősége. Az adott keretek között mintegy gondolatokat tud csak adni Mocsáry önállóan megjelent műveiből. Mocsáry pályaképe megítélésében a beszédeknek van leginkább jelentősége, hisz élete legtevékenyebb időszakában mindenekelőtt ezekben fejti ki nézeteit. Az egyes részek jól egészítik ki egymást, s ugyanakkor a bevezetőben kifejtetteket is alátámasztják. Így pl. a levelek nemcsak számos politikai gondolat őrzői, hanem bő életrajzi adataikkal elevenné, szemléletessé teszik Mocsárynak a bevezető tanulmányban megrajzolt pályáját.

A kötet egésze csak dicsérrel fogadható. Megjelenése, úgy hisszük, méltó gyümölcse több év kutatómunkájának, s bár csak az áttörésre vállalkozott, ilyen formájában is

felveti Mocsáry műveinek csak tudományos szempontú, kritikai kiadását.

Láng József

Papp Dániel: Muzsika az éjszakában. Válogatott művek. Válogatta: Lukácsy Sándor, a bevezetést írta: Nagy Miklós. Bp. 1957. Szépirodalmi K. 524 l.

„Ejnye, ki ez a Papp Dániel?”

Meglepetés és elragadtatás volt együtt ebben a közönség köréből jövő kíváncsi felkiáltásban, amit Mikszáth Kálmán tolmácsolott az Országos Hírlap (1898. okt. 7.) hasábjain, mikor *A rátótiak* megjelenése után cikket írt Papp Dánielről. Ez a felkiáltás ma időszerűbb, mint a századvégén. A *Muzsika az éjszakában* c. kötet megjelenése előtt a századvég kutatóin és néhány alapos műveltségű irodalmáron kívül vajmi kevesen tudtak érdemben Papp Dániel irodalmi alkotásairól. Ha sikerül lefűjni a port a századvég tehetősége Papp Dánieljének műveiről, úgy e kötetnek és a kötet körüli népszerűsítő munkának köszönhető.

Papp Dánielt életében is érdemein alul értékelték. Így járt az utókorral is, noha a kritika, elsősorban Féja Géza előhúzta néha a süllyesztőből és „felfedezte” az olvasóközönség számára. Ez a felfedezés azonban keveset használt annak az írónak, aki egyes novelláiban Mikszáth Kálmán írásaira emlékeztető művészzellet forgatja a tollat. Különösen figyelemre méltó ez a párhuzam, ha meggondoljuk, hogy Papp Dániel nem Mikszáth kitaposott útján halad, hanem a századvégi modern polgári-városi irodalom akkor még alig látható ösvényeit is keresi. Ezt a különbséget Mikszáth és Papp Dániel között a bevezető sikerült stíluselemzése még csak jobban aláhúzza és kiemeli Papp Dániel újításait. Ennek természetesen megvannak az előnyei mellett a hátrányai is. Papp Dániel túlzott polgári-városi liberalizmusa lojálisabban reagál a kor politikai életére, mint Mikszáth dzsentri-verő regényei, de igazán modern hangja már a századvég és a XX. század elejének irodalmi felfogását és stílusát csendíti meg.

A kötetet Nagy Miklós bevezetése nyitja meg. Könnyed, elegáns írás, ahol a finom, szinte nyugatos esszé stílushoz jól simulnak az irodalomtörténetész filológiai adatai és a jószemű kritikus megjegyzései. Néhol elszakadva a „fennkölt” irodalmi nyelvtől, egy-egy köznapi szót csempész mondattai közé, amely aztán hangulatosan csattan közvetlenségével a gondosan kiesztorgályozott választékos kifejezések között. A bevezetőben Papp Dániel portréjával szinte egyenlő értékű ínynt kapnak azok az irodalmi és politikai problémák, amelyek a kötet írójával összefüggésben állnak. A hasonlatok és párhuzamok sokszor

olyan gazdagok, hogy mögöttük szerényen húzódik meg Papp Dániel alakja. Van az előszóban valami nagyvonalúság, székszavúság, széleskörű kitekintés, játékos kézbentartása és csillogtatása az egész századvégi irodalomnak, amit néhol remekül jellemez néhány mondattal — kell-e remekebb megvilágítás, mint amivel szétválasztja Herczeg Ferenc meghamisított tejszínhabos, huszártisztes, bokacsattogtatós Bácskáját Papp Dánielétől —, de mégis kevés azoknak, akiknek elsősorban szeretnénk és szeretné a bevezető írója is felfedezni Papp Dánielt. A bevezetőnek ez a szépséghibája természetesen alig von le valamit az eddigi legjobb Papp Dániel tanulmány értékéből.

A válogatás, kiemelve a legjobb írásokat, jól egészíti ki és sikerrel mutatja meg Papp Dániel írói egyéniségét, noha a kötet elején a korai művek elbírálásánál az elnéző liberalizmus helyét szorít néhány gyengébb novellának is.

A kötet esztétikai kivitelezésének értékét nagyban növelik Kass János rutinos vonalvezetésű illusztrációi, melyek közül néhány — a *Csempészbecsület*, *A beosztott altábornagy*, a *Lutzék történetei* című novellákhoz készültek — nemcsak a szöveghez jól illő jellemző figurákat rajzol, hanem művészi igényűek is. A kötetet Lázár György alapos, de néhol kissé bőbeszédű jegyzetei zárják.

Téglás Tivadar

Dolmányos István: Költők barátságától népek testvériségéig. Magyar—orosz haladó művelődési kapcsolatok a dualizmus korában. Bp. 1959. Gondolat K. 220 l.

Az utóbbi években filológiai folyóiratainkban számos, az orosz—magyar kulturális kapcsolatokra vonatkozó részlettanulmány, adatközlés látott napvilágot. Megtörtént az anyag egy részének összefoglalása is (Rejtő István: Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon. Bp. 1958. Akadémiai K. [Irodalomtörténeti Füzetek, 21.]). Minderről azonban csak meglehetősen szűk szakmai közönség szerzett tudomást. Dolmányos István most azt a fontos feladatot vállalta magára, hogy olvasóinknak az eddignél jóval szélesebb körét ismertesse meg a két nép művelődési kapcsolatainak kialakulásával és fejlődésével. Dolmányos az összes eddigi kutatások eredményeit figyelembe vette, könyvét mégsem nevezhetjük csak a különböző cikkeket összefoglaló kompilációnak. Az elszórt adatokat összefüggő keretbe foglalta, a kapcsolattörténet egyes tényeit sokoldalúan megvilágította, megrajzolta társadalmi hátterüket. Dolmányos több fontos kérdésben kibővítette az eddigi kutatások körét. Igen érdekesen mutatja be például

tudományos, zenei, képzőművészeti kapcsolataink fejlődését, amelyről az eddigi tanulmányok semmit, vagy csak nagyon keveset mondtak.

A szerző korszakonként áttekinti a jelentősebb orosz írók műveinek magyar fordításait, s azoknak kritikai fogadtatását. Külön felhívja a figyelmet arra, hogyan vélekednek a magyar írók az orosz irodalomról. Nem elégszik meg a már eddig megjelent bibliográfiai adatok felhasználásával, hanem olyan új területekre is ráirányítja a kutatók figyelmét, amelyeket eddig még nem tártak fel. Így például gazdag orosz irodalmi anyagot talál az Ugron-csoport *Magyarország* c. lapjában, élénkítarja a Szabó Ervin hagyaték eddig ismeretlen orosz vonatkozásait, ismerteti Justh Zsigmond naplóját.

Szemléletes és sok tekintetben új az utolsó fejezet, amelyben a szerző az orosz irodalom magyar fogadtatásának 1909—1919-ig terjedő szakaszát vizsgálja fel. E fejezetben fontos helyet foglal el Gorkij. Igen tanulságos a Gorkij művek magyarországi elterjedésének elemzése. Mindössze egy adatot szeretnénk helyesbíteni. Az *Any*a magyarországi megjelenését Dolmányos az eddigi kutatások alapján 1912-re teszi. Nemrég rátaláltam a *Magyar Szó* 1908-as évfolyamában Gorkij regényére, amelynek minden bizonnyal ez az első magyar fordítása (*Magyar Szó* 1908. április 12—szeptember 2.).

A könyv külön érdemként kell megemlítenünk, hogy nemcsak az orosz irodalom magyar fogadtatásáról tájékoztat, hanem kiter a magyar irodalom oroszországi visszhangjának kérdésére is.

Dolmányos egyik kritikusa a mű szerkezetét kifogásolta. Ez nem egészen jogos, mert a szerző az anyaghoz képest a könyv eléggé áttekinthető. Csak a névmutatót hiányoljuk, amely segítené az olvasót a tájékozódásban. Ez a szemrehányás azonban a kiadót illeti. A szerzőnek azt vethetjük fel, hogy egyes esetekben nem eléggé ellenőrzött tényekből von le következtetéseket, illetve a koncepció kedvéért helyenként leegyszerűsíti a tényeket. Az első fejezetben például így ír: „A különböző országokban küzdő haladó művészeti irányzatok rokonszenveztek egymással, de ellenségüknek tartották a haladás kerékkötőinek bájolgását, még ha nyelvükön szót is hozzájuk. Ady szerette Tolsztojt, de nem állhatta Szabolcskát, Nyekraszov szerette Petőfit, de nem kedvelte Bulgariint. Jellemző módon Tormay Cecil Andrejevért lelkesedett, a Russzkij Vesztnyik viszont leginkább Herczeg Ferencet fordította.” (Dolmányos István; i. m. 11. l.). A tétel kétségtelenül helyes, a bizonyító példák azonban nem mind meggyőzőek. A nem éppen szavahihető Sarapov állításán kívül, sajnos nincsen kézzelfogható bizonyítékunk arról, hogy Nyekra-

szov szerette Petőfit. A *Russ: kij Vesztnyk* valóban reakciós irányzatú folyóirat volt, de nemcsak Herczeg Ferenc, hanem többek között Mikszáth Kámán műveit is buzgón népszerűsítette. Dolmányos elmarasztalóan említi, hogy Tormay Cecília szerette Andrejevét. Másutt viszont dicsérően emeli ki, hogy Ady Tóth Bélával szemben „néhány nyugat-európai haladó íróval együtt Leányid Andrejevet is megvédte (uo.¹ 179. l.)

Gáspár Imrét, mint a „80-as évek eleji haladó irodalmi körök... jelentős alakját” említi, s többször, helyesen, hivatkozik arra, hogy Gáspár szerette az orosz irodalmat. Az utolsó fejezetben is, mint „az orosz irodalom régi szerelmeséről” ír Gáspárról (uo. 156. l.) s melegen méltatja annak Gorkij-értékelését. Néhány lappal később a reakciós, klerikális kritika Tolsztoj-ellenes kirohanásait ismerteti, s megállapítja, hogy a *Magyar Szemle* Tolsztojt „két évszázad legnagyobb Tartuffe-jének” nevezte. Azt azonban nem említi meg, hogy ezt a cikket is Gáspár Imre írta, s nem is próbálja Gáspár ellentétes nyilatkozatait megmagyarázni. Egy két pontatlanságot is szemére vethetünk a szerzőnek, pld. azt hogy Komlós Aladár, Gorkij magyar fogadtatását tárgyaló tanulmányát Radó Györgynek tulajdonítja (155. l.)

A fentemlített hiányosságok részletkérdésekkel kapcsolatosak, Dolmányos módszerének egészére nem jellemzőek. Világos, olvasmányos könyve nemcsak népszerűsítő feladatát tölti be jól, haszonnal forgathatják az orosz—magyar kapcsolatok kutatói is.

D. Zöldhelyi Zsuzsanna

Móricz Zsigmond: Este tűz mellett. (Elbeszélések, cikkek, rajzok.) Összegyűjtötte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Szaltnai Rezső. Bratislava, 1957. Szlovákiai Szépirodalmi Könyvkiadó. 338 l.

Szaltanai Rezső kötetbe gyűjtötte Móricz Zsigmond felvidéki és szlovákiai tárgyú elbeszéléseit, cikkeit, karcolatait. Móricz írói természetnek ismeretében is meglepően terjedelmes és gazdag anyag gyűlt így össze. A könyv szerkesztője elsősorban nyilván a csehszlovákiai magyar olvasóknak szánta ezt a gyűjteményt, hogy egyetlen kötetben adhassa kézbe csaknem mindazt, amit Móricz a kisepikai műfajokban szlovákiai emberekről írt. Az író demokratikus felfogásának is szép tanúsága ez a gyűjtemény. Őt nemcsak a csehszlovákiai magyarság helyzetének megítélésében vezette a szomszédos népek békés barátságának a gondolata, de már a világháború vége felé is azt hirdette, hogy a szlovákoknak is meg kell kapniuk azokat a jogokat, amelyek minden szabad népet megilletnek.

E nemes és hasznos missziók mellett irodalomtörténeti jelentősége is van Szaltnai

Rezső gyűjteményének. A mintegy félszáz szlovákiai tárgyú, vagy legalábbis szlovákiai környezetben játszódó írás újra felhívja a figyelmet arra, hogy Móricz írói működésében milyen nagy jelentőségű volt a felvidéki és szlovákiai vidékeknek, városoknak, embereknek. Első nagylángú publicisztikai írásában, amely a tragikus ököritói tűzvész megdöbbentő hírére szinte robbanó erővel tört ki belőle, így ír a tűz martalékká vált szatmári emberekről: „Mind halottam, valamennyit gyászolom. Földieim, véreim, s ami a művészek talán legfontosabb: a modelljeim! Ott tanultam megismerni nemcsak a magyar parasztot, hanem az embert is...” Móricz emberábrázoló művészetének alapanyaga és kiindulópontja valóban a szatmári magyar volt és bizonyos mértékig (népi figurák rajzában) az is maradt élete végéig. De annál nagyobb érdeklődéssel, az életábrázoló művész nagy mohóságával figyelte meg a felvidéki, szlovákiai városkák embereit is. Első feleségének családja és rokonsága, valamint távolabbi környezete révén új emberanyagot fedezett fel. A sors korlátait feszegető, nagyra törő szatmári parasztok után itt beosztó, törekvő és kimértégűkben már sokszor karikatúrává váló kispolgárokat ismer meg és szikár, kuporgató asszonyaikat. De a népre is felügyel, a bányászlányokról rajzolt karcolata új színeket hozott művészetébe. Ismeretlen, új világ nyílt meg előtte! „Feleségem ojtotta belém a szeretetet a hegyek és a szlovákok iránt, ő nyitotta meg nekem egy új lelki élet kapuját, amely élet addig nekem teljesen ismeretlen volt — mondta Móricz egy szlovák újságírónak adott nyilatkozatában. — Neki köszönhetem, hogy íme eljuttottam idáig, hogy értékelni tudom minden emberi faj munkáját s azt egyenlő értékű tényezőnek tartom a műveltség terén.”

Minden eddigi válogatásnál erősebben reprezentálja ez a gyűjtemény, hogy Móricz számára milyen elemi öröm volt és milyen határozott írói törekvés mindenféle emberi beszéd lejegyzése, valóságos leköltözása. A kritika sokszor ünnepelte Móriczban a legeredetibb, társadalmi és néprajzi vonatkozásban egyaránt a legérzékenyebb magyar rétegek irodalmi felfedezőjét. Ez valóban igaz, de azzal a kiegészítéssel, hogy Móricz elveitől és írói gyakorlatától távol volt minden nyelvi vagy néprajzi purizmus, a szó legtágabb értelmében is. Ő a keverék nyelvet is hűen jegyzi le, abban is az élet valóságának konkrétumát látja, a magyart hibásan beszélő szlovákok szavait, beszédfordulatait is hűen rögzíti, éppúgy, mint a szlovák nyelvkörnyezetben élő magyarok, vagy a mecenzéfi németek idegenszerű magyar beszédét.

Az értékes kötet olvasásának örömet egyetlen, bár többször ismétlődő mozzanat zavarja. Nem volt helyes, hogy az időrendi

elv alkalmazása következtében novellák és publicisztikai írások váltakozva bukkannak fel a kötetben. Móricz riportjait, napilap-cikkeit is megbecsüljük, de novelláinak sokkal nagyobb az átütő ereje. Ha vegyítjük a két műfaj írásait, ez a különbség, a publicisztikai írások kárára nagyon erősen kiütözik. El kellett volna keríteni kötetben belül a szépirodalom és a publicisztika körébe vágó írásokat. A *kis vereshajú* c. nyolcvan lap terjedelmű kisregényt is inkább ki kellett volna hagyni ebből a gyűjteményből, ahogy *Az Isten háta mögött* és a *Jószerecsét* hasonló terjedelmi és műfaji okok miatt szintén kimaradt.

Szalatnai Rezső *Móricz Zsigmond Szlovákiában* c. tartalmas bevezetője magába foglalja mindazt, ami a tanulmány megírásakor Móricz szlovákiai kapcsolatairól már tisztázott volt. Az igényesen megfogalmazott tanulmányban, amely szépirói alkotásként is megállja a helyét, egyetlen mondat van, amely vitára készít. Móricz Zsigmond első feleségéről azt írja Szalatnai, hogy „nemcsak megértette az író, hanem ösztökélte az írói hivatás legrangosabb teljesítményére: a társadalmi forrongást és javítást vállaló írásművekre”. Móricz és kortársai vallomásaiból azonban aligha vonhatunk le ilyen következtetéseket. Holics Janka bíráló szavú, okos és morális erejű kritikusa volt Móricz életének és írói munkáinak is, de a társadalom ábrázolásának radikálisabb vagy éppen forradalmi irányai felé nem a feleség, hanem a *Nyugat* írói, mindenekelőtt Ady Endre, és elsősorban saját tapasztalatai, az élő történelem tanulságai sodorták Móriczot.

Vargha Kálmán

Hegedűs Géza: A költői mesterség. Bevezetés a magyar verstanba. Bp. 1959. Móra Ferenc Ifjúsági K. 231 l.

Hegedűs Géza a korábbi magyar verstani kutatások, megállapítások, viták tanulságaira építve a rendszeresség, a nagyközönséghez szólás igényével ír a verstan kérdéseiről, egy „művészet mesterségbeli részéről”. Könyve meg is felel céljának, mind tartalmi, mind pedig formai szempontból.

A bevezetés a könyv céljáról szól a „könyved csevegés hangján”, s megpróbálja elkülöníteni a verset a prózától rámutatva a köznyelv, az irodalmi próza és a vers nyelvi anyagának különbözőségére, valamint ezek kapcsolatára. Az első fejezetben a verstan alapfogalmaint tisztázza, élvezetes, szinte társalgási stílusban. A vers specifikumát a „visszatérésben” jelöli meg. Hozzá lehetne tenni, hogy ez nem más, mint a ritmus, de ez nemcsak hangtani elemek bizonyos szabály szerinti, de bizonyos gondolati egységek visszatérését is jelenti (gondolatritmus). En-

nek vizsgálata azonban nem esett bele a könyv vizsgálati körébe. Így a ritmus (visszatérés) alapját a szótagok természetes tulajdonságában (hosszúság—rövidség), helyzeti energiájukban (hangsúlyosság—hangsúlytalanság) és hangzásuk időegymásutáni rendszerében látja. Ez a leszűkítés onnan adódott, hogy kutatási területül főleg a műköltészetet választja, erre utal a cím is: *Költői mesterség*. A továbbiakban röviden megemlíkezik azokról, akik a verstan kérdéseivel foglalkoztak, vizsgálja a verstannak, mint történeti tudománynak a jellegét, az irodalom egyéb részterületeihez való viszonyát. Szemléletesen, a példák bemutatásán és elemzésén keresztül vizsgálja a szótag szerepét, jellegét, a szójárték és a rím problémáját, ennek fajtait, jelzi az ezekből felépülő verssorokat, versszakokat, rímrendszereket, ezek mibenlétét. E fejezetben a költészetnek, mint a valóságát stilizált formában bemutató művészeti ágak nyelvéből, a költői nyelvtanról szól még, majd a fejezet végén a magyaros verselés típusait elemzi, egyúttal vázolja e típusok történeti megjelenését, kialakulását is.

A második, harmadik, negyedik fejezetben ezek részletes kifejlesztését, egymásrahatását találjuk, de nem marad el az átmeneti jelenségek tárgyalása sem. A könyv egyik értéke, hogy a mai magyar nyelv verstanának bemutatásakor szinte egy esetben sem marad el a jelenségek történeti vizsgálata, a fejlődés felvázolásában szerencsésen ötvöződik egybe a leíró és a történeti módszer mind a felépítésben, mind az egyes részjelenségek elemzésében. Szinte a fejlődési út lezárásaként kerül sor az ötödik fejezetben a szabadvers problematikájának bemutatására, s a hatodikban a XX. századi verselés új vonásainak, eredményeinek, az egyes költőknél, nemzedékeknél jelentkező specifikumok feltárására.

A hetedik fejezet a verstani mozzanatok hatását vizsgálja. A szerző maga is utal arra, hogy „ingoványos területre” lépünk e kérdések boncolgatásakor, s ezért itt csak a problémák felvetését tűzte ki célul. Rámutat ennek során az akusztikai jelenségek újrafelismeréséből származó versélményre, a rímvárás, rímkésleltetés okozta feszültségre, vagy az egyes jelenségek hagyomány-kialakította hangulatiságára és ebből következő funkciójára stb.

A könyv végén a verstani fogalmak és szakkifejezések precíz és gondos definícióját adja a szerző.

Meszerics István

Benedek Marcell: Kis könyv a versről. Bp. 1960. Gondolat K. 160 l. (Gondolattár, 1.)

Benedek Marcell könyvecskéje ismeretterjesztő munka, a *Gondolattár* első kötete. Célja, hogy megbízható és korszerű ismerete-

ket nyújtson az alkotás természetéről, magáról a versről, funkciójáról, vers és olvasó kapcsolatáról. Mindezt — egy teljes poétika anyagát — tömören, közérthető és vonzó formában kell elmondania és öt év terjedelemben. Nem könnyű feladat, s ez a könyv nem is tud vele teljes sikerrel megbirkózni. Hibái nyomatékkal igazolják, hogy a tudományos alapvetést az ismeretterjesztő művek sem nélkülözhetik. Benedek Marcell könyvének szerkezeti zavarai, az általa nyújtott ismeretek szervesen egymásutánjában ez a hiány ütöközik ki.

Nem tud mire építeni, mert lemond költő és vers lényegének beható jellemzéséről. Nem különíti el a lírikust s a lírát a drámától és az epikától. Nem vázolja — még nagyvonalakban sem — a verset tápláló érzések típusait. Pedig ott, ahol erről óhatatlanul szót kell ejtenie — az első fejezetben —, volna is alkalmja jellemezni a futó hangulattól az erős, tartós és mély indulatokig terjedő élménytípusokat, a morális erőkköz, műveltséggel, politikával, filozófiával való átítatódás, ill. élménydúsítás lehetőségeit. Van ugyan a könyvnek egy fejezete (A költő világa), melyben a költői szeméremről, a hangulatról, mint a vers egyik forrásáról, a világszemléletről és a társadalmi haladást szolgáló költészetéről van szó, de ez a fejezet — problémáiban és gondolataiban egyaránt — eléggé ötletszerű. Emellett a könyv utolsó fejezete ez, holott amiről szó van benne az mind az alkotásfolyamat verselőtti szakaszához tartozik. Valahol ott, a verselőtti fejezetekben volna helyén beszélni az érlelés problémájáról is. Innét bizonyára evidensebben lehetne továbbhaladni a tárgyiasítás formái ill. eszközei felé. Kevésbé ismétlődés adódna, és a társadalmi haladást legmerészebben, legközvetlenebbül munkáló költészetet nem kellene a könyv utolsó fejezetében tárgyalni, mereven elszakítva így a költészet egészétől.

Növeli a zavart, hogy az egyes fejezeteken belül a poétika szempontjait szerencsétlenül keresztezik az irodalomtörténet szempontjai. Különösen a képekről szóló fejezetben van ez így. A fejlődés elvének érvényesítése csak helyesíthető volna, ha a könyv a képek anyagának, az érzékelés szféráinak, a társítások természetének, a képfejlesztés technikájának változásait bemutatva tárná elénk a történelmi folyamatot. A változó formák mögött munkáló tartalomra így is lehetne utalni. Ehelyett inkább egy-egy nagy költő képeinek adekvátságát demonstrálja a szerző. Azt pl., hogy milyen találó képekben öltött testet Arany szemérme, Vajda gögje stb. Ady esetében is több szó esik eszmevilága tartalmairól, mint szimbólumai poétikai jellegzetességeiről. Az előadás oldottsága a könyv második felében bizony olyan mérvű, hogy

az irodalomtörténeti közhelyek folyamatából szilárd stilisztikai ismereteket kifogni nagyon nehéz.

E hibákat két jogos szempont rossz keveredése okozza. Sajnos, érthetlenebbek is adódnak. Nem értjük pl., miért kell a gondolatritmust a verstan végén — a rím, a refrén s az alliteráció után — tárgyalni. Ötletszerűek a világirodalmi utalások is és az is, hogy a nyelvről írott fejezetben csak a jelzőkről és az igékről van szó, s hogy a ritmusfajták bemutatásánál — Adyt kivéve — a könyv teljessen mellőzi a XX. sz.-i lírát, holott másutt Radnótiig és Illyés Gyuláig is elmegy példákért.

A részletekben azonban sok megbízható ismeretet nyújt ez a könyv. A szakembert ezért joggal érdekelheti, mi az, ami az utóbbi évek munkáiból immár a poétika igazságává érett. Sajnos, kevéssel kell beérnünk. Bizonyos pl. hogy a metafora, allegória és a szimbólum jellemzése alaposabb, pregnánsabb lett volna Horváth János újonnan megjelent tanulmányainak felhasználása révén. A nyelv és stílus tárgyalásánál néhány új monográfiánk szempont-gazdagságát hiányolhatjuk, a stílusirányokra történő utalásoknál a nemrég lezajlott viták tanulságait. Azt is reméltük, hogy ritmikánk e századi állapotának néhány fontos vonását is sikerül végre meggyőző törvényekbe iktatni. Erre sem került sor.

A szakembert tehát szomjan hagyja Benedek Marcell könyve, a nagyközönségnek pedig nem nyújt szervesen összefüggő, szilárd ismereteket. Kétségtelen azonban, hogy csaknem mindent érint s mindenről mond valami okosat, amiről e tárgy körben beszélni lehet. Ezért hibái ellenére is hasznos munka. Nem leereszkedve oktatja olvasóit, de kezüket fogva halad velük célja felé. Előítéleteket oszlat: régieket és újakat. Arra nevel, hogy a formában mindig az emberi megnyilatkozást keresse és értse az olvasó, hogy a művet e kettő szoros egységének akarja és tudja felfogni. Úgy adja meg a költő rangját, hogy nagysága ellenére társunknak érezhesük, s a mű titkairól is úgy beszél, hogy kedvet ébreszt behatolni ebbe a titokba. Kár, hogy erre a vállalkozásra nem készít fel alaposan.

Kiss Ferenc

Tudományos diákköri dolgozatok. 1958/59.
Szerkesztők: Tóth Dezső és Nacsády József.
Szegei Tudományegyetem. 100 l. (Kézirat gyanánt.)

A kötetben helyet kapó írások, melyek a magyar irodalom legkülönbözőbb területeivel foglalkoznak, a diákköri dolgozatok sajátos erényeit és fogyatékosságait mutatják. Jellemző rájuk az ötletek gazdag sziporkázása,

de legtöbbjük hijával van a tudományos igényű anyagfeltárásnak és módszerességnek.

A gyűjtemény legvitathatóbb írása Bíró Ferencé a felvilágosodás kori fordításirodalom néhány kérdéséről. A szerző arra az eredményre jut, hogy az egykorú szabad fordítások a nacionalizmus teljes diadalra jutását jelentették, holott inkább arról beszélhetünk, hogy ezek a fordítások a felvilágosodás *haladó* eszméinek a magyar társadalmi és művelődési viszonyokhoz alkalmazkodó terjesztését biztosították. — Bárdos Pál tanulmánya Gábor Andor eszmei fejlődését vizsgálja a marxizmusig. Sajnos, a meg lehetőségen szerény dokumentumanyagot felmutató dolgozat nem tudja megoldani feladatát. Elsősorban azért nem, mert elvi kiindulási pontja helytelen; a polgári racionalista gondolkodás ugyanis csak egyik út a marxizmus racionalizmusához. — Nem sok novumot hoz Csepelényi Lajos dolgozata sem, amely Juhász Gyula és Móra Ferenc állásfoglalását vizsgálja a Tanácsköztársaság idején.

A kötet két legjobb tanulmánya a régi magyar irodalommal foglalkozik. Kosjár Márton módszeres elemzéssel kíséreli bebizonyítani, hogy Rimay epicéiduma volt a Zrínyiász egyik irodalmi előzménye. Kár, hogy Rimay jelentőségét ő sem tudja kellően felmérni, mert figyelmen kívül hagyja az epicéidum irodalmi ihletőjét, a Darholcz-féle elogiumpyűjteményt, melyben még nyoma sincs a Rimaynál megtalálható epozsi méretű mitológiai keretnek, a nemzeti hősnek stb.

Kovács Sándor Iván írása átdolgozott formában a Filológiai Közlönyben is megjelent. A gondosan megírt tanulmány érdeme, hogy nagy filológiai apparátussal feltárta Szepsi Csombor Mártonnak a gdanski humanistákkal való szerves kapcsolatát. A szerző következtéseivel és eredményeivel a legtöbb esetben egyetértünk, bár néhány részletvonalkozásban akad kifogásolni való. Így érthetetlen, hogy nem kísérel megmagyarázni, miért tért el Szepsi Csombor Márton a magyarországi vándordiakok megszokott útvonalától, s — bár példaképéhez, Molnár Alberthez hasonlóan ő is Németországba tartott —, miért Gdanskon keresztül igyekezett célja felé. Véleményünk szerint ebben a következő indítékok játszottak közre. Először is: tudjuk, hogy Csombor Liszkai Bálint deákkal indult el lengyelországi útjára, s Varsóban egy ideig Liszkai Pálnál időzött, aki — neve alapján — az író útítársának rokona volt. Feltehető tehát, hogy már előre az ő támogatásában bízva indult Gdansk felé. Másodszor: Szenczi 1613/15-ben Magyarországon

járt, s többek közt Göncön is megfordult, ahol ekkor Szepsi Csombor tartózkodott. Lehet, hogy itt találkoztak, amire Molnárnak Csomborra gyakorolt és a későbbiekben még részletezendő hatása a bizonyíték. Szenczi viszont kapcsolatot tartott fenn a gdanski humanistákkal. Így lehetséges, hogy Csombor figyelmét ő irányította Gdanskra.

Kovács dolgozatának egyik következtetése az, hogy Csomborban a Szenczi által *felébresztett* utazási szenvedélyt a gdanski B. Schachmann *tudatosította*. Erről azonban aligha lehet szó, mert — mint az *Europica Varietas* bevezetéséből kiderül —, az író már Magyarországról előre kigondolt úti tervvel és célokkal indult el. S hogy Schachmannról futólag több helyen is megemlékezett, ez csak azzal magyarázható, hogy az, mint gazdag polgár, valószínűleg támogatta őt. De helytelen Kovács fentebbi következtetése Szenczi jelentőségének kisebbítése miatt is. Csomborra tett hatása ugyanis egész lengyelországi és gdanski tartózkodása alatt kimutatható. Így nem lehet véletlen, hogy Koprzywnicából menet egy — a Molnár által szerkesztett és 1614-ben kiadott *Lusus Poetici* darabjaira emlékeztető — versikét írt, valamint az sem, hogy Szenczihez hasonlóan (vö. Keplerrel való viszonyát) érdeklődéssel fordult a természettudományok felé, gondoljunk csak az asztrológusokról elejtett megjegyzésére, vagy arra, ahogy Copernicusról írt stb. Vagyis Schachmannak — Molnárhoz viszonyítva — elenyészően csekély szerepe volt Csombor fejlődésében.

Meggyőzőbb viszont Kovács dolgozatának következő része, amelyben azt igyekszik igazolni, hogy az olasz származású, Gdanskban elhunyt Bonifacio könyvtára szolgáltatta Csombor olvasmányainak és később felhasznált forrásainak nagy részét. Legfeljebb amiatt lehetnek aggályaink, hogy két hónap alatt aligha lehetett mind elolvasni a Kovács által felsorolt műveket, tekintve, hogy több közülük olasz nyelvű volt. Márpedig Csombor maga mondja, hogy nem nagyon tudott ezen a nyelven. Így, ha a szerző nézetét mégis elfogadjuk, fel kell tételeznünk, hogy Csombor már Gdanskba érkezése előtt tudott valamit olaszul. Arra azonban Kovács már nem felel meg, miért is fordult Csombor érdeklődése e nyelv felé. Szepsi Csombor Göncön találkozhatott Szenczivel, aki 1596-ban megjárta Olaszországot, mind nyelvét, mind humanistáit jól ismerte. Így lehetséges, hogy Csombort ő ösztönözte az olasz nyelv elsajátítására. Ez azonban csak pusztán feltevés.

Havas László

N. I. Balasov előadása a szovjet realizmus-kutatásokról

1961. január 11-én N. I. Balasov professzor, a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet osztályvezetője előadást tartott az Irodalomtörténeti Intézetben, az Intézet munkatársai és meghívott vendégek jelenlétében.

Sötér István bevezető szavai után Balasov professzor ismertette a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet 1957-ben rendezett realizmus-vitáját, és ezzel kapcsolatos saját álláspontját. A vita legfőbb jellegzetessége az volt, hogy a realizmust történeti kategóriának tekintették. Ezt hangsúlyozták többek között Anyiszimov és Elszberg referátumai is; elvetve azt a koncepciót, mely szerint a világirodalom története nem más, mint a realizmus és az anti-realizmus szakadatlan küzdelme. A vitán történelmietlennek és tudománytalannak bélyegezték a realizmus és antirealizmus örök küzdelme elméletét, mely tág teret nyitott a szubjektívizmus érvényesülésének: azt a művet nevezték realistának, amely tetszett, világnézetében, szemléletében rokonszenves volt. A tanácskozáson azonban ezt az elméletet gyakorlatilag már senki sem vallotta magáénak. Akkoriban már kizárólag művészettörténészek körében voltak hívei Nyedosivin elméletének, amely egyébként éppen a művészettörténetben mondott csődöt legfeltűnőbbben: az impresszionizmus magyarázatánál. A vitán rámutattak arra is, hogy ennek a koncepciónak az elődjét a klasszika és romantika harcának hegeli elméletében kereshetjük. Ez a formula, melyet Hegel Schlegeltől vett át, egyébként a hegeli esztétika leggyöngébb pontjának tekinthető. Balasov professzor hangsúlyozta, hogy a realizmus és antirealizmus örök harcáról szóló koncepció elvetése nem gyöngíti a harcot a nyugati tudománynak a realizmust lebecsülő, vagy annak létjogosultságát egyenesen tagadó tendenciái ellen, hanem éppen ellenkezőleg tudományos alapokra helyezi ezt az ideológiai küzdelmet.

A továbbiakban előadta N. I. Balasov, hogy a vita nem a realizmus meghatározására, megfelelő formulák kialakítására törekedett, hanem az egyes korszakok realizmusát igyekezett megvilágítani. A XIX. századi és a szocialista realizmus kérdései terén nem voltak nagyobb nézeteltérések, a vita résztvevői általában egyetértettek az ezekre vonatkozó már megszilárdult tudományos eredményekkel és azokat fontos új elemekkel gazdagították. A szocialista realizmust a vitában a világ esztétikai fejlődését jellemző, törvényszerű jelenségek tekintették: a szocialista realizmus a fejlődés bizonyos fokán minden népnél megjelenik; belső fejlődés eredménye, nem kívülről hozzák egy-egy nép irodalmába. Egyetemes módszer tehát, korszakunk módszere. A szocialista realizmust a nemzeti hagyományokkal való kapcsolatában, mint a hagyományok továbbfejlődésének termékét kell vizsgálni.

A komolyabb véleménykülönbségek elsősorban a régebbi korok problémái körül alakultak ki. Nagy viták folytak arról, hogy milyen korokban lehet realizmusról, mint alkotói módszerről beszélni, de sajnos, ennek a kérdésnek a vizsgálata csak az európai irodalmakra korlátozódott. Elszberg, Szamarin és a vitában résztvevők többsége véleménye szerint a realizmus a reneszánsz korában jelenik meg, többen azonban lehetségesnek tartották a realizmus kategóriájának az antik irodalommal kapcsolatos alkalmazását is. Balasov professzor szerint sokan nem fordítottak elég figyelmet a vitában Engels meghatározására (tipikus jellem tipikus körülmények között), és inkább a részletek realizmusára helyezték a hangsúlyt, holott a realizmus nem a napi élet reáliáinak az ábrázolása. Balasov professzor véleménye szerint az i. e. V. századi tragédia realizmusáról azon az alapon beszélhetünk, hogy az akkori Athén számára legfontosabb, legégetőbb kérdéseket veti föl, sőt, nem csak fölveti a kérdést, hanem sugallja is a megoldást. (Sophokles) Nem a hétköznapiok reáliái, hanem a kor kardinális kérdése és az arra adott válasz teszi realistává a műveket: nem a részletek másolása, hanem a nagy csomópontok.

A szovjet kutatók többsége megegyezett a reneszánsz realizmusáról alkotott nézetekben. Hangsúlyozták itt a fantázia jelentőségét is: a valóság nagy ellentéteit a művészek

olyan végletekben ábrázolják, amilyenek a valóságban elképzelhetetlenek (pl. Hamlet). Ezt a reneszánsz realizmus-fogalmat nem lehet változtatás nélkül átvinni a XIX. századra: egy Flaubertnél pl. a realizmus egészen más jellegű. Minden korszaknak megvan a maga sajátos realizmusa, amely a sajátos történelmi feltételek közt jön létre. A vita nagy érdeme éppen az volt, hogy megmutatta: minden kor realizmusának a sajátosságait konkrét vizsgálódással kell megállapítani.

A realizmus szempontjából bonyolultabb képet mutat a klasszicizmus — a XVII. század — irodalma. Racinet általában nem tekintették a realizmus képviselőjének. Balasov szerint a korban, a történelmi feltételekben megtalálható a magyarázat arra, hogy miért nem a realizmus volt ekkor az uralkodó irányzat: a XVII. században a haladás az abszolút monarchia formájában jelentkezik, ennek következtében a haladás ábrázolása csak absztrakció formájában lehetséges. Corneille a Horace-ban a történelmi fejlődés szükségszerűségét s ennek a fejlődésnek a kegyetlenségét mutatja meg. A köztársasági eszmény is föltűnik a mű háttérében, de éppen ehhez volt szükség az absztrakcióra: a cselekményt Rómába kellett helyezni.

A felvilágosodás korát illetően a viták többnyire félreértésekből születtek. A félreértéseket az okozta, hogy a felvilágosodás kora országonként erősen különbözött. Az angol regény e korban például realista, de már vitathatóbb a XVIII. század francia irodalma. Itt a felvilágosodás eszméi elvontabbak s érvényesülnek a klasszicizmus hagyományai is.

Befejezésül Balasov professzor hangsúlyozta: a vita célja nem az volt, hogy végleges megoldásokra törekedjen, hanem hogy ráirányítsa a kutatók figyelmét a konkrét tanulmányozás szükségességére.

A hozzászólók közt Kardos Pál (Debrecen) azt fejtegette, hogy realizmusról két értelemben kell beszélni: részint egy irodalomtörténelmi korszak (a XIX. század) uralkodó irányzata, részint pedig általános esztétikai követelmény értelmében. Szerinte a realizmus fogalmának ebben az utóbbi értelemben való használata is jogosult, s ezért nem értett egyet a szovjet realizmus-vita alapítéletével. Sőtér István rövid felszólalásában emlékeztette Kardos Pált arra, hogy az örök realizmus elmélete már az 1955. évi magyar irodalomtörténelmi kongresszuson is tarthatatlannak bizonyult.

Nyíró Lajos kérdésére (Milyen változások mutatkoznak a szovjet irodalomtudományban a századeleji irodalom értékelését illetően?) Balasov professzor részletesen válaszolt. Elmondta, hogy a vita hatása érezhető a modernizmussal kapcsolatos állásfoglalásokban is. Nyilvánvaló, hogy a mai modernizmusban sok anti-realista, ellenséges vonás lelhető. De azt is tudnunk kell, hogy a szocialista realizmus kialakulása nyugaton másképpen megy végbe, mint a Szovjetunióban történt. A francia lírikusok (pl. Aragon és Eluard) más úton jutottak el a szocialista realizmushoz, mint a szovjet írók. Ez azt is jelenti, hogy előzményeiket nem lehet negatívan értékelni. Az álláspont ezzel frissebb és rugalmasabb lett, ami megnyilvánul a kiadói politikában is: készül Rimbaud és Leconte de Lisle válogatott verseinek kötete, terve van véve Baudelaire és Apollinaire kötete; a készülő nagy német irodalomtörténetben pedig külön fejezet foglalkozik Rilke költészetével.

Klaniczay Tibor a reneszánsz realizmusával kapcsolatban figyelmeztetett arra, hogy korántsem szabad minden reneszánsz irodalmi alkotásban realizmust keresni. Így pl. Petrarcanál, vagy általában a reneszánsz líránál nem lehet szó realizmusról. Véleménye szerint ezért nem annyira a reneszánsz realizmusáról kellene beszélni, hanem arról, hogy a reneszánsz irodalom bizonyos irányzataiban, műfajaiban stb. megjelenik már a későbbi realizmus számos ismérve, ezek azonban még nem alkotnak önálló rendszert, hanem a reneszánsz stílus és alkotói módszer fontos változatait alakítják ki. Ugyanígy a klasszicista irodalmon belül is lehet olyan műfajokat találni, melyek bizonyos fokig az érett realizmust anticipálják, noha szerves részei a klasszicizmus rendszerének, így pl. a vígjáték.

Balasov professzor válaszában azt mondta, hogy egyetért Klaniczay fogalmazásával. Nem azt kell eldönteni, hogy volt-e realizmus, hanem a realizmus specifikumait kell az általánoshól kiindulva tanulmányozni. Előzőleg csak a reneszánszban mutatkozó legrealistább tendenciákról beszélt. A reneszánsz azonban nem tekinthető egyértelműen a realizmus korszakának, sok más író és tendencia volt még ott.

Diószegi András azt a kérdést vetette föl, hogy a népiség problémája mennyiben specifikuma a realizmus fogalmának, mikor jelentkezik.

Balasov válaszában elmondta, hogy a vitában különösebben nem foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Kétségtelen, a realizmus összefügg a népiség problémájával, de nem ikerfogalmak, nem jelentkeznek mindig együtt. Vitás kérdés pl. a népművészet realizmusa is. A realizmus az esztétikai gondolkodás magas fokán jön létre, ezzel pedig nem rendelkezik minden nép és minden kor (pl. a középkor).

Tóth Dezső felszólalásában hangsúlyozta, hogy a realizmus és antirealizmus koncepció elvetésével a realizmus kategóriának értékelő tartalma megszűnt. De van-e mégis értékkülönbség a realista és nem realista tendenciák között? A másik kérdés az, hogy ha a realizmust

történelmi kategóriának tekintjük, beszélhetünk-e a reneszánsz előtt realizmusról. *Balaszov* válaszában utalt arra, hogy a szovjet kutatók állásfoglalása semmiképpen nem jelenti a realizmus lebecsülését. Továbbra is a realizmust tartjuk őszünknek, továbbra is sokra becsüljük. De ellene vagyunk minden ebből kiinduló dogmatikus következtetésnek, annak, hogy mindazokat, akik nem voltak realisták, elvesszük, kirekesztjük az irodalom történetéből. A realizmus első jelentkezésére vonatkozólag a vita nincsen eldöntve. Csak a XIX. század, korunk realizmusának kérdésében volt egységes az álláspont. Igen sokan vallják azonban azt, hogy az antik tragédiában és a reneszánsz korában is beszélhetünk realizmusról. Hogy Magyarországon mikortól fogva, esetleg már Janus Pannoniustól vagy Balassitól kezdve beszélhetünk-e realizmusról, azt a magyar kutatóknak kell eldönteniük.

*Pirnat Antal*nak arra a javaslatára, hogy a realizmust kettős értelemben használjuk (egyik: ismeretelméleti kategória, a másik: irodalomtörténeti irányzat), a humanizmus kettős értelme példájára, *Balaszov* professzor elmondta, hogy a szovjet kutatóknak bizonyos nyelvi sajátágok miatt nem felel meg ez a javaslat. Ők ezt a kettőt a realizmus (konkrét alkotói módszer) és realizmtikusság (hajlam, tendencia) szópárral különböztetik meg. *Erdős László* hozzászólására — aki a realizmus örökérvényű meghatározásának lehetetlenségéről beszélt — *Balaszov* professzor elmondotta, hogy a realizmus dialektikus megfogalmazására törekednek a szovjet kutatók is. Éppen az itt elhangzott kérdések és megjegyzések tanúsítják, hogy a moszkvai vita csak az első lépés volt a realizmus problémáinak megvitatása terén. Számos olyan kérdés maradt nyitva, amelyeknek a megoldása tovább gazdagíthat bennünket.

Sóter István zárószavában azt a reményét hangoztatta, hogy a haladó irodalomtörténeteszek nemzetközi összefogása — esetleg egy nemzetközi kongresszus — a még nyitva levő kérdések megoldásához is tovább vihetne bennünket egy lépéssel.

Vita Petőfi Sándor születési helyéről

1960. dec. 1-én az Irodalomtörténeti Intézet Petőfi-munkaközösségének keretei közt megvitatásra került a Petőfi életrajz egyik legviharosabb múltra visszatekintő kérdése: a születéshely-probléma. Bár a kérdés megvitatása egy gyakorlati célt — a készülő Petőfi-biográfiát — szolgálta, s úgy terveztük, hogy a vita zárt körben, a munkaközösség tagjainak és a kérdésben legérdekeltebb és legilletékesebb meghívott kutatóknak részvételével folyjon le, a „kiszivárgó hírek” hatására széleskörű érdeklődés nyilvánult meg a vita iránt.

De hogyan is került sor erre, az 1857 óta immár ötödik vagy hatodik születéshelyvitára? Nincs itt mód és hely e vita egyes fázisainak és eredményeinek ismertetésére, elég annyi, hogy száz év múltán a versengő városok közül csak Kiskőrös és Kiskunfélegyháza maradt versenyben. Az utóbbi ma is, régebben is elsősorban Petőfi saját kijelentéseire hivatkozik, melyekben a költő közvetkezeten a Kis-Kúnságot, olykor éppen Kiskunfélegyházát vallotta szülőföldjének. Kiskőrös mellett ma is, régebben is elsősorban az anyakönyvi bejegyzések okmányhitele, a Kiskőrösön történt születésre, keresztelőre, torra stb. vonatkozó eskü alatt tett vallomások (1872.), meg néhány igen fontos kortársi-rokoni állásfoglalás (Várady Antal, Petőfi István) szólnak. Ahogy a Petőfi halálát követő évtizedben senkinek se jutott volna eszébe kétségbe vonni, hogy Petőfi a Kis-Kúnságban született, ugyanúgy a XIX. század végére eldőltnek látszott a vita Kiskőrös javára. Ám 1954-ben Kiskunfélegyháza méltó „ügyvédre” lelt Mezősi Károly személyében, aki önfeláldozó munkával átvizsgálta nemcsak a születéshely-vita eddigi anyagát, hanem a kiskunági (és más) levéltárak, anyakönyvek stb. anyagát is, kiegészítette azt a költő és kortársai vallomásainak mindenre kiterjedő összegyűjtésével. Maig is kéziratban levő terjedelmes monográfiájának, meg számtalan kisebb-nagyobb cikkének végső és — úgy látszik — semmiféle engedményre nem hajlandó konklúziója az, hogy Petőfi Kiskunfélegyházán született. Érvelésének összegezését folyóiratunk 1959. évfolyama vitacikk formájában (488—511) közölte is.

Az így meginduló vitában Mezősinek tudományos ellenfelévé kényszerült lenni *Dienes Anrás*, aki minden lokálpatriotizmus nélkül a már említett (és jócskán kiegészített) okmányadatokat, a szavahihető kortársi vallomásokat, köztük az 1872-i tanúvallomásokat fogadja el döntőnek, tekintetbe véve a Petrovics-családnak 1822—23-ban okmányilag igazolt Kiskőrösön való lakását (Petőfi apja például 1822 dec. végén és 1823. január 2-án bizonyíthatóan Kiskőrösön tartózkodott). *Dienes* válasza Mezősi vitacikkére a folyóirat 1960. évfolyamában jelent meg (206—222).

Érthető, ha a vita e két álláspont kulcs-érvei körül forgott. (Szabadszállásnak szintén jelenlevő képviselői nem tudtak olyan érvet felhozni, melynek alapján a Kiskőrös—Kiskunfélegyháza vitát városuk bevonásával ki kellene szélesíteni. *Istienes József* hivatkozott a jan. 1-én Kiskőrösön tartott keresztelői tort igazoló Blázy-féle levélre, az ez alkalommal cir-

kalmas köszöntőt mondó (Petőfitől is emlegetett) rektort Baross József személyében jelölte meg, majd az anyakönyvi gyakorlatra hivatkozva, kiemelte annak fontosságát, hogy a keresztelési anyakönyvben Petőfi esetében nincsen utalás a más helyen történt születésre. — Mezősi Károly ismételt felszólalásaiban az 1872-i tanúvallomások ellentmondásaira mutatott rá, elősorolta Petőfinek felnőtt korában a Kis-Kúnság és Félégyház mellett tett (mintegy 18) megnyilatkozását, külön is hangsúlyozta az erdői esketési anyakönyv bejegyzését, Szuper Károlynak, Petőfi színészársának „napló”-részletét, Petőfi Istvánnak egy (sajnos elkallódott) levelét, melyben állítólag előbb Félégyházát vallotta bátyja szülőhelyének. Kiemelte, hogy Petrovics István 1822—23-ban több helyen — így Félégyházán is — lehetett bérlő, így a család esetleg látogatóban volt Félégyházán 1823 végén (Petőfi István is „vendégségben” született!), — és a gyermeket csak keresztelni vitték Kiskőröstre. (A későbbi felszólalók — elsősorban Dienes András és Kiss József — rámutattak ennek a feltevésnek földrajzi, időjárási, időbeli és ésszerűségi nehézségeire.) Mezősi már arra az újabb feltevésére is célzott, hogy Petőfi esetleg nem is január 1-én, hanem korábban született. — Szalatnay Rezsőt, némi fenntartással, eléggé meggyőzték Mezősi érvei, Kiss József viszont joggal vetette fel, hogy ha okmányhitelűnek fogadjuk el Petőfinek a születés helyére vonatkozó vallomását, ezt kell tennünk a születés idejére vonatkozókkal is. Már pedig Petőfi ismételtén január 1-ét vallotta születése napjának, másrésztől az tény, hogy ugyancsak január 1-én kora délelőtt keresztelték. Kiss József rámutatott arra a fontos feladatra is, melyet a költő vallomásai és az anyakönyvek adatai közti ellentmondás megoldása terén kell végeznünk. — Imre Lajos, más egyebek közt, az anyakönyvi értelemben vett s a lélektani-élményi szülőföld különbözőségére mutatott rá, hangsúlyozva a jogi felelősségnek akkor még kevésbé körülhatárolt voltát. Kiskőrös mellett foglalt ugyan állást, de erősen kiemelte a tulajdonképpeni születéshely kérdésének másodlagos fontosságát s ezzel kapcsolatban Félégyházának mint „eszmei szülőföldnek” összehasonlíthatatlan jelentőségét. — Baranyai Imre sok fontos észrevétellel egészítette ki az elhangzottakat, s kifejezte azt a meggyőződését, hogy a születési és keresztelési hely különbsége ez idő szerint nem igazolható. Felfedte Mezősi érvelésének néhány ellentmondását, a Petőfi vallomáshoz fűzött morális következtetések kategorikus jellegét, ugyanakkor viszont fontosnak jelezte, hogy Dienes vegye számításba Mezősi eredményeit is. — V. Nyilassy Vilma szintén óva intett Petőfi erkölcsi hitelének és a szülőhely tekintetében tett kijelentéseinek összekapcsolásától, s rámutatott a Petrovics—Petőfi és Kiskőrös—Félégyháza csere egyidejűségére (1842.) s azonos indítékaira. Ő is fontosnak tartja Mezősivel szemben az ellenérvek részletesebb kifejtését.

A Petőfi-életrajz megfelelő fejezetét író, ezért a kérdésben legközvetlenebbül érdekelt Dienes András nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a vita nem kívánja lezárni a születéshely körüli kérdéseket. Alapos, részletes és félreérthetetlen feleletet kell adnunk az okmányok és Petőfi nyilatkozatai közötti ellentmondásra. Uyanakkor magyar és világirodalmi példákat hozott fel arra, hogy egy költő eszmei szülőföldet választ magának. Részletesen kifejtette álláspontját a vita csomópontjait képező problémákkal kapcsolatban: a házassági anyakönyv „származások” rovata — szerinte — a rendi állásra vonatkozik, nem a születési helyre; fenntartotta Szuper Károly naplójára vonatkozó álláspontját (hogy ti. későbbi visszaemlékezés, — amiben egyébként sokan nem értettek vele egyet); szólt a vita dicséretesen higgadt hangneméről, — és sokszor mellékes szempontokra való kitéréséről. Határozottan az eszmei szülőföld felfogás mellé állt, s kívánatosnak tartja, hogy Kiskunfélegyháza éppúgy — vagy még jobban — részesüljön a Petőfi születési helyét megillető dicsőségből — és rendezvényekből, ünnepségekből, mint Kiskőrös. Ugyancsak kívánatosnak tartja Dienes András, hogy Mezősi Károly, akinek munkássága révén — mint azt mások is kiemelték — sok fontos életrajzi részlet tisztázódott, az irodalomtudomány hivatalos fórumai részéről is kapja meg méltó elismerését.

A vitavezető, a nagy többség véleményét tolmácsolva, abban foglalta össze a vita eredményét, hogy ez idő szerint, szigorúan az okmányadatok területén maradván, nincs kellő ok arra, hogy ne Kiskőröst tekintsük Petőfi születési helyének. Nagyobb hangsúllyal, több megbeszéléssel kell azonban Kiskunfélegyházát, mint Petőfi eszmei szülőhelyét a Petőfi-életrajzban, a Petőfi-életműben és a Petőfi-kultuszban tekintetbe venni. A születéshely kérdésére a senki által nem vitatható feleletet — talán — meghozza az idő, a kutatómunka lankadatlan folytatása. Az Irodalomtörténeti Intézet ezzel a Petőfi-életrajz munkálataival összefüggésben újra napirendre került és számos részletkérdés tisztázását vagy megvilágítását eredményező vitát lezártnak tekinti.

M. A.

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre 42,— Ft

INHALT

<i>J. Varga:</i> Die literarische Anschauung von Ady	253
<i>Gy. Bodnár:</i> Margit Kaffka als Publizistin	286
<i>J. Barta:</i> Mikszáth Probleme II.	299

Kleinere Mitteilungen

Diskussion

Dokumentation

<i>G. Papp:</i> Unbekannte Kochanowski-Übersetzungen aus dem XVI—XVII. Jahrhundert	328
<i>K. Vargha:</i> Unveröffentlichte Briefe von Zsigmond Móricz.....	340

Rundschau

József Révai: Ausgewählte literarische Studien (<i>M. Béliádi</i>)	344
Lajos Hatvány: Literarische Studien (<i>A. Komlós</i>)	346
Gábor Tolnai: Jahre, Jahrhunderte (<i>T. Klaniczay</i>)	349
Mátyás Horányi: Lustbarkeiten von Eszterháza (<i>G. Staud</i>)	353
Jahrbuch des Petöfi Museums, 1959 (<i>Gy. Törő</i>)	355
Arnold Vértési: Der Meerkrebs (<i>L. Szekeres</i>)	357
Die Reminiszenzen von Kálmán Csathó über das Ungarische Nationaltheater (<i>P. Kardos</i>)	359
Iván Fónagy: Aus der Phonetik der dichterischen Sprache (<i>A. Martinkó</i>)	363

Aus dem Leben des Instituts

ANTAL PIRNÁT:

DIE IDEOLOGIE DER SIEBENBÜRGER ANTITRINITARIER IN DEN 1573-ER JAHREN

AKADÉMIAI KIADÓ, BP. 1961. (217 l.)

80.— Ft

A közelmúltban jelentette meg az Akadémiai Kiadó az Intézet első idegen nyelvű kiadványát. Pirnát Antal könyve a reformáció ideológiájának és irodalmának, valamint a reneszánsz-kori filozófia haladó, racionális irányzatának a feltárása érdekében jelentős, eddig ismeretlen művek értékelését és kritikai feldolgozását végzi el. Az erdélyi antitrinitáriusok mozgalmának mind magyar, mind nemzetközi szempontból való fontossága miatt joggal számíthat a hazai és külföldi kutatók érdeklődésére.

Busa Margit: A Thököly-kódex és kuruckori versei. — Verseghy Ferenc. 1757—1822. — Batsányi János: Hazámnak akartam szolgálni. — Mocsáry Lajos válogatott írásai. — Papp Dániel: Muzsika az éjszakában. — Dolmányos István: Költők barátságától népek testvériségéig. — Móricz Zsigmond: Este tűz mellett. — Hegedüs Géza: A költői mesterség. — Benedek Marcell: Kis könyv a versről. — Tudományos diákköri dolgozatok, 1958—59. (Komlövöszki Tibor, Szauder József, Bíró Ferenc, Láng József, Téglás Tivadar, D. Zöldhelyi Zsuzsanna, Vargha Kálmán, Meszerics István, Kiss Ferenc, Havas László)..... 364

Az Intézet életéből

N. I. Balasov előadása a szovjet realizmus-kutatásokról 373
Vita Petőfi Sándor születési helyéről 375

СОДЕРЖАНИЕ

I. Varga: Literaturnye vzglyady Adi 253
Dy. Bodnar: Margit Kafka — publicisztika 286
I. Bartha: Problemy o Minkate II 299

Небольшие статьи

Дискуссия

Документация

G. Papp: Neizvestnye perevody Koxanovskogo iz 16—17 vekov 328
K. Varga: Neopublikovannye pisma Zhigmonda Moriga 340

Обзор

Iozeff Revai: Izbrannye literaturnye ocerki (*M. Beladi*) 344
Lajosh Hatvani: Literaturnye ocerki (*A. Komlosi*) 340
Gabor Tolnai: Gody, stolletiya (*T. Klaniцаи*) 349
Matyash Horani: Veselya Estergazi (*G. Shtayd*) 353
Ezhegodnik Muzeja Petefi, 1959. (*Dy. Tjërë*) 355
Arnold Vertesi: Morskij rak (*L. Sekeresi*) 357
Vospominania Kalmana Chato o Nacionálnom Teatre (*П. Kardosi*) 359
Ivan Fonad: Iz fonetiki pozticheskogo jazyka (*A. Martinko*) 363

Из жизни Института

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámra szám: egyéni előfizetésnél 61257, közületi 61066, vagy átutalás az MNB 8. sz. folyószámlájára), vagy az Akadémiai Kiadónál (Budapest, V., Alkotmány u. 21, csekkszámra szám: 05-915-111-46) vagy átutalás az MNB. 8. sz. folyószámlájára.